

VIDÉKIEK és VÁROSIÁK

A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon

Szerkesztette
Kovách Imre

L'Harmattan

VIDÉKIEK ÉS VÁROSIK
A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki
Magyarországon

VIDÉKIEK ÉS VÁROSIK

A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki
Magyarországon

Szerkesztette: Kovách Imre

L'Harmattan – MTA PTI

2007

Megjelent
az OTKA 50162. számú pályázatának támogatásával
az OTKA 46336. számú kutatás eredményeinek alapján,
az EU FP5 RURBAN és EU FP 6 CORASON kutatások eredményeinek felhasználásával

A kötet szerkesztésében közreműködött: Kovács Marianna és Lennert Zsuzsanna

A kötet szerzői

CSURGÓ BERNADETT
szociológus, történész; MTA Politikai Tudományok Intézete
KELEMEN ESZTER
közgazdász; SZIE KTI Környezet- és Társadalomkutató Csoport
KOVÁCH IMRE
szociológus; MTA Politikai Tudományok Intézete
KRISTÓF LUCA
szociológus; MTA Politikai Tudományok Intézete
KUČEROVA, EVA
szociológus, közgazdász; Česká Zemědělská Univerzita, Prága
MEGYESI BOLDIZSÁR
szociológus; MTA Politikai Tudományok Intézete
NAGY KALAMÁSZ ILDIKÓ
szociológus; MTA Politikai Tudományok Intézete

ISBN 978-963-236-064-5

© KOVÁCH IMRE ET AL.
Minden jog fenntartva

Kiadja A L'Harmattan Kiadó és az MTA Politikai Tudományok Intézete

A kiadásért felel Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó igazgatója és Guba László, az MTA Politikai Tudományok Intézete ügyvezető igazgatója

Nyomta L'Harmattan nyomdaüzeme

TARTALOM

Kovách Imre: Bevezető	7
 I. VIDÉKIMÁZSOK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN	11
Kelemen Eszter – Kovách Imre: A magyar felnőtt lakosság agrárérinthetősége	13
Megyesi Boldizsár: A magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjei	27
Csurgó Bernadett: Képek és képzetek a mai magyar vidékről	45
Csurgó Bernadett – Nagy Kalamász Ildikó: A szolgáltató vidék: a Művészetek Völgye és az etyeki bor- és gasztronómiai fesztiválok	67
 II. TUDÁSHASZNÁLAT A VIDÉKFEJLESZTÉSBEN	85
Nagy Kalamász Ildikó: A társadalmi részvétel és a tudáshasználat	87
Kovách Imre – Kristóf Luca: Közvetítő szereplők a vidéki javak és szolgáltatások piacán	105
Kelemen Eszter, Megyesi Boldizsár, Nagy Kalamász Ildikó: A tudásinterakció szerepe a vidéki térségek fenntartható fejlődésében	121
Csurgó Bernadett – Kovách Imre – Eva Kučerová: Hatalom és tudás az európai vidékfejlesztésben	137

ELŐSZÓ

A vidéki magyar társadalom és gazdaság balsikerekben és ellentmondásos döntésekben gazdag utolsó két évtizede a társadalomtudományok művelőit hosszú ideig a strukturális változások rögzítésére és elemzésére ösztönözte. A mezőgazdasági szerkezetváltás, a termőföld privatizációja, a tömeges vidéki szegénység megjelenése, a migráció új jelenségei, a regionális folyamatok és a falusi lakosság növekvő aránya, a vidéki politikai aréna átrendeződése, az önkormányzatiság és az európai unió fejlesztési rendszereihez történő alkalmazkodás izgalmas tanulmányok témája. A strukturális változások elmélyült elemzése ugyanakkor elvonta a figyelmet más, nem kevésbé jelentős megközelítésmódok és szempontok alkalmazásáról. Nagyon keveset tudunk például a férfiak és nők közötti kapcsolat, a társadalmi nemek sajátos vidéki megjelenéséről, vagy a tanyák, a falvak és a kisvárosok kulturális folyamatairól, a helyi közösségeket individualizáló vagy újrateremtő hatásokról, a globalizáció és a városi fogyasztói igények kihívásairól.

A kötet tanulmányai kisebbfajta fordulatot hoznak a vidékkel foglalkozó tudományok témaválasztásában. A nemzetközi tudományos gyakorlatban a vidék kutatása a vidékről szóló tudásnak és képzeteknek a kutatása is. Ahogy és ami megjelenik a kollektív gondolkodásban és a képzetekben, sok esetben az a vidék vagy azzá válik a vidék. Ezért annak az ismerete, hogy mit tudunk a vidékről, miért, minek és kinek az érdekében legalább annyira meghatározhatja a vidék fejlődésének a lehetőségeit, mint a tárgyi, földrajzi, éghajlati adottságokról és a társadalom makro-szerkezetéről szóló tájékozottság.

Néhány héttel ennek a könyvnek a megjelenése előtt kerül a könyvesboltokba egy másik antológia¹, amelyben közel százötven év vidékmegjelenítéseiből közlünk összeállítást. Kötetünk annak a válogatásnak a párja. Azért készítettük el, mert a vidék külső képeinek megismerése és közrebocsátása után azt is tudni akartuk, hogy a vidékiek hogyan látják önmagukat és hogy a döntően városokban létrehozott „külső” vidékképeknek milyen a hatása a vidéken élők vidéktudására. A vidékről szóló tudás nem véletlenül került érdeklődésünk középpontjába, mert kutatási tapasztalataink szerint a tudásnak a jelenkori magyar (és európai) társadalomban többszörös funkciója van. Ismeretek forrása, de a hatalomé is. A vidékiek verbális alárendelésének eszköze, de a fejlesztési

¹ Vidék- és falukép a változó időben Szerk.: Kovách Imre, Argumentum Kiadó 2007

forrásokért folytatott versengés hatékony fegyvere is. Társadalmi tőke és a tulajdon egyik formája.

A kötet első tanulmánya kísérlet arra, hogy egy kérdőíves felmérés adatainak felhasználásával állapítsa meg a mezőgazdasághoz kapcsolódó népesség pontos arányát (Kelemen-Kovách). Az „agrárérintettség” fogalmának a bevezetésével mérhetővé válik a mezőgazdasághoz bármilyen módon kapcsolódók köre, amire azért van szükség, mert azt feltételezzük, hogy az „agrárérintettek” vidékképe jellegzetesen különbözik más társadalmi csoportokétól. Megyesi Boldizsár és Csurgó Bernadett egy-egy tanulmánya a magyar társadalom vidékképeit elemzi. Mindketten arra a következtetésre jutnak, hogy a magyar lakosság vidékképe rendkívül összetett, a médiákban, a turizmusban és a politikai közbeszédben létrehozott vidékimázs elemek hatása alatt áll és a vidékieknek nincs a városiaktól határozottan elkülönülő vidékképe. Ennek a legvalószínűbb kettős magyarázata, hogy a „külső” vidékképek az eredményes médiaközvetítés és kulturális alárendelés következtében szinte ellenállás nélkül mentek át a vidékiek tudatába, és hogy a városi társadalmak telve vannak a félig- meddig vidéki kötődésű bevándorlókkal. A „külső” vidékképek leszivárgása és a vidékiek városokba özőnlésének lezáratlan strukturális következményei, a szerves városfejlődés megtorpanásának összes tünete érthető: a magyar felnőtt népesség 61,5 százaléka közvetve vagy közvetlenül agrárérintett. A „vidéki”, bármit jelentsen is a fogalom, sokkal nagyobb arányban van ott a magyar társadalomban, mint ahogy az a közgondolkodásban megjelenik. Nagyobb csoportok vidékiből városivá válása nem fejeződött még be. A városiak vidékképe is változóban van: a falu az élmények és a kikapcsolódás színtere és egyre kevésbé az élelmiszertermelésé. A városiak új fogyasztói igényeknek engedve fedezik fel a vidéki tereket. A kolonizáció megállíthatatlan, a vidék új módokon kerül a városiak befolyása alá. Csurgó Bernadett és Nagy Kalamász Ildikó a városi turizmus és a kulturális fesztiválok következményeit elemzi. Kovách Imre és Kristóf Luca a város és vidék új kapcsolatát meghatározó közvetítő szereplők, a projekt osztály szerepét mutatja be nemzetközi (finn, holland, francia spanyol és magyar) összehasonlításban. A közvetítő szereplők legfontosabb tőkéje az a tudás, aminek a birtokában irányítani képesek a városi és vidéki társadalmak kölcsönhatásait. Nagy Kalamász Ildikó szerint az aktív társadalmi részvétel nem kizárólagosan, de elsősorban a tudástőkével rendelkező középosztály jellemzője. Kelemen Eszter, Megyesi Boldizsár és Nagy Kalamász Ildikó tanulmánya a fenntartható fejlődés tudásformáit mutatja be egy nemzetközi kutatás magyar eredményei alapján. Tanulmányuk a vidékfejlesztés helyi szintjein megjelenő tudásformák és a fenntarthatóság kapcsolatát elemzi. Rávilágítanak arra, hogy a vidékfejlesztési tevékenységek sikere a tudásformák interakcióján és a szereplők kooperációján múlik, ennek hiányában nem érvényesülhetnek a fenntartható vidékfejlesztés követelményei. Csurgó Bernadett, Kovách Imre és Eva Kučerova a hatalmi viszonyok és a tudáshasználat összekapcsolódását vizsgálja

a fenntartható vidékfejlesztési projektekben, és a projekt résztvevők fölötti hatalmában. A fenntarthatóság feltételeinek alkalmazása a tudáshasználatot hatalmi eszközzé változtatja. Egy nemzetközi kutatás eredményei alapján olyan példákat mutatnak be, amelyek segítenek megérteni a projektek résztvevőinek kapcsolatrendszerében a tudásfajtákhoz és a tudáshasználat módjaihoz kötődő hatalmi pozíciókat

Kötetünk azok érdeklődésére tarthat számot, akik a tudáshasználat és a társadalom sokszálú összefüggései iránt érdeklődnek, és szeretnék jobban megérteni a magyar lakosság vidékképeit létrehozó és fenntartó folyamatokat, és akik tájékozódni akarnak a tudáshasználat és hatalom összefonódásának hazai és nemzetközi folyamatairól.

A szerkesztő

I. VIDÉKIMÁZSOK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

KOVÁCH IMRE – KELEMEN ESZTER:

A MAGYAR FELNŐTT LAKOSSÁG AGRÁRÉRINTETTSÉGE

Bevezetés

A *Vidék 2005* felvétel célja a magyar lakosság vidékképének a leírása és elemzése, valamint a magyar lakosság agrárérintettségének vizsgálata volt. Az agrárérintettség mérésére a *Vidék 2004* felvétel adatainak elemzése során is kísérletet tettünk, de a *Vidék 2005* mintája az egy évvel korábbi felvétel mintájához képest kiegészült a budapestiekkel, és a 2005-ös vizsgálat kérdőívében a korábbihoz képest több új, az agrárérintettségre vonatkozó kérdés is szerepelt. Mindez együttesen az agrárérintettség mérésének megismétlését indokolta.

A lakosság teljes agrárérintettségének mérésére tudomásunk szerint előtünk senki sem vállalkozott, pedig annak kimutatása legalább két okból nagy jelentőséggel bír. Egy nemrégiben megjelent kötet (Kovách 2007) tanúsága szerint a vidék és a mezőgazdaság nagyon gyakran szerepel együtt a politika és a közvélemény vidékképében. Mondhatnánk azt is, hogy a politika számára a vidék elsősorban a mezőgazdaságot jelenti, így a vidék és a vidékfejlesztési célok összetettségének bemutatásához elengedhetetlenül szükséges a tényleges agrárérintettség ismerete. A lakosság vidékképének elemzése is elengedhetlenné teszi a tényleges agrárérintettség kimutatását, hiszen okkal feltételezhetjük, hogy az agrárérintettek vidékképe más, mint a nem agrárérintett társadalmi csoportoké.

Az agrárérintettség meghatározása

A magyar társadalom agrárérintettségének meghatározása és leírása összetett feladat. Az agrárérintettség fogalmát a *Vidék 2004* kérdőíves felvétel adatainak elemzésekor használtuk először (Kelemen–Kovách 2005). Célunk volt, hogy a magyar társadalom minden olyan csoportját megtaláljuk az empirikus szociológia eszközeivel, amelynek tagjai bármilyen módon kapcsolódnak a mezőgazdasághoz: az agrárszektorban dolgoznak és dolgoztak, élelmiszert állítanak vagy állítottak elő gazdaságaikban, mezőgazdasági termelésre alkalmas

földterülettel rendelkeznek, vagy mezőgazdasági szakképzettséget szereztek. Az agrárérinthettséget azért határoztuk meg ilyen tág határok között, mert a 2004-es vizsgálatban azt feltételeztük, hogy az európai integrációról, az agrárpolitikáról, a vidék és a mezőgazdaság helyzetéről az agráriummal bármilyen módon kapcsolatba került társadalmi csoportok véleménye – ami a kutatás központi kérdése volt – jellegzetesen különbözik a nem agrárérinthett csoportok véleményétől (Kovách 2005).

Az agrárérinthettség nem egyenlő a mezőgazdasági foglalkoztatottsággal illetve az élelmiszertermelésben történő bármilyen szintű részvétellel. Még a KSH adatai is meglehetősen ellentmondóak a mezőgazdasági aktivitást illetően (Csíte–Csurgó–Himesi–Kovách 2002). A „mezőgazdasági foglalkoztatott” ismert módon az agrártermeléssel foglalkozó népességnek csak egy bizonyos, az agrártermeléssel foglalkozó teljes népességre vonatkozó adatok kérdésessége miatt pontosan nem ismert hányadát foglalja össze. A szakirodalom arra hívja fel a figyelmet, hogy a mezőgazdasággal foglalkozók körében sajátos csoportok – részmunkaidős gazdák, önfoglalkoztató gazdák és alkalmazottaik, határozott idejű szerződéssel foglalkoztatottak, kényszervállalkozók és őstermelők, segítő családtagok, díjazásért alkalmi munkát vállalók és (pénz)fizetés nélküli munkavégzők – jelentek meg, akiknek a pontos számát nem ismerjük (Fehér 2005). Varga Gyula szerint az egyéni mezőgazdasági termelőknek csak mintegy tíz százaléka az aktív mezőgazdasági kereső. A nagy, mezőgazdasággal foglalkozó tömegből csak mintegy 160–180 ezer az árutermelő, de ezeknek is csak mintegy negyede a főfoglalkozású gazdálkodó (Varga 2004). Beluszky és Sikos a mezőgazdaságban történő részvétel regionális különbségeit hangsúlyozva utal arra, hogy egyes körzetekben a lakosság kilencven százaléka, míg máshol csak a nagyobb mezőgazdasági vállalkozók termelnek élelmiszert (Beluszky–Sikos 2007).

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 1988 után radikálisan csökkent, 2003-ban a KSH adatai alapján 239400 fő volt. 2007-re a KSH 90 ezer főben adja meg a mezőgazdasági szervezeteknél alkalmazottak számát (KSH 2007), míg más helyen 2005-re vonatkozóan 194 ezer fő szerepel mezőgazdasági alkalmazottként (KSH 2006). A gazdaságszerkezeti összeírás alapján a gazdasági szervezetek és egyéni gazdaságok mezőgazdasági tevékenységet végző állandó alkalmazottainak száma 89 ezer, időszakos alkalmazottainak száma 2005-ben 49 ezer fő volt (KSH 2008). Az egyéni gazdaságokban az alkalmazottak mellett mintegy 1 millió 339 ezer, a gazdaságokhoz tartozó családtag dolgozott hosszabb-rövidebb ideig, amelyhez még a 7900 gazdasági szervezet és a közel 707 ezer egyéni gazdaság bejegyzett tulajdonosainak számát kell hozzáadnunk, hogy a mezőgazdasági termelőknek erről a köréről hozzávetőleges adatot kapjunk. A családi gazdaságok aránya nyolc százalékkal, a mezőgazdaságban alkalmazottként dolgozók aránya közel negyven százalékkal csökkent 2003 és 2005 között. A mezőgazdasági termelésben résztvevők összlétszáma a gaz-

dálkodókkal, az alkalmazottakkal és az aktívan közreműködő családtagokkal együtt meghaladja a kétmilliót.

Az agrártermelők számának pontos megállapítása a felsorolt okok következtében hiányos, ugyanakkor az agráriumhoz nem csak az agrártermelők kapcsolódnak. A kárpótlás során földhöz jutottak egy része nem végez mezőgazdasági termelő tevékenységet, de jövedelmének egy részét föltulajdonának bérbeadásából nyeri. Az agrárvégzettségűek egy része a mezőgazdaságon kívül helyezkedett el. A mezőgazdaságból nyugdíjba mentek egy része már nem végez semmilyen termelőtevékenységet. Már a *Vidék 2004* felvétel adatainak elemzésekor egyértelművé vált, hogy a népesség nagyobb csoportjai kötődnek valamilyen formában a mezőgazdasághoz, ezért a teljes agrárérintettség kimutatása akkor lehetséges, ha először az agrárérintettség összes lehetséges formáját külön-külön megállapítva szerkesztünk mutatókat. Az agrárérintettség-mérés kérdéseire adott válaszok meglehetősen inkonzisztensnek bizonyultak, az agrárérintettség mérésére vonatkozó mutatót ezért a lehető legtöbb információ felhasználásával alakítottuk ki. A 2004-es vizsgálat során – hosszabb vitát követően – kihagytunk egy kérdésblokkot, ami módszertani hibának bizonyult: nem kérdeztünk rá arra, hogy ténylegesen milyen mezőgazdasági terméket állítanak elő a megkérdezettek háztartásai. Ennek azért lett jelentősége, mert a kérdezettek nem kerültek az agrárérintettek közé, ha azt válaszolták, hogy nem folytatnak mezőgazdasági termelést, miközben a mezőgazdasági termékek részletes lekérdezésekor kiderülhetett volna, hogy mégis tartanak néhány állatot, vagy saját fogyasztásra termelnek zöldséget, gyümölcsöt, tehát értelmezésünk szerint agrárérintettek. Ennek a módszertani tévedésnek tulajdonítjuk, hogy az ország felnőtt lakosságának (a budapestiek nélkül) 36 százaléka bizonyult agrárérintettnek, ami a vártnál kisebb arány volt.

A *Vidék 2005* adatfelvétel alkalmat adott arra, hogy a megkérdezettek mezőgazdasági termelésére vonatkozó adatokat kiegészítsük a ténylegesen előállított mezőgazdasági termékeket lekérdező kérdéssorral. A *Vidék 2005* adatfelvétel a 2005. decemberi SZONDABUSZ/CAPIBUSZ felvétel része volt. A 18 éven felüli népességet 1000 fős, országos minta reprezentálja. Az adatfelvételt standardizált kérdőíves módszerrel, laptopos kérdésre kiképzett országos kérdezőbiztosi hálózat bevonásával végezte el a közvélemény-kutató cég.¹

¹ A minták Magyarország településhálózatát arányosan reprezentálják (115 mintavételi egységgel, hullámonként). A mintába kerülő személyek összetételi aránya a legfontosabb társadalmi-demográfiai mutatók szerint (nemek, életkori csoportok, iskolai végzettség, lakóhelytípus) megfelel a teljes 18 éven felüli népesség összetételének. A SZONDABUSZ/CAPIBUSZ esetében kétlépcsős, arányosan rétegzett, véletlenszerűen kiválasztott 1000 személyre kiterjedő, valószínűségi mintákkal dolgozott a közvélemény-kutató.

Mintavétel és mintanagyság

A reprezentatív mintával szemben támasztott általános követelmény, hogy legyen reprezentatív az adott kutatás által megcélzott korú népességre, vagy háztartásokra. Tükrözze a definiált alapsokaság társadalmi, területi differenciáltságát, egymástól viszonylag homogénen elkülönülő ré-

Az agrárérintettség mérésére két mutatót szerkesztettünk. Ezek közül az első a 2004. évi felvétel elemzésében használt változót reprodukálta a kérdezettek által végzett mezőgazdasági tevékenység jellege, munkahelyük típusa, végzettségük jellege és földbirtokuk nagysága alapján. Ez az agrárérintettség változó ugyanakkor csak azokat tekinti agrárérintettnek, akik igennel válaszoltak arra a kérdésre, hogy a kérdezett, vagy vele egy háztartásban élő családtagja foglalkozik-e bármilyen formában mezőgazdasági tevékenységgel. A második változót azzal a céllal készítettük, hogy azokat az agrárérintetteket is elérjük, akik a fenti kérdésre nemmel válaszoltak, mégis előállítanak valamilyen mezőgazdasági terméket. A kérdőívben szereplő kérdésre (Termelnek-e Önök a maguk számára/Tartanak-e Önök saját fogyasztásra a) zöldséget, b) gyümölcsöt, c) szántóföldi növényeket, d) baromfit, e) sertést, d) egyéb állatot?) adott válaszok alapján így elkülönítettük azokat, akik valamilyen formában termelnek mezőgazdasági terményt, vagy tartanak állatot. A két változó alapján az alábbi agrárérintett kategóriákat szerkesztettük (1. tábla):

1. Az erősen agrárérintett kategóriába kerültek mindazok, akik igennel válaszoltak arra a kérdésre, hogy foglalkoznak-e bármilyen formában mezőgazdasági termeléssel, és

- főfoglalkozásban a mezőgazdasági szektorban dolgoznak,
- legalább részben piaci értékesítésre állítanak elő mezőgazdasági terméket,
- a mezőgazdaságból mentek nyugdíjba,
- mezőgazdasági végzettségük van,

tegeztségét, a különböző rétegek közötti és rétegeken belüli vertikális és horizontális társadalmi egyenlőtlenségeit, úgy, amilyen súllyal az alapsokaság képviselteti magát az ország népességében, település-struktúrájában, annak jellemző nagyságrendi-szerkezeti, természeti, történeti, kulturális sajátosságaival. A kutatásokban kétlépcsős, arányosan rétegzett, véletlenszerűen kiválasztott 1000 személyt tartalmazó valószínűségi mintákkal dolgozott a közvélemény kutató.

A minta alapsokasága a Magyarországon élő, magyar állampolgárságú, 18 éves és idősebb korú népesség. Ezen információk alapján meghatározható a mintaszemélyek mintába való bekerülési valószínűsége. Ennek kiszámítása a $p=n/N$ képlet segítségével történik, (ahol p =tervezett mintaméret, N =alapsokaság létszáma), $p=1000/8173015=0,0001223$.

Az elsődleges mintavételi egységek a települések – ez a mintaválasztás első lépcsője –, míg a végső mintavételi egységeket a megfelelő korú lakosság alkotja, a mintaválasztás második lépcsőjében.

A minta-települések kiválasztási forrása a Központi Statisztikai Hivaltól vásárolt T-STAR adatbázis, valamint a Központi Adatfeldolgozó, Választási és Nyilvántartó Hivaltól vásárolt településenkénti, koréves állandó népességet nyilvántartó legfrissebb adatbázis. A települések aktuális közigazgatási besorolásához az adatok továbbvezetéseként a közvélemény-kutató feldolgozta a kormány legutolsó intézkedéseit, amelyekben városok alakításáról, községek alakításáról, egyesítéséről intézkedik, hogy az adatbázis hűen tükrözze Magyarország településeinek közigazgatási struktúráját.

A mintaválasztás második lépcsője a mintába kerülő személyek kiválasztása. Ez a Központi Adatfeldolgozó, Választási és Nyilvántartó Hivatal (KÖNYV) számítógépes adatbázisából történik. A kiválasztás a teljes véletlenszerűség biztosításával történt. Az így kiválasztott személyeket konkrét név, lakcím és születési év alapján keresték fel lakásukban az adatfelvétel során a kérdezőbiztosok, és ott készítették el a mintába került személyekkel a kérdőíves interjút.

- egyik kategóriába sem tartoznak, de 1 hektárnál (tehát a volt háztáji földnél) nagyobb termőterület birtokosai.

2. A gyengén agrárérintett kategóriába kerültek azok, akik igennel válaszoltak arra a kérdésre, hogy foglalkoznak-e bármilyen formában mezőgazdasági termeléssel, de

- csak saját fogyasztásra termelnek,
- 1 hektár alatti termőfölddel rendelkeznek, bár más módon nem kapcsolódnak a mezőgazdasághoz.

3. A rejtett agrárérintett kategóriába kerültek azok, akik nemmel válaszoltak arra a kérdésre, hogy foglalkoznak-e bármilyen formában mezőgazdasági termeléssel, de

- a mezőgazdasági termékek részletes lekérdezésekor mégis számot adtak valamilyen termék előállításáról.

4. A nem agrárérintett kategóriába azok kerültek,

- akiknek semmilyen kapcsolódását sem lehetett kimutatni a mezőgazdasághoz.

1. tábla A magyar lakosság agrárérintettsége

Agrárérintett kategóriák	A válaszolók száma (fő)	A válaszolók megoszlása (%)
Nem agrárérintett	425	48,4
Rejtett agrárérintett	160	18,3
Gyengén agrárérintett	105	11,9
Erősen agrárérintett	187	21,4
Mindösszesen	877	100,0

Az 1. tábla adatai alapján egyértelmű, hogy a korábbi módszertani tévedés javítása következtében a 2004. évi felvétel alapján nem agrárérintettnek tekintett népesség egy jelentős csoportja (18,3 százalék) átkerült az agrárérintettek közé. 2005-ben így a felnőtt lakosság 51,6 százaléka volt közvetlenül agrárérintett. Figyelembe véve, hogy a 2005-ös minta a budapestieket is tartalmazza, míg a 2004-es minta nem, és hogy 2005-ben az agrárérintettség egy új, 18 százalékot jelentő, korábban rejtve maradó csoporttal bővült, a felnőtt lakosság agrárérintettségében a két felvétel időpontja között nem történt nagyobb változás.

A 2004-es felvétel feldolgozásához hasonlóan a 2005-ös tényleges agrárérintettséget mérő mutatót is bővítettük egy kategóriával, amelybe azok kerültek, akik nem voltak agrárérintettek 2005-ben, de szüleik agrártermelők voltak. Az adatfelvétel egyik fő célja a teljes felnőtt népességben élő vidékképek elemzése volt, és okkal feltételeztük, hogy az agrártermelők családjából elszármazott, de agrártermeléssel jelenleg semmilyen formában nem foglalkozók vidékképe különbözik a mezőgazdasághoz semmilyen módon sem kötődőktől. A leírt módon kibővített mutató szerint a magyar felnőtt népesség 61,5 százaléka közvetve vagy közvetlenül agrárérintett volt 2005-ben.

2. tábla A magyar lakosság agrárérintettsége a szülők agrárérintettségének figyelembe vételével

Agrárérintett kategóriák	A válaszolók száma (fő)	A válaszolók megoszlása (%)
Nem agrárérintett	336	38,5
Csak a szülei révén agrárérintett	84	9,6
Rejtett agrárérintett	160	18,4
Gyengén agrárérintett	105	12,0
Erősen agrárérintett	187	21,5
Mindösszesen	872	100,0

Az agrárérintettek csoportjainak főbb jellemzői

Az agrárérintett csoportok több szemponton alapuló, egymással történő összehasonlítása segítségünkre lehet abban, hogy átfogóbb képet rajzoljunk a népesség agráriumhoz fűződő kapcsolatáról, s legalább részben feltárjuk a jelenség mögött meghúzódó okokat.

A következőkben az agrárérintettek térbeli elhelyezkedését, kormegoszlását, iskolázottságát és családi állapotát, gazdasági aktivitását és jövedelmi helyzetét, valamint termőföldhöz való viszonyát vizsgáljuk. A *Vidék 2004* kutatás szerint az agrárérintettség a községekben és városokban egyaránt jelen van, ugyanakkor erőssége a településlejtővel fordított arányban változik. A 2005. évi adatfelvétel megerősíti ezt a megállapítást (3. tábla). A községek népessége egyértelműen agrárérintett (mindössze 20 százaléka nem sorolható be az agrárérintettek egyik kategóriájába sem), a vidéki városok lakosságának közel fele, a megyeszékhelyek lakosságának több mint harmada valamilyen módon kapcsolódik az agráriumhoz, sőt, mintánk alapján még Budapest népességének a 15 százaléka is besorolható valamilyik agrárérintett kategóriába. Míg a rejtett agrárérintettek és az erősen agrárérintettek száma arányosan nő a fővárostól a községek felé haladva, a gyengén agrárérintettek aránya nem különbözik szignifikánsan az egyes településtípusok között.

3. tábla A lakosság agrárérintettsége településtípusok szerint

Agrárérintett kategóriák	A válaszadók megoszlása településtípusok szerint (%)				
	Budapest	Megyeszékhely	Város	Község	Mindösszesen
Nem agrárérintett	85,0	64,6	46,5	19,9	48,4
Rejtett agrárérintett	5,6	9,6	20,8	28,0	18,2
Gyengén agrárérintett	6,9	10,8	11,2	16,3	12,0
Erősen agrárérintett	2,5	15,0	21,5	35,8	21,4
Mindösszesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A hagyományosan mezőgazdasági megyékben (Békés, Somogy, Szabolcs, Hajdú-Bihar) a népesség több mint kétharmada besorolható valamelyik agrárérintett kategóriába (Békésben mindössze a lakosság 5,7 százaléka nem tekinthető valamilyen módon agrárérintettnek), ugyanakkor az érintettség jellege megyék szerint változik. Békés, Somogy és Csongrád megyében az erősen agrárérintettek aránya kiemelkedően magas, meghaladja a 40 százalékot. Békés megyében a gyengén agrárérintettek aránya is jelentős, hasonlóan Zala és Fejér megyéhez (több mint 20 százalék). Szabolcsban és Hajdú-Biharban ezzel szemben az agrárérintettek közel fele a rejtett agrárérintett kategóriába tartozik, e kategória aránya itt a teljes népességen belül meghaladja, vagy majdnem eléri a 30 százalékot, csakúgy, mint Tolna és Pest megyében. A rejtett agrárérintettek magas aránya a jó adottságú, agráriumhoz kötődő megyékben azt jelzi, hogy a lakosság egy jelentős része már itt sem vesz részt közvetlen módon a mezőgazdaságban, ugyanakkor mezőgazdasági tevékenységét a gazdasági kényszer, a beállítódás és szocializáció miatt, vagy hobbi jelleggel folytatja.

A 2004. évi adatfelvétel elemzése során megállapítottuk, hogy a mezőgazdasági szektorhoz való kötődés generációs kérdéssé vált az utóbbi időszakban. A mezőgazdaság egyre kevésbé jelent megélhetési forrást a fiatalabb korcsoportok számára. A *Vidék 2005* felvétel adatai szerint is a nem agrárérintettek, a gyengén majd a rejtett agrárérintettek felé nő az átlagos életkor, és az erősen agrárérintettek a legmagasabb. Az erősen agrárérintettek átlagos életkora szignifikánsan magasabb a másik három kategória hasonló adatánál (a vonatkozó értékek rendre 47,4; 47,6; 48,2 és 51,7 év). Míg a 60 év felettieknek még 26 százaléka tartozik az erősen agrárérintettek közé, az 50–59 éveseknek már csak 22 százaléka, a 40–49 és 30–39 éveseknek a 20 százaléka, a 30 év alattiaknak pedig mindössze 14 százaléka erősen agrárérintett. Meglepő ugyanakkor, hogy a rejtett és a gyengén agrárérintetteknel nem mutatható ki hasonlóan egyértelmű demográfiai tendencia. A gyengén agrárérintettek csaknem mindegyik korcso-

portban azonos arányban képviseltetik magukat. Korcsoporton belüli arányuk egyedül a legfiatalabb generáció esetében haladja meg össznépszerűsége belüli arányukat (a 60 év feletti 11 százaléka, az 50–59 és 40–49 éveseknek rendre 10 százaléka, a 30–39 éveseknek 12 százaléka, a 30 év alattiaknak pedig 14 százaléka tartozik ebbe a kategóriába). A rejtett agrárérintetteknel ezzel szemben a 40–49 éves korosztály a domináns (a kategóriába sorolt válaszadók 27,3 százaléka ebbe a korcsoportba tartozik), míg a fiatalabbak és az idősebbek aránya egyaránt átlagos körüli (a 60 év feletti 16 százaléka, az 50–59 éveseknek 17 százaléka, a 40–49 éveseknek 25 százaléka, a 30–39 éveseknek 14 százaléka, a 30 év alattiaknak pedig 17 százaléka sorolható ide). A gyengén agrárérintettek csoportja szinte kortól és településtípustól függetlenül van jelen a magyar társadalom egészében. A rejtett agrárérintett kategóriához a társadalom egy sokkal speciálisabb csoportja tartozik, amely elsősorban a mezőgazdasági művelésre alkalmasabb megyékben, és ott is falvakban és vidéki városokban van jelen, s főként középkorúakból áll.

Nem mutatható ki szignifikáns kapcsolat az agrárérintettség foka és a családi állapot, a családok létszáma vagy a gyermekek száma között, a nem agrárérintettek után a bevallott enyhén agrárérintetteknel a legmagasabb az egyedül élők aránya (40,8 százalék), és egyértelműen ebben a kategóriában található a legtöbb gyermektelen (a bevallott enyhén agrárérintettek 67,4 százaléka). Ezeket a kiugró értékeket részint azzal magyarázhatjuk, hogy ebben a kategóriában viszonylag magas a fiatalok aránya, és hogy az eltérő családalapítási kedv jelezhet az agrárérintettséggel nem közvetlenül összefüggő életmódbeli különbségeket a másik két agrárérintett kategóriához hasonlítva.

Újabb adalékkal szolgál a két enyhén agrárérintett kategória megkülönböztetéséhez az iskolázottság, amely szignifikánsan magasabb a nem agrárérintetteknel és a gyengén agrárérintetteknel, mint az agrárérintettek másik két csoportjánál. Míg az agrárszektorhoz semmilyen szálal nem kötődők és a gyengén agrárérintettek átlagosan közel azonos korban, 18,2 és 17,6 évesen fejezték be nappali tanulmányaikat, a mezőgazdasághoz erősen kapcsolódók átlagosan csak 17, a rejtett agrárérintettek pedig mindössze 16,5 éves korukig jártak nappali tagozatos iskolába. Az agrárszektorhoz szorosan kötődők és a rejtett agrárérintettek közel fele mindössze a nyolc általánost végezte el, s közel két harmada nem szerezte meg az érettségét, míg a mezőgazdasághoz nem kapcsolódók és a gyengén agrárérintettek fele már legalább érettségivel rendelkezik. A kiegészítő képzések terén hasonló lemaradást tapasztalhatunk a rejtett és az erősen agrárérintettek esetében. Míg a mintában szereplők átlagosan 25,3 hónapon keresztül végeztek kiegészítő tanulmányokat, az erősen agrárérintettek ilyen képzéseken csak átlagosan 21, a rejtett agrárérintettek pedig 19 hónapon keresztül vettek részt. Ráadásul körükben a kiegészítő képzésekre jelentkezők aránya alig haladja meg az 50 százalékot, szemben a bevallott enyhén agrárérintettekkel, akiknek több, mint 60 százaléka részt vett már valamilyen képzésen (igaz, az agráriumhoz

nem kapcsolódók még rosszabb mutatókkal rendelkeznek e téren, hiszen az ide tartozóknak kevesebb, mint fele vett részt bármilyen kiegészítő oktatásban). A rejtett agrárérintettek iskolázottsági lemaradását súlyosbítani látszik, hogy a korösszetétel alapján szignifikánsan idősebb erősen agrárérintett kategóriába tartozók iskolázottsága is csaknem azonos, némileg még kedvezőbb is, holott ott az idősek nagyobb aránya magyarázhatja a képzettségben való relatív lemaradást. A rejtett agrárérintettek kategóriáját tehát elsősorban permanensen alacsony iskolázottságú, szakképzettséggel nem rendelkező csoportok alkotják.

Az agrárérintettek munkaerőpiaci pozícióit és jövedelmi helyzetét gazdasági aktivitásukkal magyarázhatjuk leginkább (4. tábla). A megkérdezettek 47 százaléka vallotta magát aktívnak, és 53 százaléka inaktívnak, ami már önmagában elmarad az országos aktivitási rátától (57,6 százalék a Világgazdaság szerint), az egyes agrárérintett csoportokban viszont még ennél is kedvezőtlenebb aktivitási aránnyal találkozhatunk. Egyedül a gyengén agrárérintettek aktivitása közelíti az országos átlagot a minta átlagát meghaladóan (58,7 százalék), ezt követi az agráriumhoz nem kötődők közel ötven százalékos gazdasági aktivitása, míg a rejtett agrárérintettek és az erősen agrárérintettek kevesebb, mint fele aktív (rendre 45,6 százalék és 36,4 százalék). A mezőgazdasághoz szorosan kapcsolódóknál az inaktívak magas aránya az öregségi nyugdíjból élők meghatározó számával magyarázható, ami értelemszerűen összefügg az e kategóriát jellemző öregedő korstruktúrával is. A rejtett agrárérintetteknel ugyanakkor az alacsonyabb átlagos életkor miatt az öregségi nyugdíjasok aránya nem magyarázhatja a magas inaktivitási rátát. Adataink szerint ebben a kategóriában a rokkantnyugdíjasok, a munkanélküliek, a háztartásbeliek és az özvegyi nyugdíjjal rendelkezők lényegesen nagyobb számban vannak jelen, mint az agrárérintettek más kategóriáiban, s emellett viszonylag magas az egyéb szociális segélyeken élő eltartottak aránya is, ami együttesen jelentős mértékben hat a kategóriát jellemző alacsony aktivitási arányra.

4. tábla Aktivitási ráta az agrárérintettek különböző csoportjaiban

Agrárérintett kategóriák	A válaszadók megoszlása gazdasági aktivitásuk szerint (%)						
	Aktív kereső	Gyesen/ Gyeden lévő	Öregségi nyugdíjas	Rokkant- nyugdíjas	Munka- nélküli	Egyéb inaktív	Mind- össze- sen
Nem agrárérintett	49,7	6,1	25,6	8,7	6,8	3,1	100,0
Rejtett agrárérintett	45,6	5,0	24,4	10,6	8,8	5,6	100,0
Gyengén agrárérintett	58,6	2,9	25,0	4,8	5,8	2,9	100,0
Erősen agrárérintett	36,4	3,7	34,8	13,9	5,3	5,9	100,0
Együttesen	47,2	5,0	27,3	9,7	6,7	4,1	100,0

A mezőgazdasághoz bármilyen formában kapcsolódók aránya a tanulók, a GYES-en és GYED-en lévők, az aktív keresők és az ingatlan bérbeadásból élők körében a legalacsonyabb, míg a mintában szereplő összes özvegyi nyugdíjas, a háztartásbeliek csaknem 90%-a, és az egyéb szociális segélyből élők közel kétharmada érintett valamilyen formában a mezőgazdaságban. Az öregségi és a rokkantnyugdíjasoknak is kevéssel több, mint fele kapcsolódik az agrárszektorhoz valamilyen szállal, s hasonló az agrárérintettek aránya a munkanélkülieken belül is. Ez azt jelzi, hogy a mezőgazdaság kiegészítő jövedelemszerző szerepe elsősorban a munkapiacról már tartósan kiszorult, oda visszatérni nem szándékozók vagy nem tudók körében a legjellemzőbb (özvegyi nyugdíjasok, háztartásbeliek, segélyezettek), de a többi kategóriában is megfigyelhető a mezőgazdasági termelés egyfajta szociális háló szerepe. Ez némileg ellentmond a *Vidék 2004* azon megállapításának, hogy a munkapiacról kikerülők csak kevés esetben tudnak berendezkedni még a legegyszerűbb önellátásra is. A két adatfelvétel következtetései közti különbség elsősorban abból származik, hogy a 2005. évi adatfelvételben azokat is az agrárérintettek közé soroltuk (a rejtett agrárérintett kategóriában), akik bármilyen kis mennyiségben gazdálkodnak, így ugyanis a társadalom egy olyan rétegét sikerült láthatóvá tennünk, amely valószínűleg pont a termelés marginális és gazdasági kényszerből fakadó voltából nem vallja magát agrárérintettnek.

A gazdasági aktivitásról írtak szoros összhangban vannak az egyes agrárérintett kategóriákat jellemző jövedelmi viszonyokkal. Szignifikáns különbség mutatható ki a mezőgazdasághoz erősen kötődők és (kisebb mértékben) a rejtett agrárérintettek átlagos jövedelme, valamint a gyengén agrárérintettek és az ag-

rárszektorhoz semmilyen szállal nem kapcsolódók jövedelme között, az előbbi két kategória hátrányára. Míg a háztartások átlagos havi jövedelme az erősen agrárérintett kategóriában mindössze 117,2 ezer Ft, a rejtett agrárérintettek esetében pedig 139,6 ezer Ft, a bevallottan agrárérintettek háztartásai havonta átlagosan 145 ezer Ft-ból, a nem agrárérintettek pedig 147,7 ezer Ft-ból gazdálkodhatnak. A bármilyen módon agrárérintettek aránya minden jövedelmi kategóriában eléri, és általában meg is haladja az egyharmadot, nincs egyértelmű bizonyíték viszont arra, hogy az alacsonyabb, vagy éppen a magasabb jövedelműeknél lenne gyakoribb jelenség az agrárszektorhoz való kapcsolódás, ami ismételten az agrárérintettség összetettségére és széleskörű elterjedtségére utal. Ráadásul az elemzés arra is rávilágít, hogy sok esetben minimális az agrárium hozzájárulása a háztartás jövedelméhez. Még az erősen agrárérintetteknek is 83 százaléka azt tartja, hogy a mezőgazdasági tevékenység nem több mint 25 százalékkal járul hozzá a háztartás havi jövedelmeihez, s gyakorlatilag mindhárom érintett kategóriánál a pénzkidadások csökkentésére korlátozódik a mezőgazdaság szerepe.

Az agrárérintettség változó kialakításának ismertetésénél említettük, hogy a földtulajdon egyike volt azon változóknak, amely alapján besoroltuk a válaszadókat a három agrárérintett kategóriába. Az összes megkérdezett 21 százaléka vallotta, hogy ő, vagy vele egy háztartásban élő családtagja rendelkezik földtulajdonnal, ám agrárérintett-kategóriánként ez az arány változik: a nem agrárérintettek és a rejtett agrárérintettek körében senki sem birtokol termőföldet (ez értelemszerűen a változó kialakításának módja miatt van így), a gyengén agrárérintettek 63,8 százaléka, és az erősen agrárérintettek 62,6 százaléka tulajdonában van föld. A földtulajdon nem szükségszerűen esik egybe a földhasználattal, ezért az agrárérintettektől megkérdeztük azt is, mekkora földön folytatnak gazdálkodói tevékenységet. E kérdés esetében várhatóan más mintázatot rajzolhatunk ki az agrárérintettek csoportjait és a földhasználatot illetően, mint a földtulajdon megoszlásánál, hiszen olyan válaszadókra is bukkanhatunk, akik ugyan nem birtokolnak termőföldet, mégis termelnek.

Az összes válaszadót figyelembe véve az agrárérintettek jelentős része, 70,6 százaléka válaszolta azt, hogy semmilyen földterületen sem végez mezőgazdasági termelést. Ezt a csoportot azok a válaszadók alkotják, akik agrárjellegű iskolai végzettségük vagy főfoglalkozásuk miatt lettek agrárérintettek, vagy azok, akik végeznek ugyan mezőgazdasági termelést, de csak a házkörüli kiskertben, udvarban, aminek a területét nem tartották számottevőnek. A válaszadó agrárérintettek 12 százaléka két hektárnál kisebb földön gazdálkodik, további 13 százalék pedig 10 hektárnál kisebb területen. Mindössze 5 százalék azon agrárérintettek aránya a mintában, akik bevallásuk szerint legalább 10 hektáron termelnek, s ebből is csupán 3 százalék az ötven hektárnál nagyobb területen gazdálkodók aránya. Ez az arány jól mutatja az elaprózódott földtulajdon-szerkezet évek óta megfigyelhető jelenségét.

A rejtett agrárérintettek elsősorban azok, akik nem művelnek földet, de gyen-

gén agrárérintettek és erősen agrárérintettek is tartoznak ebbe a kategóriába. Azon válaszadóknak, akik nem rendelkeznek művelt földdel, 60,5 százaléka rejtett agrárérintett, 16,2 százaléka bevallottan enyhén agrárérintett és 23,3 százaléka erősen agrárérintett. Jellemző továbbá, hogy a művelt földterület méretének növekedésével egyre nagyobb az erősen agrárérintettek aránya – a két hektárnál kevesebbet művelők 63,2 százaléka, a 2-10 hektárt művelők 82,5 százaléka, a 10–50 hektárt művelők 83,3 százaléka, míg az 50 hektárnál többet művelők 87,5 százaléka erősen agrárérintett. Az erősen agrárérintettek jellemzően nagyobb hányada művel földet, mint a gyengén agrárérintettek és a rejtett agrárérintettek (az összefüggés szignifikáns). Az erősen agrárérintettek között a legkisebb a földdel nem rendelkezők aránya, és ebben a csoportban szignifikánsan gyakoribb a másik két csoporthoz képest a többi birtokméret kategória bevallása. A gyengén agrárérintettek helyezkednek el középen, míg a rejtett agrárérintetteknel válaszolták a legtöbben, hogy nincs földjük, s ezzel párhuzamosan itt van a legkevesebb, kisebb-nagyobb birtokot megművelő válaszadó. Az erősen agrárérintettek által megművelt földterület átlagosan 20,9 hektár nagyságú, a gyengén agrárérintettek által művelt terület ezzel szemben csak 0,7 hektáros, míg a rejtett agrárérintetteknel ugyanez (egy kiugró, 200 hektár művelt területről számot adó válasz miatt) 20,2 hektár.² Ha a mintát megtisztítjuk ettől a választól, s újra átlagot számolunk, mindössze 0,1 hektárra jön ki az átlagosan megművelt terület nagysága ebben az érintett csoportban, és 4%-on szignifikánsnak bizonyul az az összefüggés, hogy a rejtett agrárérintettek, a bevallottan enyhén agrárérintettek és az erősen agrárérintettek rendre egyre nagyobb területet művelnek.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a mezőgazdasághoz hivatásszerűen kapcsolódó erősen agrárérintettek, valamint a rejtett és a bevallottan agrárérintettek csoportjait szignifikáns társadalmi különbségek választják el egymástól. A legtöbb vizsgált jellemzőt tekintve a rejtett agrárérintettek az erősen agrárérintettekhez hasonlítanak, míg a gyengén agrárérintettek a nem agrárérintettekkel mutatnak több hasonlóságot. Az erősen agrárérintett előregedő csoport, az ide tartozók alacsony jövedelemmel rendelkeznek, és az átlagosnál alacsonyabb az iskolai végzettségük. A rejtett agrárérintettekhez első sorban falun élők és vidéki városok lakói tartoznak, és a csoporton belül felülreprezentáltak a nők. Iskolai végzettségük általában alacsony, átlagos havi jövedelmük közepes, elmarad a gyengén agrárérintettek és a nem agrárérintettek jövedelmétől. A rejtett agrárérintettek között a többi csoporthoz viszonyítva magas az inaktívak, ezen belül a leszázalékoltak, a munkanélküliek, a háztartásbeliek és az özvegyi nyugdíjasok aránya. A rejtett agrárérintettek marginalizálódó társadalmi csoport, amelynek tagjai gazdasági

² A rejtett agrárérintetteknel kapott viszonylag magas szám abból származik, hogy egy válaszadó, akit más kérdésekre adott válaszai alapján a rejtett agrárérintettekhez soroltunk, 200 hektár művelt területet vallott be. Ezt az esetet leszámítva a 136 érvényes válasz közül 127 a „Nincs földje” kategóriába tartozik, öt válaszadó művel 1 hektáros területet, és 1-1 válaszadó gazdálkodik 3, illetve 5 hektáron.

kényszerből vagy megszokásból, minimális volumenben gazdálkodnak, a mezőgazdasági termelés kiegészítő jövedelmet biztosít számukra, részben pótolja a szociális ellátórendszer hiányosságait. A gyengén agrárérintettek közé ezzel szemben főleg magasabb jövedelemmel és végzettséggel rendelkezők tartoznak, akik földtulajdonnal rendelkeznek, vagy a mezőgazdasági termelést hobbi és szabadidős tevékenységként végzik.

Következtetések

A *Vidék 2005* felvétel szerint az ország lakosságának több mint fele közvetlenül, és további tíz százalék a szülei révén, közvetett módon agrárérintett. Ez a magas arány jelzi, hogy a magyar népesség jelentős része még mindig kapcsolatban van az agráriummal, annak ellenére, hogy számos kutatás a mezőgazdasági szektorhoz kapcsolódó tevékenységformák hanyatlásáról és a magyar társadalom paraszttalanításáról számol be. (Kovács 2003) A felmérés eredményeinek ismeretében nem cáfolhatjuk, hogy a mezőgazdaság szerepe a nemzetgazdaságban és a foglalkoztatásban csökken (a mezőgazdaságnak a háztartás pénzgazdálkodásában betöltött csekély szerepe is erre utal), viszont a rejtett és gyengén agrárérintett csoportok azonosításával arra hívtuk fel a figyelmet, hogy a mezőgazdasághoz való hivatásszerű kapcsolat megszűnése nem feltétlenül jelenti az agráriumhoz fűződő minden kapcsolat felszámolását. Kérdőíves felmérésünk megerősítette, hogy az agráriumhoz való kötődés nem kizárólagosan falusi jelenség, a kisebb városokban, megyeszékhelyeken, de a fővárosban is vannak agrárérintettek; ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy a vidéki népességen belül is vannak olyanok, akik semmilyen szállal sem kapcsolódnak a mezőgazdasághoz. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy az agrár- és vidékpolitika nem feleltethető meg egymásnak, bár célcsoportjaik egy része kétségtelenül megegyezik.

Az agrárérintett fogalom igen különböző csoportokra vonatkozik, amelyek mezőgazdasághoz való kötődésének alapvetően eltérő motivációi vannak, ezért a támogatási formák és pályázatok erőteljesebb differenciálása szükséges. Valószínű, hogy az agrártámogatások jórészt csak az erősen agrárérintettekhez jutnak el, és a rejtett agrárérintettek, akiknek a mezőgazdasági tevékenysége sok esetben a hiányos szociális hálót egészíti ki, inkább vidékfejlesztési célú, foglalkoztatási vagy szociális jellegű pályázatokkal érhetőek. Piaci versenyképességük, foglalkoztatási súlyuk következtében az erősen agrárérintettek az agrárpolitika kitüntetett szereplői, de a rejtett vagy gyengén agrárérintettek – sokaságuk, és a kisparcellás művelési mód tájfenntartó és agro-biodiverzitást megőrző szerepe miatt – a jelenleginél sokkal nagyobb fejlesztéspolitikai figyelmet és támogatást igényelnének.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beluszky P. – Sikos T. (2007) *Változó falvaink*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Csöte A. – Csurgó B. – Himesi Zs. – Kovách I. (2002) Agrárpolitikai "hatásvizsgálat": földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet. In Kovách I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A posztoszocializmus vége*. Napvilág Kiadó, Budapest, 309–361.
- Fehér A. (2005) *A vidékgazdaság és a mezőgazdaság*, Agroinform Kiadó, Budapest.
- Magyarország Mezőgazdasága, 2005*, Gazdaságszerkezeti összeírás, Előzetes adatok. KSH, Budapest, 2006.
- Munkaerő-piaci jellemzők*, 2007. II. negyedév, KSH, 2007, Budapest
- Kelemen E. – Kovách I. (2005) A vidéki népesség agrárintettség. In Kovách I. (szerk.) *Vidék, mezőgazdaság, Európai Unió csatlakozás – az értékek változása*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, Digitális Archívum, 25–47.
- Kovách I. (szerk.) (2007) *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Kovách I. (szerk.) (2005) *Vidék, mezőgazdaság, Európai Unió csatlakozás – az értékek változása*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, Digitális Archívum.
- Varga Gy. (2004) *A magyar mezőgazdaság az idők sodrában*. Miniszterelnöki Hivatal, Stratégiai Elemző Központ, Budapest.

MEGYESI BOLDIZSÁR:

A MAGYAR LAKOSSÁG VIDÉKKEL KAPCSOLATOS ATTITÚDJEI

A Tönnies által közösségként értelmezett, sajátos társadalmi-gazdasági vonásokkal felruházott vidék értelmezéssel szemben a mai tudományos meghatározások mellett érvelnek, hogy nehezen vonható éles határvonal a vidék és a város között társadalmi, földrajzi vagy gazdasági sajátosságok alapján. A több évtizedes vitát egy több síkon zajló diskurzusként értelmezhetjük: egyrészt a meghatározás módja, másrészt maga a meghatározás is vita tárgya. Dolgozatomban először a meghatározás módjáról folyó vitákat vázolom röviden, majd a vidékhez kapcsolódó attitűdöket, vidék-reprezentációkat tárgyaló írásokat. Ezek alapján, Mormont (1986) intencióit követve, egy a hazai diskurzusokból felsejlő vidéktipológiát (vidékkel kapcsolatos attitűdök alapján kialakított tipológiát) mutatok be, és egy reprezentatív felmérés adatait elemmezve azt vizsgálom, hogy az egyes társadalmi csoportok mit gondolnak a vidékről, a vidéki életről.

Csite András 1999-es elemzésében Ray Pahl 1966-ban megjelent cikkét fordulópontnak tekinti a vidékértelmezések sorában. Pahl az addig elfogadottnak tekintett vidék-város kontinuum értelmezést megkérdőjelezi. A cikket követő vita hatására elfogadottá vált, hogy a vidéki társadalom nem a várositól független, attól elkülönülő társadalom. Pahl azt állítja, hogy a hatvanas évek vidéki Angliája már nem organikus (tönnies-i) közösségekből áll (Pahl 1966), szemben a vidékkutatók előfeltevéseivel. „A vidéki helyi társadalmak empirikusan semmiféle olyan sajátos társadalomszerveződési formát nem tudnak felmutatni, ami eltérne a városétól” (Pahl 1966, idézi Csite 1999), így ez a fajta különbségtétel elfedi a valóságot, nem pedig magyarázza azt. Érvelése talán az első eleme a cikkek hosszú sorának, amelyekben a szerzők a vidéki idillt vitatják. Pahl mellett érvel, amit számos szerző is elfogadott, hogy a vidéket nem lehet az idilli imázssal azonosítani.

A hatvanas és hetvenes években alapvetően megváltozott a vidék szerepe: az addig erőforrást jelentő vidék egyre kedvezőtlenebb helyzetbe került. Az olajválság hatására megerősödött a szabadpiac elveire épülő kereskedelempolitika, ami az európai vidéket kedvezőtlen helyzetbe hozta (erről részletesen lásd Csite már idézett cikkét). Ettől kezdve a mezőgazdaság támogatása, majd a vidékfej-

lesztés vált a közös európai politika kiemelt területévé (Michelsen 2001); a sikeres vidékfejlesztéshez pedig a célterület pontos meghatározására volt szükség. A vidéket alapvetően mutatószámokkal kívánták definiálni – ez a máig élő gyakorlat fellelhető az OECD vidék-meghatározásában és a vidékfejlesztési dokumentumokban. Az alábbi idézet példázza ezt a vidékfejlesztéssel foglalkozó szakemberek körében ma is jellemző szemléletet. „A vidék fogalmának meghatározására öt feltételt javaslok, ezek: 1. Az aktív keresőknek legalább 20%-a a mezőgazdaságban dolgozott 1990-ben. 2. Ezer lakosra legalább 120 őstermelő jut. 3. A lakosságnak legalább a fele 120 fő/km² népsűrűség alatti településen lakik. 4. A népsűrűség kisebb, mint 80 fő/km². 5. 1996-ban az 1960-as lakosságnak csak legfeljebb 92%-a él a térségben.” (Kovács Teréz 1998, idézi Csíte–Kovács 2004).

Bár a fejlesztéspolitikai szövegekben konkrét mérőszámok segítségével adják meg, hogy mi tekinthető vidéknek, vidéki térségnek (Megyesi 2007), a tudomány mára többé-kevésbé megegyezett abban, hogy a vidék a városhoz való viszonyában, a várossal együtt értelmezhető kategória (Cronon, 1991), és a vidék a városi tér egy típusa (Mormont, 1990).

A kilencvenes évek írásai szerint nem csak társadalmi szempontok szerint nehéz értelmezni a vidék kifejezést (minthogy nincs jellemző elkülönítő ismerv), hanem földrajzi értelemben is: „a vidéki (rurality) megszabadult földrajzi helyhez kötöttségétől” – írja Cloke 2006-os cikkében (Cloke, 2006, 22. o.).

Marc Mormont tanulmányai alapvetően új megközelítést tükröznek (Mormont 1987, 1990). Kutatásai szerint ugyanis a diskurzusokban és a reprezentációban formálódik meg a mai vidékfogalom. Azt a folyamatot elemzi, hogy miként változik a vidék reprezentációja és a vidéki térhasználat ahogy az agrártermelés mellett, illetve helyett az ipari termelés, a turizmus, a fogyasztás egyéb formái erősödnek meg a vidéki térségekben. Mormont szerint a vidék a „nem városiként” jelenik meg, és ez az alapvetően városiak uralta diskurzus eredménye (1987). A nyugat-európai irodalom gyakran előfeltételezi, hogy a városiak, jellemzően a középosztály tagjai a vidékről idilli képet alakítanak ki, és ennek megfelelően használják a vidéki területeket. (DuPuis 2006). A helybeliek ezzel szemben városi életkörülményeket kívánnak kialakítani önmaguk számára, ami fejlesztési konfliktusokhoz vezet. Mormont érvelése szerint tehát a vidék fogalmának meghatározása a vidékkel kapcsolatos diskurzusok elemzése révén lehetséges.

Halfacree már egy évtizede is azt állította, hogy nem elegendő kizárólag a diskurzusokat, azok egymáshoz való viszonyát összehasonlítani, ha meg kívánjuk határozni a vidék fogalmát, hanem összetett megközelítést kell alkalmaznunk (Halfacree, 1993). Azaz a meghatározás sikere érdekében nem csak a vidékről szóló diskurzusokat kell elemezni, hanem a vidéki térségek tárgyi valóságát¹ és

¹ A vidéki térségek – locality – fogalmát használva Lefebvre (1991) műveire hivatkozik Halfacree.

a mindennapi vidéki életet is. Ez természetesen sokrétű, gyakran önmagának is ellentmondani látszó eredményre vezethet de ezzel az érveléssel legalább részben válaszol azokra az írásokra, amelyek arra kérdeznak rá, hogy vajon a vidék térbeli, társadalmi, vagy kulturális vonásait kell-e, érdemes-e figyelembe venni a meghatározás során (Cloke 2006).

Írásom a fenti, a vidék meghatározásáról zajló vitákhoz, a vidékértelmezéseket elemző írásokhoz kapcsolódik. A gazdag irodalom és a kiterjedt kutatások egy-egy részterületet vizsgáltak. Nem rendelkezünk adatokkal arról, hogy a médiában és a közbeszédben megjelenő vidékreprezentáció miként bukkan fel a társadalom különböző csoportjaiban.

A dolgozat első felében a téma nemzetközi irodalmának a jelen tanulmány szempontjából érdekes eredményeit dolgozom fel; a vidékkel kapcsolatos attitűdöket és a fontosabb vidék-meghatározásokat, vidékértelmezéseket tárgyaló írásokat.² A vidék meghatározása, illetve a vidékről kialakult képzetek különböző fogalmak, amelyeket a szakirodalom sem különböztet meg határozottan. A két kérdéskör nehezen választható el egymástól. A dolgozat további részében az eddigi kutatások és írások alapján bemutatom azt a három attitűdöt, amelynek az irodalom alapján feltételeztem a megjelenését a magyar társadalomban is: a vidéket a mezőgazdasággal, a természettel és a hagyományokkal, valamint az elmaradottsággal összekapcsoló véleményeket.

Az írás második felében egy országos reprezentatív minta adatai alapján vizsgálom a mai magyar lakosság vidékkel kapcsolatos attitűdjeit; azt, hogy milyen gondolatok kapcsolódnak a vidékhez, karakteresen eltér-e egymástól az egyes társadalmi csoportok vélekedése a vidékről, különböző attitűdök jellemzők-e rájuk, és hogy azok hogyan viszonyulnak egymáshoz. Elemzésemben alapvetően Mormont fent bemutatott elméletére támaszkodom.

A vidékkel kapcsolatos attitűdök

A kutatásban a vidékről kialakult gondolati és képzetstruktúrákat keresem.³ A leggyakrabban hivatkozott, tételezett vidékkel kapcsolatos attitűd, a „vidéki idill” címkével jelezhető attitűd, amely a középosztály tagjait jellemzi az idézett nyugat-európai szerzők szerint. Ezzel szemben számos szerző bemutatja a társadalom leszakadó csoportjait, amelyek vidéken is megtalálhatóak, és amelyeket a középosztály kitakar az idilli képből, mintegy megerősítve a hátrányos helyzetű csoportok társadalmi kirekesztettségét. Ennek a véleménycsoportnak nincs összefoglaló elnevezése, a szerzők nevükön nevezik a kirekesztettség

² Tekintettel az irodalom gazdagságára, ez nem jelenti az összes fellelhető meghatározást.

³ Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik Csurgó Bernadett tanulmánya is a kötetben, amely a vidékről kialakult képzeteket, vidékkel kapcsolatos élményeket tárgyalja.

különböző formáit⁴. A vidéket kizárólag a mezőgazdasági tevékenység helyszíneként értelmező írások, az agrárius attitűd az utóbbi évtizedekben már nem hangsúlyos a nyugat-európai szakirodalomban. Bár cikkek sora tárgyalja a mezőgazdaság helyzetét az Európai Unióban ezekben a szerzők a vidéket nem azonosítják a mezőgazdasággal.

Flynn és Lowe gazdasági, társadalmi kulturális és politikai mutatókat vizsgálva a vidéki társadalom négy ideáltípusát írták le (Flynn–Lowe 1994).

Tipológiájuk szerint a *megőrzött vidéken* a természet- és környezetvédelmi megfontolások érvényesülnek – azaz a középosztályok, városi rétegek fejlesztésellenes elképzelései valósulnak meg, a fogyasztás fontosabb szerephez jut, mint a termelés, ami a városi életkörülményekre vágyó helybeliek fejlesztési törekvéseivel gyakran ellenkezik. A *belső erőforrásokra alapozott vidékfejlesztés* esetében a helyiek életébe külső erők nem szólnak bele – maguk döntenek a sorukról, ezeken a településeken általában a mezőgazdaság és az ipar, valamint a szolgáltató szektor szerves fejlődése valósul meg. A harmadik, *klientelista* típusba a szerzőpáros az elmaradott, külső támogatásokra utalt vidéki területeket sorolta, míg a negyedik, *paternalista típusba*, azokat a területeket, ahol a helyi fejlesztést a nagybirtok érdekei határozzák meg.

Frouws háromféle vidékről szóló diskurzust különít el. A vidéket a *mezőgazdasággal azonosító diskurzusban* a termelésen kívül a gazdálkodók jelenléte hangsúlyozódik. A *haszonelvűnek* nevezett *diskurzusban* a gazdasági dimenziók kiemelten fontosak, és a vidék elmaradott, gazdasági értelemben fejletlen. A siker fokmérője, hogy egy adott régió képes-e (vissza)kapcsolódni tágabb környezetének gazdasági vérkeringésébe. A *hedonista diskurzus* a kulturális dimenziót hangsúlyozza, azt például, hogy a táj szépsége miként szolgálja a helybeliek és a látogatók igényeit (Frouws 1998).

Fertő Imre alapvetően az angolszász, amerikai irodalom alapján *agrárius és anti-agrárius ideológiákat* különböztet meg (Fertő 1999). Írásaiban közgazdasági elemzéseket követve vitatja a mezőgazdaság jelentőségének túlértékelését a vidék gazdaságában. Az amerikai vizsgálatok, amelyekre hivatkozik, agrárius fundamentalizmust (illetve az ehhez kapcsolódó farm romanticizmust) és demokratikus kapitalizmust (amely szerint a mezőgazdaság ugyanolyan szabadpiaci elvek szerint szerveződik, mint bármely más gazdasági ág) különítenek el. Érdemes kiemelni, hogy ezekben a tanulmányokban a szerzők reprezentatív felmérésekre hivatkozva állítják, hogy a kétféle álláspont a lakosok és az agrárszakemberek gondolkodásában sem különül el. Az agrárius fundamentalizmus gyakran keveredik az idilli vidéképpel és a nemzeti önazonosság őrzésének ideájával, míg a demokratikus kapitalizmus tételében a szabadpiaci elvek hangsúlyosak, ennek megfelelően egyik legfontosabb elve, hogy

⁴ A téma egyik összefoglalása olvasható: Marsden, T. – Lowe, P. – Whatmore, S. (eds) (1990) Rural Restructuring: Global Processes and their Responses, c. kötetben

„a farmereket nem azért kell támogatni, mert farmerek, hanem azért mert szegények” (Friedman 1962 – idézi Fertő 1999, 23.o.) – azaz az utóbbi állásponthoz a leszakadó vidékkép elemei kapcsolódnak.

Kovács Imre több írásában is elemzi, hogy milyen vidékkel kapcsolatos attitűdök jellemzőek ma Magyarországon. A szerző, szemben a nyugat-európai példákkal, arra mutat rá, hogy hazánkban két attitűd dominál: a *vidéki idillt és a vidék elmaradottságát* hangsúlyozók. Több írásában foglalkozik azzal, hogy ezeknek a vidékértelmezéseknek mi az eredete (legrészletesebben Kovács 2002, de Csíte–Kovács 2004, Kovács 2006 is), és hogy miként bukkannak fel ezek ismételten.

Csurgó Bernadett is két vidékképet különböztet meg: a *problémacentrikus és az élményorientált* vidékképet (Csurgó 2007a). A problémacentrikus látásmód a mezőgazdasági termelést és a vidék társadalmi, gazdasági problémáit helyezi középpontba, a vidéket jellemzően ezekkel azonosítja. A fogyasztással, a kapcsolódással kapcsolatos idegenforgalmi élményorientált vidékképben, a hagyományos falusi idill szimbólumai, a nemzeti hagyományok és a megőrzött természet jellemzői hangsúlyozottak.

A különböző típusok (ideáltípusok, diskurzusok) alapvetően megfeleltethetők egymásnak. A fentiek alapján három vidékkel kapcsolatos attitűd dominanciájára számítottam, ezért a kérdőívben található állításokkal az alábbi vidékről kialakult vélemények (vidékképek) elterjedtségét teszteltem:

- 1.) A vidéket a mezőgazdasággal azonosító gondolatok;
- 2.) A vidéket a természettel és a hagyományokkal azonosító gondolatok;
- 3.) A vidéket a különböző társadalmi gazdasági problémákkal összekötő vélemények.

Mint írtam, a vidéket a mezőgazdasággal összekapcsoló véleményeknek a legszegényesebb az irodalma. A vidéket a mezőgazdasággal azonosító vélemény szerint a vidéken élők nagy része a mezőgazdaságban talál munkát, és vidéken alapvetően élelmiszertermelés folyik.

A legkidolgozottabb véleménycsoport a vidéki idill, ennek különböző megjelenéseit részletgazdagon tárgyalja például Bell, bemutatva, hogy a különböző csatornák milyen vidékképet közvetítenek (Bell 2006). Részletesen tárgyalja a szórakoztató műsorok vidékértelmezését, a vendéglátás és az idegenforgalom szerepét abban, milyen gondolatok válnak elfogadottá a vidékről. Short (2006) rövid irodalomtörténeti elemzés segítségével tárgyalja a vidéki idill megjelenését, és rávilágít arra, hogy milyen régóta él az a vélemény, ami összekapcsolja a vidéket a romlatlan természettel és a nemzeti hagyományokkal (Short 2006). Kovács szintén hangsúlyozza ezt az összekapcsolódást is egy, a vidékről kialakult képzeteket bemutató szemelvénygyűjtemény bevezető tanulmányában (Kovács 2007).

A vidéket a problémákkal – például a szegénységgel, hajléktalansággal, a nemi megkülönböztetéssel, az etnicitás és az öregedés okozta nehézségekkel – azono-

sító szövegrészek szintén megtalálhatók a fejlesztéspolitikai dokumentumokban. Ezt az attitűdöt, illetve ennek fontosságát a vidék kutatásokban jól példázzák a nemzetközi kutatási eredmények (lásd például Sibley 2006, Ticklemeier 2006, valamint Cloke 1996, Little 2006, Bock–Derkzen 2007), illetve a magyar szakirodalomban megjelenő írások (például Csatári 1998, Enyedi 1999, Harcsa 1993, Juhász 2004, Ladányi 2004, Márkus 2004).

A vidék a magyar lakosság gondolkodásában

A dolgozat további részében a fenti három véleménycsoportot vizsgálom; azt, hogy milyen vidékkel kapcsolatos attitűdök jellemzik a magyar lakosságot, és milyen viszonyban van a mindennapi ember véleményével vagy elképzeléseivel a politikában, közbeszédben, kiadványokban megjelenő vidékkép. Azonosulnak-e a válaszolók azzal a vidékképpel, amelyet a döntéshozók, a sajtó és a különböző kiadványok sugallnak? Van-e különbség a különböző csoportok vidékről alkotott véleménye között, és mi az oka a fellelhető különbségeknek? A különböző társadalmi csoportok eltérő vidékképpel rendelkeznek-e, árnyalható-e ez a kép a lakóhely és a mezőgazdasághoz való viszony szerint?

A feltett kérdések egy része a vidékről kialakult elképzeléseket, a vidékkel kapcsolatos attitűdöket méri. Amennyiben a látens gondolatokat, az attitűdöket sikerül megfelelően operacionalizálni, és a kérdésekkel ráérezni a válaszolók gondolkodására, akkor ennek alapján a megfelelő elemzési technikákkal rekonstruálni lehet a magyar lakosság vidékről vallott nézeteit. Erre a logikára építve, a válaszok mögött rejlő látens struktúrát feltételezve faktorelemzést végeztem az adatsoron. Az azonos attitűdöt mérő változók mentén hasonló értékkel válaszoltak mindazok, akik egyetértenek az adott vidékképpel, illetve azok, akik az adott vidékképet elutasítják.

A faktorelemzés során azt vizsgáltam, hogy a kibontakozó vélemények, elgondolások megféleltethetőek-e azoknak az attitűdöknek, amelyeket a hazai és a nemzetközi szakirodalom feltételez, és amit korábbi írások (például Kovách 2007) kvalitatív elemzései alapján a tanulmány előző részében azonosítottam. Hipotézisem szerint három markáns, a vidékkel kapcsolatos attitűdcsoport létezik. Az egyik a vidéket a mezőgazdasággal azonosítja, egy másik a vidék leszakadását, elmaradottságát hangsúlyozza, a harmadik attitűdben pedig keverednek azok az érzések, gondolatok, amelyekben a hagyományörzés és a népi kultúra, valamint a romlatlan természet kapcsolódik a vidékhez.

A huszonegy kérdésre adott válaszok alapján végzett faktorelemzés⁵ azonban

⁵ Még a részletesebb adatelemzés előtt ellenőriztem, hogy a Kaiser-Meyer-Olkin mutató (értéke: 0,838) alapján érdemes látens struktúrát keresni a válaszok mögött, és hogy a Bartlett-teszt (nem függetlenek-e páronként a változók) eredményei is megfelelőek. Ezt követően folytattam a faktorelemzést. Annak eredménye azt mutatja, hogy a válaszok alapján nem rajzolódik ki látens

nem támasztotta alá kutatási hipotézisem., mert a válaszok alapján nem bontakozott ki a vidékkel kapcsolatos véleményeknek a kutatói hipotézishez hasonló struktúrája. A fenti három vélemény típus helyett és mellett lazább, kevésbé kikristályosodott attitűdökre bukkantam, amelyek további elemzésére indexeket használtam.

A faktorelemzés is előrevetítette, hogy a magyar lakosság elfogadja azt a véleményt, miszerint a vidék az élelmiszertermelés, a mezőgazdaság helyszíne; ennek alapján készítettem egy indexet, amelyen a magas értéket elérők egyet-értének azzal a gondolattal, hogy a vidéken élők alapvetően a mezőgazdaságban dolgoznak, vidéken folyik az élelmiszertermelés, és hogy ez a tevékenység nem eléggé megbecsült). Ebben a kérdésben társadalmi konszenzus mutatkozik; a válaszadók többségére jellemző ez az attitűd.

A felmérés eredményei igazolják a vidéki idill megjelenési formáiról alkotott hipotézisemet. Eszerint a válaszolók számos környezeti, természeti, kulturális értékkel, hagyományörzéssel azonosítják a vidéki területeket. A vidék idilli megjelenítését mutató indexnél magas értéket azok a válaszolók kapnak, akik úgy vélik, hogy a magyar kultúra a falvakban maradt meg, ott továbbélnek a hagyományok, a természet érintetlen, és mindez kikapcsolódási lehetőséget kínál. A magyar felnőtt lakosság körében alapvető egyetértés mutatkozik a kérdés kapcsán is, bár a válaszok átlagos szórása nagyobb, mint az előző index esetén.

A harmadik index⁶ a vidék elmaradottságát, pontosabban a vidékiek, a vidéki lét diszkurzív alárendelését dokumentálja. Akik itt magas értéket értek el, azok egyetértenek olyan kijelentésekkel, miszerint a vidékieket a kultúra és a szórakozás városi módjai nem vonzzák, kevésbé ismerik a világot, mint a városiak, a vidéki lét általában rosszabb életminőséget eredményez. Ez az attitűd a válaszolók többségére nem jellemző (a mintaátlag 2,54-2,68 között van, azaz a megkérdezett sokaság inkább nem ért egyet az állítással⁷). A válaszok szórása az e véleménycsoportra vonatkozó kérdéseknél a legnagyobb.

A negyedik index⁸ azt méri, hogy a kérdezett mennyire látja értékesnek a vidéket, és támogatja-e értékeinek megóvását, fejlesztését. Az egyetértők között találjuk a vidékfejlesztés lelkes támogatóit. Mint az előző három index esetén, a válaszolók nagyobbik része itt is egyetért a feltett kérdésekkel.

Az alábbiakban a *Vidék- és faluképek a változó időben* (Kovács 2007) című kötet szemelvényeit használva bemutatom a fenti attitűdöket, majd elemzem a négy index és a fontosabb demográfiai változók közötti összefüggéseket. Így választ kapunk arra a kérdésre, hogy valóban azonosítható-e egy-egy vidékhez kap-

struktúra, hol a teljes megőrzött információ mennyisége csökken kritikusan, hol a faktorok (a vidékpercepció) interpretálhatósága kérdéses.

⁶ Ehhez az indexhez a 22/4-es és a 23/2;3;4-es kérdéseket használtam fel.

⁷ A válaszolók 1-től 5-ig terjedő skálán jelezheték egyetértésüket, ahol az 1 a teljes elutasítást, az 5 pedig a teljes egyetértést fejezte ki.

⁸ Az indexben a 22/2, a 24/5 és a 24/6 kérdéseket használtam fel.

csolódó attitűd a társadalom egy adott csoportjával, amint azt a dolgozat első felében idézett szerzők feltételezték.

A vidékkel kapcsolatban két erős vélemény, attitűd alakult ki. Az egyik a vidéket a mezőgazdasággal azonosítja, a másik pedig a hagyományok és a természet szerepét hangsúlyozza. Ez a két vélemény régóta jelen van, és igen jellemző. Egy korábbi tanulmányomban (2007) a Nemzeti Vidékfejlesztési Tervet elemezve bemutattam a mezőgazdasági vidékkép legfontosabb jegyeit, és azt, ahogy ez a meggyőződés uralja a dokumentumot, a vidéki idill pedig felületesen jelenik meg benne. A vidéket a mezőgazdasággal azonosító attitűd elemei fedezhetők fel a politikusok beszédeiben és a tudományos publikációkban is, amint ezt az alábbi idézetek is alátámasztják, illusztrálják.

„Hazánk elsősorban földműves ország. (Halljuk! Halljuk!) Egyenesen a közjólét kérdése az, hogy Magyarország földművelési ügye hogyan áll. Minden gazdasági ág szerves kapcsolatban van az őstermeléssel, és azoknak fejlődése kétségtelenül feltételezve van bizonyos mértékig a földművelési ügyek állapotáról.”

(Széll Kálmán, 1899, idézi Csurgó, 2007b.)

„Magyarországon jó mezőgazdasági politikát helyes iparpolitika nélkül, jó iparpolitikát mezőgazdasági politika nélkül csinálni nem lehet”

(Tisza István, 1903 idézi Csurgó, 2007b.)

A falvak élete szorosan összefügg a mezőgazdasággal, a természetes és épített környezettel, a társadalmi-gazdasági fejlődéssel. Az emberek életében alapvetően fontosak az élelmiszerek, melyek friss vagy feldolgozott formában kerülnek nap, mint nap az asztalunkra.

(Gógl Árpád 2000, idézi Kiss, 2007)

Jellemző erre a gondolkodásra, hogy a vidékfejlesztést a mezőgazdasági támogatások bújtatott formájának látja, nem fogad el más megélhetési stratégiát vidéken, mint a mezőgazdaságot. Magyarországon ez gyakran a nagyüzemi, iparosított mezőgazdaságot jelenti, ami nem képes, és nem is törekszik arra, hogy minél több ember részére munkát biztosítson. Bár ezt az attitűdöt nem lehet a társadalom valamely csoportjához rendelni, de a legutóbbi munkahely ágazati besorolása, másrészt a háztáji gazdálkodás megléte, a nagyszülők lakhelye és a mezőgazdaságból származó jövedelem aránya is olyan tényezők, amelyek összefüggésben vannak a vidéket a mezőgazdasággal azonosító attitűddel. A tárgyalt attitűd és a mezőgazdasági jövedelem aránya között nem lineáris az összefüggés. Akik jövedelmük negyedét, felét szerzik a mezőgazdaságból, azok sokkal inkább hajlamosak egyetérteni a fenti attitűddel, mint azok, akiknél ez az arány alacsonyabb vagy magasabb. Ennek oka az lehet, hogy mivel ezekben a családokban a mezőgazdaság fontos kiegészítő jövedelemforrás, a gazdálkodást különösen fontos tevékenységnek látják.

A továbbiakban a vidéki idilli megjelenését vizsgálom.

„Arra kell törekednünk, hogy a gazdaságban egyfelől a harmóniát helyreállítsuk. (Úgy van! jobb felől.) másfelől kisgazdaságunkat megerősítsük, (Úgy van! A jobboldalon.) mert a kisgazdaság a nemzet gerince, amely, ha a kultúra terén haladva és vagyonban gyarapodva, majdan kezébe veszi a hatalmat, ebben az országban az intelligenciával együtt alapját fogja megvetni annak az egészséges demokratikus fejlődésnek, amelyre ennek az országnak szüksége van. (Zajos helyeslés, éljenzés és taps a bal- és a jobboldalon és a középen.)”

(Gróf Bethlen István, 1931, idézi Csurgó, 2007b)

„A vidék nem más, mint egy sajátos életforma, az emberiség gyökere, ahonnan ered, ahonnan elindult a fejlődés és amivel baj van. Mert miközben a „civilizáció” egyre pompázatosabban virágzik, fogy az erő, amiből a gyökerei táplálkoznak. Nem elesett Tiborcok és pesszimista tudósok panaszkodásáról, hanem az emberiség jövőképéről van szó. Az emberiség eddigi életfelfogása kérdőjeleződik meg.”

(Font Erzsébet 1998, idézi Kiss 2007)

Ezeket az idilli vidékképeket a hazai és a nemzetközi irodalom egyaránt a középosztályokhoz köti. Mint Kovách is írja, a „rurális idill a városlakó polgárság kulturális terméke, egyfajta szimbolikus táj, amely a nyüzsgő, konfliktusokkal teli város ellenképe.” (Kovács 2007 7.o.) Valódi konszenzus mutatkozik abban, hogy a vidéki területeken a természeti értékeket és a hagyományokat őrizve egészségesebb, teljesebb, szebb élet élhető, mint a városokban. A kor előrehaladtával növekszik azoknak a száma, akiknek a gondolataiban a vidék idilli vonásai élnek. Ugyanígy, akiknek a szülei mezőgazdasággal foglalkoztak, azaz feltehetően maguk is vidéken nőttek fel, vagy valami más módon kötődnek a nem-városi léthez, egy valamikori Aranykor – (Short 2006) jellemzőit társítják a vidékhez. Adataink azt mutatják, hogy a politikusok, a média, a filmek, a művészet határozott és gyakori, a vidékhez romantikus képzetet és gondolatot társító üzeneteit a társadalom széles rétegei elfogadják.

Szintén az életkorral függ össze, hogy mi a véleménye a válaszolóknak az utóbbi évtizedekben megjelent a vidékfejlesztéssel kapcsolatban. A negyven és hatvan év közöttiek többsége szerint ez hasznos tevékenység, ami valószínűleg összefügg azzal, hogy ez a korcsoport azonosult a vidék idilli megjelenítését közvetítő gondolatokkal is. A szülők mezőgazdasági tevékenysége, de különösen a nagyszülők lakhelye szoros összefüggést mutat azzal, hogy valaki miként vélekedik a vidék értékéről, annak fejlesztéséről.

Az utolsó vizsgált attitűd a vidéki életmóddal kapcsolatos gondolatokról árulkodik. A válaszokból határozottan kirajzolódik a vidéken élőkkel szembeni negatív előítéletek, és a vidéki életminőség erős kritikája. Ehhez hasonló gondolatokat, képeket általában a média, az irodalom és a politikusok terjesztenek, de a tudományos diskurzus sem fest hízelgő képet a vidéken élőkéről, a vidéki életlehetőségekről.

„Csatári professzor szerint az átfogó vidékpolitikának négy nagy problémával kell szembenéznie: 1. A vidéki térségek és települések többségében a mezőgazdaság válsága tartós. 2. Az infrastruktúra színvonalának mérsékelt emelkedése általában nem járt együtt a vidéki gazdaság eltartóképességének növekedésével. 3. Az elvándorlás, a tartós munkanélküliség, az elöregedés, a szegénység lepusztította és cselekvésképtelenné tette a vidéki társadalom jó részét. 4. A korábbi város-vidék kapcsolatrendszerek szétestek, az újak pedig csak lassan formálódnak.”

(Népszabadság, 2004, november 2.)

„A kormány tudatában van annak, hogy egész népgazdaságunk helyzetére és az életszínvonal alakulása szempontjából milyen nagy jelentőségű a mezőgazdaság elmaradottságának felszámolása”

(Hegedűs András, idézi Csurgó 2007b)

A fenti idézetek a vidék és a mezőgazdaság elmaradottságát hangsúlyozzák, és azt is, ahogy a mezőgazdaság és a vidék összefonódik a miniszterelnöki és a politikai beszédekben, míg a konfliktusokkal terhelt vidék képe inkább a médiában jelenik meg.

Talán ezen attitűd tárgyalása során a legfontosabb jelezni, hogy nem kérdeztünk rá arra, hogy mit értenek a válaszolók a vidék fogalma alatt, illetve hogy mit tekintenek a vidéki tér részének. Feltehető, hogy a falvak, tanyák lakói önmagukat vidékiként határoznák meg. Ez a két csoport határozottan elutasítja a vidéket és a vidéken élőket verbálisan alárendelő állításokat, míg a kisvárosok, akár a nagyvárosok lakói gyakran egyetértenek azokkal. Hasonló a válaszok mintázata akkor is, ha azt vizsgáljuk, hol nőtt fel a kérdezett (gyermekkori lak hely), illetve hol éltek a nagyszülei: a megyeszékhelyen felnőttek tekintenek a legtöbb negatív előítélettel a vidéki életre és a vidéken élőkre. Ez az egy attitűd egyébként összefüggést mutat az iskolai végzettséggel – minél iskolázottabb a válaszoló, annál inkább elutasítja azokat a nézeteket, miszerint a vidékiek azért nem úgy töltik a szabad idejüket, ahogy a városok lakói, mert erre nincs is igényük. Ehhez hasonlóan a gazdaságilag aktívak véleménye is, míg az inaktívak inkább azonosulnak a vidék diszkurzív alárendelésével.

A négy attitűdöt elemezve megállapíthatjuk, hogy nincs, vagy ha van is, igen gyenge az összefüggés a fontos demográfiai változók (a kérdezett kora, iskolai végzettsége, jövedelme) és a vidékkel kapcsolatos attitűdök között. A legfontosabb eredmény, hogy a gyermekkori élmények meghatározóak a vidékkel kapcsolatos gondolatok alakulásában.

Az agrárérintettek gondolkodására természetesen sokkal jellemzőbb, hogy a vidéket a mezőgazdasági termelés, az élelmiszer előállítás helyének látják, míg a nem agrárérintettek nem értenek egyet ezzel az állítással. Érdekesebb ennél a rejtett és a gyengén agrárérintettek közötti jelentős különbség (e csoportok részletes jellemzését lásd bővebben Kovách–Kelemen, ugyanebben a kötetben). A gyengén agrárérintett csoportba tartozók azok, akik aktív korukban a mezőgazdaságból

éltek, mezőgazdasági végzettségük van, esetleg valamekkora földbirtokkal rendelkeznek (átlagosan 0,7 hektárossal), ám harmaduk jelenleg semmiféle mezőgazdasággal nem foglalkozik, kiskertet sem művel. Ez a csoport hajlamos a vidéket a mezőgazdasági termeléssel azonosítani. Ezzel szemben a rejtett agrárérrintettek csoportjának minden tagja gazdálkodik, azaz legalább egy kis darab földön termel valami csekélységet önmagának, rájuk mégsem jellemző, hogy a mezőgazdaságot tekintenék a vidéken egyedül jellemző tevékenységnek.

Klaszter-elemzés

Az előző fejezetekben bemutatott és elemzett négy index segítségével a vidékkel kapcsolatos attitűdök alapján négy csoportos tipológiát alakítottam ki.⁹

A klasztercsoport középpontok: (nem válaszolt 147 fő – 14,7%)¹⁰

Attitűd csoportok: Indexek ¹ :	Modernizált vidéki idill képpel jellemmezhető	Hagyományos vidékképpel jellemmezhető	Az anti- idill képpel jellemmezhető csoport	A vidéktől elfordulók csoportja
Idilli vidékkép	+	++	---	-
Mezőgazdasági vidékkép	+	++	---	-0
A vidékfejlesztés	+0	++	---	-0
A vidékiek életminősége rosszabb, mint a városiaké.	--	++	-	+
Összesen	238	214	141	264
Arány	28%	25%	16%	31%

Jelmagyarázat: a „+” jel azt jelzi, hogy az adott csoport tagjai osztják azt a véleményt, amelyet az adott index mér, míg a „-”, hogy azt elutasítják.

⁹ Ha több csoport kialakítására törekszünk a klaszter elemzés során, akkor az anti-idillt észlelő és a vidékkel szemben közönyös csoportok összetétele változik. Ezekből kiválnak a vidék szerepét különböző mértékben elutasítók kisebb csoportjai. Mivel ez nem segíti az adatok értelmezését, a négy klaszteres megoldás azonban stabil és jól interpretálható, a továbbiakban ezzel dolgozom.

¹⁰ A válaszadók egytől ötig értékelték a kérdéseket, a 3 semleges válasz. Mivel azonban standardizált változókat használtam a klaszterelemzés során, és a válaszadók általában egyetértettek a kérdésekkel, nem normális eloszlású a változók nagy része, a semleges, 3-as válasz akár elutasításként is megjelenhet ebben a tipológiában.

Az első két csoportra jellemző, hogy a vidék mezőgazdasági jelentőségét, a természeti környezetet és a hagyományörzést egyaránt hangsúlyozza, valamint fontosnak tartja a vidék fejlesztését. A két csoport között a különbség az, hogy az egyik megítélése szerint a vidéki életlehetőségek rosszabbak, és a vidéken élők igényei alacsonyabbak, míg a másik elutasítja ezt a nézetet.

A *hagyományos vidéképpel* bíró válaszolók a minta 21%-át adják. Őket igen határozott és komplex vidékkép jellemzi. Különös vonása e csoport tagjainak, hogy ők osztják a leginkább azt a nézetet, miszerint a vidéken élők igényei csekélyebbek, mint a városiak igényei, és a vidéki életminőség sokkal rosszabb. Számukra a vidékfejlesztés talán éppen ezért nagyon kiemelt jelentőségű, támogatják azt. A vidéki területeket értékesnek, fontosnak tartják, és meggyőződésük, hogy ott mind a mezőgazdaság, mind pedig a természet és a hagyományok fontosak. Ezek az emberek jellemzően vidéki nagyvárosok ötven év feletti lakói, akiknek feltehetően a nagyszülei költöztek a megyeszékhelyre, maguk nem foglalkoznak mezőgazdasággal. Ennek a vidékképnek számos irodalmi előzményét találhatjuk Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Oravecz Imre vagy Závada Pál regényeiben, csak néhány szerző műveit említve.

Modernizált idilli vidéképpel rendelkeznek a népesség azon tagjai, akik – bár kevésbé markánsan és idealizálva – egyértelműen azonosulnak a vidéket a mezőgazdasággal azonosító attitűddel, és a vidéket a természet és a hagyományok kincsestáráként azonosítják. A minta 28%-a tartozik ebbe a csoportba. A modernizált vidéki idill észlelésébe azonban nem férnek bele a vidéken élők igényeit lebecsülő állítások, és a csoport tagjai nem érzékelik azt sem, hogy a vidéki területek más életminőséget tesznek lehetővé. Ebben a csoportban a gazdaságilag aktívak aránya kiemelkedően magas, azzal összefüggésben, hogy itt találhatóak a harminc és ötven év közötti korosztály tagjai. E csoportban a mintaátlagnál valamivel több az agrárérintett, jellemzően falusiak, akik falun nőttek fel, és magas a középfokú végzettségűek aránya is. Itt találjuk a falvak lakóit, a gazdálkodókat, akik egyértelműen vidéki emberként azonosítják magukat, elutasítva a rájuk tett pejoratív kijelentéseket, de elfogadva a vidéki idill képeit.

A válaszolók egy csoportja elutasítja a vidék idilli megjelenítését, a mezőgazdaságot sem tekinti jelentősnek, nem lát értéket a vidéken, amit érdemes lenne fejleszteni, de azt sem osztja, hogy rosszabb lenne vidéken élni, vagy a vidékieknek alacsonyabbak lennének az igényei. Köztük felülreprezentáltak a fiatalok (harminc év alattiak) és az idősek (hatvan év felettiek), ebből következik, hogy gazdasági aktivitásuk alacsonyabb a minta átlagnál. Az agrárérintettség bármely formája alacsony a csoportban, annak ellenére, hogy jellemzően kisvárosban laknak az *anti-idillt* érzékelő válaszolók. Szüleik nem voltak agrárérintettek, az átlagjövedelmek ebben a csoportban a legalacsonyabbak. Ennek alapján feltételezhető, hogy ez a 16%-os csoport a vidéki leszakadó, szegény réteg, amely saját helyzetével elégedetlen, de nem fogadja el a vidékieket és a vidéki életet lenézők állításait.

A legnépesebb csoportba a vidék értékeit elutasítók kerültek, a válaszadók 31%-a tartozik ide, és ez a legnehezebben jellemezhető csoport. Válaszaikban nem adták jelét határozott véleménynek – az átlagtól elmaradó lelkesedésük a vidéki idill és vidéket a mezőgazdasággal azonosító gondolatok iránt valószínűleg semleges válaszokat rejt, nem pedig elutasítást. Mivel e csoport tagjai nem alakítottak ki határozott véleményt arról, hogy milyen is a vidék, feltételezhető az is, hogy egyáltalán nem érdeklik őket a vidékkel kapcsolatos kérdések. Jellemzően vidéki nagyvárosok lakói alkotják ezt a csoportot, agrárérzékenység, és lakóhely szempontjából nem térnek el az országos átlagtól, gazdasági aktivitási rátájuk pedig kicsit magasabb. Szüleik nem foglalkoztak mezőgazdasággal.

Következtetések

Az elemzés rámutatott arra, hogy az idilli vidékkép, amelyben a vidék összekapcsolódik a természeti környezet és a hagyományok őrzésével, valamint a vidéki területeken a mezőgazdasági tevékenységet fontosnak feltételező elképzelések együtt. Ehhez hasonlóan, akik a vidék elsődlegesen mezőgazdasági jellegét elutasítják, azok nem fogadják el a vidéket a hagyományőrzéssel, a romlatlan természettel azonosító gondolatokat sem. Ezek alapján nem igazolható a nyugat-európai irodalomnak az a feltételezése, hogy az idilli képek a közeposztályokhoz köthetők.

A vidékről kialakult vélemények, attitűdök, vidékképek egyetlen csoportra sem jellemzőek kizárólag. Bár az indexátlagok egyes változók mentén szignifikánsan különböznek, ez nem mutat egységes mintázatot. Nem rajzolódnak ki olyan társadalmi csoportok, amelyeket egy-egy attitűd különösen jellemezne. Szintén nem lehet leírni, hogy egyes vidékképek egyes társadalmi csoportokra jellemzőek lennének. Az elemzés szerint alapvető eltérés csak a mezőgazdaság szerepének megítélésében mutatkozik, de ez sem a jelenlegi lakóhellyel, hanem a gyermekkori szocializációval függ össze. A gyermekkori vidéki lakhely önmagában is valószínűsíti, hogy valaki azonosítja a vidéket a mezőgazdasággal, ami nem feltétlenül jelenti a vidék értékeinek megbecsülését vagy azt, hogy a kérdezett fontosnak látja a vidékfejlesztést.

A dolgozat elején hivatkozott kutatások alapján a vidékkel kapcsolatos attitűdök komplexitását előre lehetett volna jelezni. Egyes tanulmányok szerint (Fertő 1999) a mezőgazdasággal kapcsolatos attitűdök nem koherensek és egységesek. Több vizsgálatot is végeztek az Egyesült Államokban laikusok és agrár-szakértők között arról, hogy miként gondolkodnak a mezőgazdaságról, az agrár-politikáról. E vizsgálatok szerint a válaszolók gondolkodását nem a már idézett dichotóm agrárius-fundamentalista, agrár-demokratikus kategóriák jellemzik, hanem a két, egymásnak elméletileg ellentmondó vélemény csoport elemeit kombináló gondolkodás. Ez segít megérteni, hogy miért ennyire komp-

lexek az adatelemzés során a vidékkel kapcsolatosan kibontakozó gondolatok, érzések, hogy miért nem lehet egyszerű választ adni a kérdésre, hogy miként jellemezhetők azok, akik összekapcsolják érzéseikben, gondolataikban a vidéket a mezőgazdasággal, a szegénységgel, vagy éppen a hagyományokkal és a természettel.

A vidékkel kapcsolatos attitűdöket segíthet megragadni Keith Halfacree két közelmúltban született elméleti írása (Halfacree 2006, 2007). A szerző korábbi írásaiban mellett érvel, hogy a vidék értelmezhető térbeli megjelenésében¹¹, másfelől pedig aszerint, ahogy a vidék megjelenik a társadalomban az egyének számára.¹² Ez a két elmélet, mint írja, egymás mellett létezett, és hatottak is egymásra (Halfacree 1993). A közelmúltban írt tanulmányaiban ezen a nyomon haladva már mellett érvel, hogy a vidék és a vidékiek mindennapi élete, a vidékkel kapcsolatos gyakorlatok is része a vidék értelmezésének, megértésének, meghatározásának. Emellett a vidék megjelenítése, ahogy a diskurzusokban megjelenik és a vidék megjelenése, mint a térszerveződés egy formája szintén része a vidék meghatározásának. A vidék fogalmat e három elem együttes vizsgálata révén lehet meghatározni. Mint írja, ez a három elméleti megközelítés nem használható önállóan, egyik sem alkalmas arra, hogy annak alapján megértsük vizsgálatunk tárgyát, a vidéket. Csak a vidékreprezentációkat, a médiadiskurzusokat vagy a politikai közbeszéd elemeit vizsgálva nem kapunk teljes képet. Tanulmányomban elemeztem, hogy a tudományos, politikai, média közbeszéd vidékképe hogyan jelenik meg a lakosság gondolataiban, de nem mutattam be azt, hogy az egyes emberek milyennek látják a vidéket, mit gondolnak a vidékről. További kutatásokban lehet választ találni erre a kérdésre, érzékenyebb mérőeszközt alkalmazva.

¹¹ Locality, Lefebvre (1991).

¹² A szerző Moscovici (1973) társadalmi reprezentáció értelmezését követi.

IRODALOM

- Bell, D. (2006) Variations on the Rural Idyll. In Marsden, T. – Cloke, P. – Mooney, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 149–160.
- Derkzen, P. and Bock, B. B. (2007) The Construction of Professional Identity: Symbolic Power in Rural Partnerships in The Netherlands. *Sociologia Ruralis*, 47 (3), 189–204.
- Cloke, P. (1996) Country Backater to Virtual Village? Rural Studies and the 'Cultural Turn'. *Journal of Rural Studies*, 13 (4), 367–375.
- Cronon, W. (1991) *Nature's Metropolis: Chicago and the Great West*. New York, W.W. Norton and Co.
- Csatári B. (1998) Az Alföld és az új európai területfejlesztési perspektívák. *Tér és társadalom*, 12 (4), 1–20.
- Csäte A. (1999) A paraszti közösségtől a ruralitásig. *Szociológiai Szemle*, 9 (3), 134–153.
- Csäte A. – Kovách I. (2002) Vidéki történet. In Kovách I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás*. Napvilág Kiadó, Budapest, 219 – 308.
- Csäte A. – Csurgó B. – Himesi Zs. – Kovách I. (2002) Agrárpolitikai hatásvizsgálat. In Kovách I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás*, Napvilág Kiadó, Budapest, 309 – 362.
- Csurgó B. (2007a) Vidékképek a politikában a parlamenti beszédek tükrében. In Boda Zs. – Kovách I. – Szoboszlai Gy. (szerk.) *Fiatal kutatók elitekről, kampányokról, vidékimázsokról. Mikroelemzések politikai jelenségekről*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest (megjelenés alatt).
- Csurgó B. (2007b) A huszadik századi miniszterelnökök programbeszédei. In Kovách I. (szerk.) *Vidék- és faluképek a múltban és a jelenben*. Argumentum Kiadó, Budapest (megjelenés alatt).
- DuPuis, E. M. (2006) Landscape of Desires? In Marsden, T. – Cloke, P. – Mooney, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*, Sage Publications, London, 125-132.
- Enyedi Gy. (1999) Egy lehetséges fejlődési pálya a félperiférián. In Baukó T. (szerk.) *Az Alföld a XXI. század küszöbén*. MTA Regionális Kutatások Központja, Békéscsaba, 11-16.
- Fertő I. (1999) *Az agrárpolitika modelljei*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Fertő I. (1997) *Lehet-e az agrárpolitikáról értelmesen beszélni?* Beszélő 3. folyam, 2 (5), 16–22.
- Flynn, A. – Lowe, P. (1994) Local Politics and Rural Restructuring: The Case of Contested Countryside. In Jansen, A. – Symes, D. (eds.) *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*. Wageningen, Agricultural University, 247-259.
- Font E. (1998) A vidék gondja globális vagy lokális kérdés? *A Falu*, 3 (2), 27–35.
- Frouws, J. (1998) The Contested Redefinition of the Countryside. An Analysis of Rural Discourses in The Netherlands. *Sociologia Ruralis*, 38 (1), 54-68.
- Gógl Á. (2000) A vidéki lakosság egészségi állapota. *A Falu*, 5 (2), 83.
- Gray, J. (2000) The Common Agricultural Policy and the Re-invention of the Rural in the European Community. *Sociologia Ruralis*, 40 (1), 30-50.

- Halfacree, K. H. (1993) Locality and Social Representation: Space, Discourse and Alternative Definitions of the Rural. *Journal of Rural Sociology*, 9 (1), 23-37.
- Halfacree, K. H. (2006) Rural space: constructing a three-fold architecture. In Marsden, T. – Cloke P. – Mooney, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 44-62.
- Halfacree, K. H. (2007) Trial by space for a 'radical rural': Introducing alternative localities, representations and lives. *Journal of Rural Studies*, 23 (2), 125-141.
- Harcza I. (1993) Az átalakuló mezőgazdasági kistermelés. *Gazdálkodás*, 37 (8), 1-10.
- Juhász P. – Véér A. (2004) Alkoholfogyasztás és idült alkoholizmus egy kis magyar falu közösségében. In Valuch T. (szerk.) *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Argumentum Kiadó, Budapest, 1053-1059.
- Kiss L. (2007) Vidék meghatározási viták az ezredfordulón. In Kovách I. (szerk.) *Vidék- és faluképek a múltban és a jelenben*. Argumentum Kiadó, Budapest (megjelenés alatt).
- Kovács, I. (2002) Leadership, Local Power in rural restructuring in Hungary. In Halfacree, K. – Kovach, I. – Woodward, R. (eds.) *Leadership and Local Power in European Rural Development*. Ashgate Publishing, Hampshire, 91-121.
- Kovács I. (szerk.) (2007) *Vidékképek a városban és falun*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004) *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Lefebvre, H. (1991) *The production of space*. Blackwell, Oxford.
- Little, J. (2006) Gender and sexuality in rural communities. In Marsden, T. – Cloke P. – Mooney, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 365-378.
- Marsden, T. – Lowe, P. – Whatmore, S. (eds.) (1990) *Rural Restructuring: Global Processes and their Responses*. Fulton, London.
- Márkus I. (2004) Az utóparasztság arcképéhez. In Valuch T. (szerk.) *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Argumentum Kiadó, Budapest, 550-566.
- Megyesi B. (2007) Találkozik-e a magyar lakosság és a fejlesztéspolitika vidékképe? In Boda Zs. – Kovách I. – Szoboszlai Gy. (szerk.) *Fiatalkutatók elitekről, kampányokról, vidékimázsokról. Mikroelemzések politikai jelenségekről*, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest (megjelenés alatt).
- Michelsen, J. (2001) Recent development and political acceptance of organic farming in Europe. *Sociologia Ruralis*, 41 (1), 3-21.
- Mormont, M. (1990) Who is Rural, or How to be Rural: Towards a Sociology of the Rural. In Marsden, T. – Lowe, P. – Whatmore, S. (eds.) *Rural Restructuring*. Fulton, London, 21-44.
- Mormont, M. (1987) Rural Nature and Urban Natures. *Sociologia Ruralis*, 27 (1), 3-21.
- Richardson, T. (2000) Discourses of Rurality in EU Spatial Policy: The European Spatial Development Perspective. *Sociologia Ruralis*, 40 (1), 53-71.
- Moscovici, S. (1984) The phenomenon of social representations. In Farr, R. – Moscovici, S. (eds.) *Social representations*. Cambridge University Press, Cambridge 3-69.
- Short, B. (2006) Idyllic Ruralities. In Marsden, T. – Cloke, P. – Mooney, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 133-148.

- Sibley, D. (2006) Inclusions / exclusions in rural space. In Marsden, T. – Cloke, P. – Mooney, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 401-410.
- Székelyi M. – Barna I. (2002) *Túlélőkészlet SPSS-hez*. Typotex, Budapest.
- Tickmeyer, A. R. (2006) Rural poverty. In Marsden, T. – Cloke P. – Mooney, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 411-426.

CSURGÓ BERNADETT:

KÉPEK ÉS KÉPZETEK A MAI MAGYAR VIDÉKRŐL

Bevezetés

A vidékről alkotott képzetek és a vidék imázsának kutatása az elmúlt évtizedekben vált a vidékszociológia kitüntetett témájává, mert a vidék diszkurzív megjelenítése a tárgyi, földrajzi adottságokkal egyenértékű eleme a fejlesztés átalakult rendszerének. (Tovey 1998). Egy adott település, térség vagy régió imázsa része a fejlesztési forrásokért folytatott versenynek (Kovách–Kristóf ebben a kötetben). A helyi szereplők érdeke ezért a hely minél meggyőzőbb imázsának kialakítása, felértékelése és elterjesztése (Ray 1998).

A vidéket gyakran a város ellentétéként határozzák meg, amit jól példáznak a magyar politikai diskurzusok (Csurgó 2007), és a magyar média vidékképe is (Hack–Kiss 2007). Bell szerint a vidéki idillt a konfliktusokkal terhelt városból elvágó középosztályok hozzák létre. Háromféle vidéki idilltípust különböztet meg: a pásztori idillt, amelyben a fő elem a természetközeli, nem iparosodott mezőgazdaság, az érintetlen természet idilljét, és a sport idillt, amelyben az aktivitás és az élmény a leghangsúlyosabb elemek (Bell 2006). Kovách Imre Bell elemzését követve állapítja meg, hogy a vidéki idill három formája tartósan meghatározta a brit vidék imázsát, és az ellenidill elemei, a kirekesztettség és a szegénység csak nehezen kerültek be a közgondolkodásba (Kovách 2007).

A vidékkutatók többsége azonban a dualisztikus, a várost és a vidéket szembeállító, szemlélet ellen érvel azzal, hogy a vidék és a város kiegészítik egymást (DuPuis 2006, Cloke 1996). Munkejord például mélyinterjúk segítségével elemzi egy norvég kisvárosba újonnan költözők vidékkel kapcsolatos képzetait, amelyekben a vidék idill hagyományos elemei (csend, természetközelség, stb.) keverednek bizonyos urbánus elemekkel (szórakozás, közösségi élet, stb.) (Munkejord 2006).

Cloke szerint a vidék fogalma napjainkra olyan társadalmilag létrehozott diszkurzív kategóriává vált, amely nem köthető konkrét társadalmi térhez vagy terekhez. A vidék jelentésében a különböző földrajzi terek, a vidékhez kapcsolódó mítoszok és szimbólumok egyszerre vannak jelen (Cloke 1996). A vidékképet a társadalmi tér konstruálásának részeként döntően városi szereplőcsoportok, zömmel a középosztálybeliek alkotják meg. A városiak vidékképében saját igényeik fogalmazódnak meg (Cloke 1996). A vidéket a fogyasztás területének tekintik, és olyan helyként határozzák meg, ahol a vágyott vidéki idillben él-

hetnek (Cloke 1996, Csíte 1999). Az imázsalkotók kitakarják, ami nem illik az elképzeléseikbe, és a vidékimázst saját képükre formálják (DuPuis 2006). Szíjártó szerint a Káli-medencében turistaként, háztulajdonosként megjelenő művészek átformálják a tájat és a környezetet, amivel annak új jelentéseit, értelmezéseit hozzák létre. Az új értelmezéseknek nincs köze az eredeti környezethez, de hatásuk olyan erős, hogy az őslakosok és a betelepülők mindennapi életének is részévé válnak (Szíjártó 2000).

A globalizáció, a fogyasztói igények felerősödése a médián, a turizmuson és a gasztronómia kínálatán keresztül formálják a vidékről alkotott képeinket, képzeleteinket és nagy átalakulásokat hoztak a vidék imázsában is (Bessière 1998, Stamou – Paraskevopoulos 2003). Jordan újságcikkek elemzésén keresztül mutatja be, hogy az elitfogyasztás és ízlés szimbóluma Amerikában a családi farmokon termesztett paradicsom (Jordan 2007). Svéd kutatók – interjúk és szövegelemzések segítségével – rávilágítanak, hogy a fogyasztói igények hatására az eredetileg helyi fogyasztásra szánt és a helyi identitás részét is képző élelmiszer a helyi vállalkozók közvetítésével kerül kereskedelmi forgalomba és a helyi gazdaság meghatározó tevékenységévé válik (Tellström–Gustafsson–Mossberg 2005).

A magyar tanyai turizmus elemzése azt mutatja, hogy a turizmus felerősít bizonyos mítoszokat, sztereotípiákat; a tanyákat a hagyományra, népi kultúrára és tanyasi életmódra hivatkozva definiálják. (Kürti 2000). A természet mítosza és az ősi közösség keresése nagyban befolyásolja a vidéki térségek turizmusát (Bessière 1998). Az egyetemi hallgatók mentális térképeinek vizsgálata bizonyítja, hogy a Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretek a turizmus által manipuláltak, visszatükrözik azok szlogenjeit, valamint a média előítéleteit. A térbeli képzetek szoros összefüggésben vannak a település vagy régió imázsával. Az olyan határozott térbeli képzetek, amelyek befolyásolják a vizsgált egyetemisták térbeli eligazodását, választásait csak a pozitív imázssal rendelkező helyekről alakulnak ki. A fejletlennek tekintett, negatív megítélés alá eső régiókat pedig ösztönösen kikapcsolják a tudatukból (Kiss–Bajmóczy 1996). A vidékimázs szorosan összefügg a turisztikai milióval, amely az első, a tárgyi, földrajzi arculat észleléséből fakadó képeken túlmenően a helyi társadalom történelmének és kultúrájának egyedi jellegzetességeivel is hat a turisták élményvilágára. A turisztikai milió kialakításában elengedhetetlen szerepe van a helyi lakosságnak is, hatásuk a turisták által felkeresett hely élményapparátusában tükröződik vissza. A magyar falusi milió olyan elemek sokasága, amelyek a falusi tereket általánosságban jellemzik: az agrárterületek és az alacsony házak dominanciája, a település nyugalma, a háziállatok ricsaja, a jellegzetes szagok és a ráérő, nyitott és barátságos emberek (Michalkó 2005).

A vidékképek és -képzetek kutatása módszereiben és témaválasztását tekintve is rendkívül szerteágazó és sokszínű; a politikai dokumentum-elemzésektől a különböző szereplőkkel készített interjúkon át a prospektusok elemzéséig terjedhet. Jaap Frows például konkrét szociálpolitikai szövegek dis-

kurzuselemzésével állapítja meg, hogy Hollandiában a vidékértelmezésének és reprezentációjának három jellegzetes típusa van: az agrárius, amelyben a mezőgazdaság és a farmerek jelennek meg, az utilitárius, amelyben a fő hangsúly a gazdasági versenyképességen, a fejlődési lehetőségeken van, és a hedonista, amely a kulturális értékekre, a vidék szépségére fókuszál (Frows 1998). Görög kutatók azt elemezték, hogy a görög ökoturizmus útikönyvei milyen képeket, élményeket közvetítenek a vidékről. Kétféle imázst különítenek el: a turizmusét, amely a gazdasági tevékenyégeket és a rekreációt hangsúlyozza, és az oktatás és természetvédelem imázsát (Stamou–Paraskevopoulos 2003). Walker angliai vizsgálatok alapján megállapítja, hogy a spirituális vidékidill létrehozásában nagy szerepe van a vidéki papságnak és az új népi vallási irányzatoknak. A spiritualitás a szekularizációs folyamatok felerősödésével vált a vidékimázs részévé. A vidék mennyei, szent helyként jelenik meg a vallási idillben, ahol a természet szépségében, a fáknak is Isten van jelen. Az Édent vidéken megtalálhatja mindenki (Walker 2002). Miele és Murdoch a vidék esztétikumát vizsgálják. Egy toscanai étterem és a gasztronómia kínálatán mutatják meg, hogy a különböző társadalmi szereplők, szolgáltatók és fogyasztók az étterem és az ételek esztétizálásával, sajátos hagyományokra építő vidéki esztétikumot teremtenek (Miele–Murdoch 2002).

Az összetett vidékképben Európa-szerte a vidéki idill jelenik meg leghangúlyosabban, de megfigyelhető a vidék problémacentrikus szemlélete is, ami a mezőgazdaság kríziséhez és a környezeti problémákhoz köthető (Kovách 2007, Frows 1998). A magyar vidékkép is összetett, hasonlóan más európai országokéhoz. Kovách Imre szerint a magyar vidékkép kettős, van egy idilli és egy meglehetősen kritikai oldala. Az idilli vidékképben a falu és a paraszti kultúra mint a nemzeti kultúra letéteményese, alapja, hordozója jelenik meg. A kritikai vidékkép az esendő vidék állapotát és a vidéken élők származásának életkörülményeit jeleníti meg, és a vidékiek felemelését szorgalmazza (Kovách 2003, 2007). Csíte András és Kovách Imre vizsgálatai szerint a rendszerváltással a vidékimázs termelése és tartalma is megváltozott. Az irodalom, a film és a szépművészetek pozitív, idilli vagy realista vidékébrázolásának a helyét a média vette át, amelynek következményeként az inkább pozitív vidékkép döntően negatívvá változott (Csíte–Kovách 2002).

A *Vidék- és falukép a változó időben* című szöveggyűjtemény (Kovách szerk. 2007) a 19. század közepétől napjainkig mutatja be a magyar vidék imázsait, szövegek és képek segítségével. A vidék megjelenítéseit korábban már publikált, szerkesztett szövegekkel, parlamenti beszédek részleteivel, televíziós műsorokkal, a falusi turizmus szórólapjainak és reklámkiadványainak segítségével szemlélteti, gazdag anyagot kínálva a további elemzésekhez. Tanulmányunk célja, hogy a fenti kötetből, valamint a különböző vidékkutatások eredményeiből kiindulva, a Vi-

dék 2005¹ kérdőíves vizsgálat adatainak felhasználásával elemezzük a magyar lakosság vidékképét. A vidékképek kérdőíves adatgyűjtés módszerével történő vizsgálata lehetőséget adhat a vidékimázsok társadalmi különbségeinek megértésére és magyarázatára.² A kérdések megfogalmazásakor igyekeztünk világossá tenni a válaszadók számára, hogy azok a saját képzeleteikre és képeikre vonatkoznak. Arra kértük a kérdezetteket, hogy képzeljék el, mit is jelent számukra a vidék ma Magyarországon. Ha a vidéki Magyarországra gondolnak, akkor a különböző, előre rögzített képek mennyire jelennek meg képzeleteikben, mennyire tükrözik az általuk elképzelt magyar vidéket? Milyen vidékképek rajzolódnak ki ezek alapján? Van-e különbség a városiak és vidékiek vidékképe között? A kérdőív kérdései arra vonatkoztak, hogy a vidék társadalmi rétegei közül melyeket tartják a jellegadónak, és ez alapján milyen társadalomkép rajzolódik ki. Az építészeti elemek, a lakóházak típusai közül a kérdezettek szerint melyik a legjellemzőbb a vidéki településekre. A turizmus által közvetített szimbolikus és emblematikus imázslemek mennyire elfogadottak, mennyire részei ezek a köztudatnak, hogyan befolyásolják, illetve határozzák meg ezek a vidékről alkotott képzeleteket.

A vidék fogyasztói imázsa

A vidékszociológiai kutatások eredményeiből kiindulva kutatásunk során azt elemeztük, hogy mennyire elterjedt a magyar lakosság körében a magyar vidék fogyasztói igények által konstruált képe. A fogyasztás mint érték felerősödésének következménye, hogy a vidék megjelenítésében nagy hangsúlyt kaptak a vidék kínálati elemei: a hagyomány, béke, csend, nyugalom, természet, jó levegő, barátságosság, közösség, kézművesség, stb. A vidék javai és szolgáltatásai tehát meghatározzák a vidék arculatát (Csurgó és társai 2004c).

A vidék fogyasztói imázsa legmarkánsabban és legsokrétűbben a turizmus vidékképeinek elemzésével ragadható meg (Bessière 1998). A vidéki turizmus – a fogyasztói igényekhez igazodva – rendkívül változatos szolgáltatásokat (agroturizmus, öko-turizmus, falusi turizmus) kínál. A turisták vidéken a várositól eltérőt keresik (Kovács 2000). A turizmus és társadalom kapcsolatában az élménynek van meghatározó szerepe, és ebben az összefüggésben a földrajzi tér, a vidék az élmények forrása. A turisták a standardizált turisztikai formákat, és a lehetséges élményekből kezelhető mennyiséget képesek feldolgozni. A tu-

¹ A felmérés 2005-ben az MTA Politikai Tudományok Intézetében *A tudástársadalom és a magyar vidékfejlődés* című OTKA kutatás keretében zajlott. A felmérés során 1000 fős reprezentatív mintán a magyar lakosságot a magyar vidékkel kapcsolatos kérdésekről, problémákról kérdeztük.

² Annak a veszélye azonban fennáll, hogy a módszer korlátaiból adódóan a komplex vidékimázs kiragadott elemeinek vizsgálatával ez a kép torzíthat, ezért próbáltuk a vidékimázs elemeinek minél szélesebb körét bevonni az elemzésbe.

rizmus kínálata a tájegységi jellegzetességeket megtartva ezért egységesedik, és így a kínálatok mindenhol megközelíthetők és fogyaszthatók (Szíjártó 2000). A vidéki turizmus kommercializálja a vidéket. A jól kidolgozott reklámtévékenység főként a turisztikai szolgáltatásokon, illetve a prospektusokon keresztül változtatja meg a korábban élő vidékképet. A turizmus, a reklám, a turisztikai látványosságok irányítják a közvélemény figyelmét bizonyos településekre és régiókra az egyetemi hallgatók mentális térképeinek tanúsága szerint (Kiss–Bajmóczy 1996).

Gál Nikolettát öt téma köré csoportosítva válogatta össze a turisztikai szövegeket, amelyek a fogyasztói igényekhez igazodó vidékképet közvetítik. A témák (tradíció, étvágygerjesztő, falun, pásztorvilág-lovasnemzet és vadászat) a sajátos, sokszor idilli elemeket hangsúlyozó, giccses és emblematisz turisztikai vidékképet tükrözik. A vidéki turizmus célcsoportja a megfáradt városi ember, akire a prospektusok tanúsága szerint vidéken csak madárdal, falevelek susogása, háziállatok közelsége, és nyugalom vár. Ha esetleg valami mozgalmasabbra vágyik, akkor lehetősége van lovagolásra, vadászatra, természetjárásra, vagy sétára, de mehet horgászni, kirándulni, kocsikázni, hegyet mászni is. A prospektusokban jelentős hányadot foglalnak el a magyarosnak vélt ételek, vagy az ezeket népszerűsítő programok. A balatoni reklámanyagok a balatoni fogast népszerűsítik, erdős vidékeken a vaddisznóból készült pecsenyét, máshol a birkapörköltöt (Gál 2007). A prospektusokban megjelenő falukép fő elemei és eszközei a tradíció, a népszokások, a népviselet, a falu hagyományos építészete, a tájjellegű ételek széles kínálata, a kirándulás és a természet közelsége. Kiemelt szerepet kap a prospektusok világában két terület: a puszták (Hortobágy, Bugac) és a Balaton vidéke (Gál 2007).

Csillag Gábor elemzései a Váci utcában kapható képeslapokról azt mutatják, hogy a vidéki Magyarország fő szimbólumává a puszták, a tradicionális parasztház és egyéb népies elemek váltak, megelőzve például a Balatont (Csillag 2000). A puszták már a 19. századi táj- és országleírásokban is a magyarság szimbóluma, a leírások jól jelzik a pusztának mint tájnak a tudatformálásban végbement jelentésváltozásait, és a mítoszteremtésig vezető utat (Horváth 2007). Az útikönyvek napjainkban is a pusztát és a pusztai attrakcióit jelölik meg tipikusan magyarként (Albert 2002), és az idegenforgalmi vállalkozások a nyugat-európai turisták igényeihez igazodó csikós álromantika hagyományos elemeit – csikós, gulyás, paprikás, lovak – használják reklámjaikban. (Peterdi–Szojka 2000).

Felmérésünk során összegyűjtöttünk néhány tipikusnak mondható vidéki imázs elemet, és a válaszadóktól megkérdeztük, hogy ezek mennyire jellemzőek a vidékre. A választható imázs elemek a következők voltak: természeti táj, kirándulási helyek, Balaton, hegyvidék, Hortobágy/puszták, tanyák, a helyi népviselet, helyi népszokások és a tájjellegű ételek.

1. táblázat Turisztikai imázslemek a lakosság vidékképében (N=1000, %)

	Nem jellemző	Is-is	Jellemző	Összesen
Természeti táj, kiránduló helyek	14,5	26,6	58,9	100
Tájjellegű ételek	15,5	28,9	55,6	100
Hortobágy/pusztá	18,2	30,6	51,2	100
Balaton	27,3	28,7	44,0	100
Tanyák	28,9	27,5	43,6	100
Hegyvidék	21,4	36,9	41,7	100
Helyi népviselet, helyi népszokások	32,6	27,7	39,7	100

A válaszadók többsége szerint a turizmus imázslemei közül legjellemzőbbek a természeti táj, a kirándulóhelyek (58,9%), a tájjellegű ételek (55,6%) és a Hortobágy/pusztá (51,2%). Eredményeink azt mutatják, hogy a fogyasztói igények által konstruált vidékkép erőteljes hatással van a lakosság vidékről alkotott képzeletére.

A Balaton és a helyi népviselet, helyi népszokások esetében találtunk lényegi különbséget a különböző települések lakóinak véleménye között.³ A községben élők 40,8 százaléka, a kisebb városok lakóinak 40,7 százaléka, a megyeszékhelyeken élők 44,3 százaléka, míg a budapestiek több mint fele (55,8%) tartja a mai vidéki Magyarországról alkotott vidékképe jellegadó elemének a Balatont. A helyi népviselet és a helyi népszokások leginkább a budapestiek (43,2%) és a községekben élők (44,1%) vidékimázsára jellemzőek, míg a vidéki városlakók esetében ez az arány alacsonyabb (megyeszékhelyiek 35,2%, városiak 35,7%). A fogyasztói imázsok leginkább a fő fogyasztók és a fő termelők, tehát a keresleti és kínálati oldal estében jelennek meg.

Tovább finomítva a képet, a fenti fogyasztói imázslemekre adott válaszok alapján létrehoztuk a turisztikai vidékimázs változót.⁴

³ A többi imázslem és a település között nincs szignifikáns kapcsolat

⁴ A változó azt mutatja, hogy valaki mennyire azonosul ezekkel az emblemikus vidéképekkel, mennyire ért egyet a vidék tradicionális fogyasztói elemekben bővelkedő imázsával. Az így képzett változó szerint ez a fajta, turizmushoz kötött fogyasztói vidékimázs jellemző azokra, akik pozitív átlagértéket érnek el, és nem tekintető ilyenek a vidékképe azoknak, akiknél ez az érték negatív.

2. táblázat Turizmus imázs (főkomponens átlagok)

TELEPÜLÉSTÍPUS	Átlagérték
Budapest	0,16
Város	-0,003
Község	-0,003
FOGLALKOZÁS, BEOSZTÁS	
Vállalkozó	-0,32
Vezető, értelmiségi	-0,001
Beosztott diplomás	-0,22
Nem fizikai alkalmazott	0,10
Szakképzett fizikai	0,008
Betanított fizikai	0,009

A fogyasztói vidékimázs településtípusonkénti átlaga azt mutatja, hogy ezekkel a képekkel, imázsselekciókkal leginkább a budapestiek azonosulnak, míg a vidéki városok és falvak lakóira nem jellemző ez a felfogás, képzet. A budapestiek turizmushoz kötődő markáns vidékképe igazolja azt a tézist, miszerint a vidék imázsában a városiak igényei jelennek meg, akik a saját elvárásaiknak megfelelően alakítják vidékképüket (Kovács 2007). A turizmus imázsa leginkább az alacsonyabb beosztásúak, a nem fizikai és fizikai alkalmazottak vidékképére jellemző, ők azok, akik az összes felsorolt imázsselektum meghatározónak tartják a vidékképük kialakításában. A turizmus emblematisztikus vidékképe, amely a médiában és egyéb városi színtereken is megjelenik, döntően a budapestiekre jellemző, de egyes elemeinek elfogadottsága a teljes lakosság körében is jelentős. A városiak a saját képükre formálják a vidéket a javak és szolgáltatások fogyasztóiként, de az így létrehozott vidékimázst a kínálati oldal, a vidékiek is sajátjukként fogadják el.

Házak és képzetek

A vidékről alkotott képzeteknek, imázsoknak része a vidék fizikai valóságáról alkotott kép, amely leginkább a vidéki települések arculatában, építészetében ragadható meg. Feltételezésünk szerint a személyes tapasztalatok mellett a fogyasztói igények is nagyban befolyásolhatják a vidék külső megjelenéséről alkotott képet (DuPuis 2006). Felmérésünk során a falvak építészeti modernizációját és a fogyasztói igényeket, trendeket kifejezve négyféle vidéki építészeti forma, lakóháztípus jelenlétét vizsgáltuk a vidékképekben (a tradicionális parasztház, a 60-as években megjelenő kockaház, a 80-as 90-es évektől jellegzetessé váló családi ház és a napjainkban egyre elterjedtebbé váló lakóparkok). A válaszadókat megkértük, mondják el, mennyire jellemzőek a különböző lakóháztípusok a vi-

déki Magyarországra. A válaszadók 43,8 százaléka szerint a parasztházak, 37,8 százaléka pedig a kockaházak jellemzik a mai vidéki Magyarországot. A családi házakat a válaszadók 26,3%-a tartja jellemzőnek, míg a lakóparkok a többség vidéképében nem jelennek meg (65,8%).

A válaszok megoszlása azt mutatja, hogy vidéki Magyarország fő építészeti elemeként a tradicionális lakóháztypust azonosítják. Ez nem új keletű jelenség, hiszen a falusi parasztház, mint a tradicionális vidéki élet szimbóluma már a 20. század első felében a népi írók körében is kedvelt témának számított, bár kezdetben döntően annak közegészségügyi problémáival foglalkoztak (Hámori 2004, Kiss 2007). Erdei Ferenc a Magyar falu című könyvében már a falu szimbólumaként írta le a hagyományos építészeti formákat, és a falusi építészeti átalakulásában a kulturális identitásvesztést és a falusi életforma felbomlásának jeleit vélte felfedezni (Erdi 1974). A parasztház a vidék szimbólumaként ma is él és a magyarság jelképeként is megjelenik. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor magyarság-szimbólumokra vonatkozó reprezentatív vizsgálatának eredményei szerint a nád- és zsúpfedeles parasztházat kiugróan magas arányban, 83,8%-ban jelölték meg a válaszadók a magyarság építészeti jelképeként (Kapitány–Kapitány 2002). A szabadtéri néprajzi múzeumok is hozzájárulnak a parasztház szimbolikus felértékelődéséhez, ami a falusi építészeti kulturális identitásformáló szerepét növeli (Csurgó és társai 2007). Magyarországon először a Honfoglalás 1000. évfordulójára megrendezett kiállításra építették fel a Néprajzi Falut, amely a nemzeti történelem részeként mutatta be a falusi épületeket és berendezéseiket (Eöry 2007), 1949 után pedig a falusi építészeti emlékvédelem részévé vált, és sorra nyíltak meg a szabadtéri múzeumok (Csurgó és társai 2007).

A rendszerváltást követő szuburbanizáció és a vidéki turizmus a parasztház szimbólum újabb jelentésformáit terjesztette el. A parasztház a vidékidill része, amit a külső, városból vidékre költöző csoportok közvetítenek. A kiköltöző városiak gyakran a falu archaikusabb, a nemzeti kulturális hagyományokat idéző formái iránt éreznek nosztalgiát. A falura költöző vagy ott nyaralót fenntartó városiak otthonait kézműves jellegű tárgyak díszítik, és újra életre hívják a hagyományos paraszti tevékenységeket (pl. kenyérsütés kemencében, lekvárfőzés, konyhakert stb.) (Kapitány–Kapitány 2005). A falvak lakói a huszadik század folyamán többnyire lebontották vagy átépítették a hagyományos parasztházakat, de a rendszerváltást követően a szuburbanizációs folyamatok kísérőjelenségeként tömegessé vált a parasztházak rekonstrukciója (Csite és társai 2004b).

3. táblázat *Parasztház a lakosság vidékképében (N=1000, %)*

	Nem jellemző	Is-is	jellemző	Összesen
TELEPÜLÉSTÍPUS				
Budapest	32,2	24,3	43,5	100
Megyeszékhely	23,0	32,2	44,8	100
Város	34,7	21,5	43,8	100
Község	27,0	29,7	43,3	100
KORCSOPORT				
20 alatt	21,7	13,1	65,2	100
20-30	21,4	34,8	43,8	100
30-40	28,9	33,4	37,7	100
40-50	39,1	20,7	40,2	100
50-60	33,2	22,9	43,9	100
60 -70	27,3	27,2	45,5	100
70 év felett	30,1	23,3	46,6	100
FOGLALKOZÁS, BEOSZTÁS				
Vállalkozó	45,6	28,1	26,3	100
Vezető, értelmiségi	42,2	18,7	39,1	100
Beosztott diplomás	30,8	30,7	38,5	100
Nem fizikai alkalmazott	29,3	29,4	41,3	100
Szakképzett fizikai	28,6	25,6	45,8	100
Betanított fizikai	24,4	30,2	45,4	100
Összes megkérdezett	29,7	26,5	43,8	100

A vidékképekben kitüntetett pozíció jut a parasztházaknak, hiszen azokat a válszadók majdnem fele (43,8%) a vidéki Magyarország jellegadó háztípusának tartja. A településtípusok szerint nincs ebből a szempontból lényeges eltérés: a budapestiek 43,5, a megyeszékhelyeken élők 44,8, a városokban élők 43,8, a községek lakóinak pedig 43,3 százaléka tartja jellemzőnek a parasztházakat. Jelentős különbségek figyelhetők meg azonban a parasztház vidékkép-formáló hatásában a kérdezettek foglalkozása szerint. A vállalkozók vidékképében a parasztház jelentősége lényegesen kisebb (26,3%), mint a teljes lakosság esetében (43,8%), és kisebb arányban jellemző a magasabb beosztásúakra: vezetőkre, értelmiségiekre (39,1%) és a diplomásokra (38,5%) is. A fizikai alkalmazottak (szakképzett fizikai 45,8%, betanított fizikai 45,4%) és az alacsonyabb beosztású nem fizikai alkalmazottak (41,3%) nagyobb arányban tartják jellemzőnek a vidéki Magyarországra a parasztházat. A legfiatalabb korcsoport esetében a parasztház-kép elfogadottsága még nagyobb (65,2%), mint az összes megkérdezettnél. Valószínű, hogy az archaikus vidékkép tovább él majd, erőteljesen kapcsolódva a fogyasztói tendenciákhoz.

A szocialista átalakulás és a modernizáció következményeként a 60-as években a vidéki települések tipikus építészeti formája a kockaház volt, amelynek

fő karakterét a sátoztető és az utcafrontra néző ablakok adják (Szalai 1997). A kockaház a szocialista korszak egyik építészeti szimbóluma, az építkezési szokások egységesülése a szocialista uniformizálás következménye volt (Tóth 1976). Napjainkban a kockaház a megkérdezettek csupán 37,6 százaléka szerint jellemző a vidék külső képére: leginkább a kisebb városok lakói tartják jellemzőnek (45%), és a megyeszékhelyen élők 39 százalékának a községek 33 százalékának és a budapesti lakosok 31 százalékának vidékképében jelenik meg. Jelentős eltéréseket találunk a kockaház megítélésében a különböző jövedelmi csoportokba tartozók között: leginkább (56%) a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába tartozók szerint jellemző a vidékre a kockaház, és legkevésbé (17,2%) a legnagyobb jövedelműek szerint.

4. táblázat Kockaház a lakosság vidékképében (N=1000, %)

	Nem jellemző	Is-is	Jellemző	Összesen
TELEPÜLÉSTÍPUS				
Budapest	33,0	35,2	31,8	100
Megyeszékhely	28,7	32,3	39,0	100
Város	23,9	31,1	45,0	100
Község	27,0	35,4	37,6	100
HAVI NETTÓ JÖVEDELEM				
45000 Ft alatt	8,0	36,0	56,0	100
45000-60000 Ft között	37,0	14,9	48,1	100
60000-100000 Ft között	30,5	42,4	27,1	100
100000 Ft felett	44,9	37,9	17,2	100
Teljes minta	27,0	35,4	37,6	100

A 70-es évektől a falvakban a téglalap alaprajzú, emeletes, alpesi tetős családi házak is épültek, majd a 80-as 90-es években a családi ház státuszszimbólummá vált és formailag sokszínűsödött. A 90-es években a 60-70-es évek egyszerűbb vonalait bonyolult megoldások váltották fel, sokféle stílus, forma, anyag és szín jelent meg. A többnyire élénk színűre festett házakat boltívek, ablakok, ívelt falak, tornyok, oszlopok, valamint ragyogó színes cserepek díszítik (Fehérváry 1997). A családi ház mégis a kérdezetteknek mindössze 26,3 százaléka szerint jellemző a vidék mai képére.⁵ A teljes lakosság véleményétől a legnagyobb eltérést a közép-dunántúliak és a dél-dunántúliak mutatnak: a Közép-Dunántúlon élők vidékképében erőteljesebben jelenik meg a családi ház (35,6%), míg a dél-dunántúliak esetében ez az arány mindössze 16,8 százalék.

⁵ Felmerülhet a kérdés, hogy ez az alacsony arány talán a kérdésfeltevés tökéletlenségéből is származik, és a családi ház kifejezés nem tükrözi megfelelően azt a fajta sokszínűséget, amit a valóság takar.

5. táblázat Családi ház a lakosság vidékképében (N=1000, %)

RÉGIÓ	Nem jellemző	Is-is	Jellemző	Összesen
Közép-Magyarország	41,0	34,6	24,4	100
Közép-Dunántúl	40,6	23,8	35,6	100
Nyugat-Dunántúl	27,6	47,9	24,5	100
Dél-Dunántúl	46,3	36,9	16,8	100
Észak-Magyarország	33,9	37,8	28,3	100
Észak-Alföld	39,0	38,0	23,0	100
Dél-Alföld	35,6	32,5	31,9	100
Teljes minta	38,0	35,7	26,3	100

A rendszerváltás utáni vidéki építészet új eleme a városkörnyéki településeket övező lakópark.⁶ A lakópark eredeti értelmében kertvárosi lakóház-együttest takar (Vámos 2004). A lakópark kifejezés az elmúlt évtizedekben került be a hétköznapi szóhasználatba, és döntően a városból kiköltöző jómódú közép- vagy felsőosztály lakáshasználatára utal. A nagyszámú lakásépítés, legyen az lakópark vagy önálló ház, átrajzolta a falvak képét, amelynek egysége megszűnt. Az önmagában szép házak együttese a zsúfoltság, az idegenség érzetét kelti (Csíste és társai 2004b). A jelenség azonban csak szigetszerűen érinti a vidéki településeket, és talán ennek is köszönhető, hogy felmérésünkben az összes megkérdezetteknek mindössze 14,2 százaléka szerint jellemzi a lakópark a vidéket. A lakópark jellegadó szerepét illetően számottevő eltérések vannak a vélemények megoszlásában régiók és településtípusok szerint.

⁶ Ma már a kifejezést városi épületegyüttesekre is használják.

6. táblázat Lakópark a lakosság vidékképében (N=1000, %)

	Nem jellemző	Is-is	Jellemző	Összesen
TELEPÜLÉSTÍPUS				
Budapest	77,0	17,3	5,7	100
Megyeszékhely	59,5	21,5	19,0	100
Város	58,3	20,2	21,5	100
Község	69,6	21,1	9,3	100
RÉGIÓ				
Közép-Magyarország	74,9	16,1	9,0	100
Közép-Dunántúl	52,5	22,7	24,8	100
Nyugat-Dunántúl	55,8	29,5	14,7	100
Dél-Dunántúl	67,7	22,9	9,4	100
Észak-Magyarország	68,3	19,8	11,9	100
Észak-Alföld	53,2	27,4	19,4	100
Dél-Alföld	72,5	10,7	16,8	100
HAVI NETTÓ JÖVEDELEM				
45000 Ft alatt	53,8	15,4	30,8	100
45000–60000 Ft között	67,9	28,5	3,6	100
60000–100000 Ft között	71,7	13,3	15,0	100
100000 Ft felett	85,7	10,7	3,6	100
Összes megkérdezett	65,6	20,2	14,2	100

Leginkább a vidéki városok lakóinak vidékimázsában jelenik meg a lakópark (megyeszékhelyen élők 19%-a, városiak 21,5%). A községekben élők (jellemző 9% szerint), és a budapestiek (jellemző 5,7% szerint) nem tekintik a vidék jellegadó építészeti elemének a lakóparkokat. A budapesti agglomerációnak köszönhetően a legtöbb lakópark a Közép-Magyarország régióban található, de az itt élők közül az összes megkérdezetthez képest is meglehetősen kevesen (9 %) tartják jellemzőnek a lakóparkokat. Legnagyobb arányban a Közép-Dunántúlon élők között találjuk azokat, akik a lakóparkot jellegadónak tekintik (24,8%), az okok felderítésére azonban még további kutatások szükségesek. A jövedelem alapján is nagy eltéréseket találunk: a jövedelem növekedésével csökken a lakópark szerepe a vidékképben, a legnagyobb jövedelműek 85,7 százaléka gondolja úgy, hogy a lakópark nem jellemző a vidéki Magyarországra, míg a legalacsonyabb jövedelműek esetében ez az arány mindössze 53,8 százalék.

A falu építészeti modernizációja ellenére a többség számára a parasztház a vidék fő építészeti eleme. A kis falu parasztházakkal idilli kép dominanciája arra utal, hogy a vidék reprezentálásában a tradicionális, múltbeli elemek a leghangsúlyosabbak. A vidékkép, a vidék szimbolikus megjelenítése szilárd, meg-

gyökeresedett gondolati konstrukciókat és képzeteket takar, amelyeket a társadalmi, gazdasági változások alig befolyásolnak. A vidékimázs elemei a 19. századtól napjainkig alig változtak.

A vidék társadalmáról alkotott képzetek

A politikai diskurzusokban és a médiában egyre erőteljesebb a vidék, az elmaradottság, alulfejlettség, szegénység és a nagy társadalmi különbségek összekapcsolása (Csite–Kovách 2002, Kovách 2007, Csurgó 2007). A mai magyar vidéki társadalom rendkívül összetett és sokszínű számos társadalmi csoport és réteg él vidéki településeken (Csite–Kovách 2002). A vidéki társadalom erőteljesen szegmentált etnikai és kulturális szempontból is. A parasztság eltűnésével ma már nincs egyetlen a „vidékieként” azonosított társadalmi csoport (Kovách 2003), ezért kutatásunk során arra is választ kerestünk, hogy a számos vidéki társadalmi réteg és csoport közül van-e olyan, amelyet vagy amelyeket a lakosság a vidék jellegadó rétegének tekint. A válaszadóktól ezért azt kérdeztük meg, hogy a különböző társadalmi, foglalkozási csoportok mennyire jellegadóak a mai magyar vidéki társadalomban. A kérdésblokk a következő társadalmi csoportokra kérdezett rá: cigányok, szakképzetlenek, nagycsaládosok, öregek, kisiparosok és kisvállalkozók, szakmunkások, fiatalok, értelmiségiek és művészek, gazdák és mezőgazdasági nagybirtokosok. Igyekeztünk a társadalmi csoportokra vonatkozó kérdést úgy összeállítani, hogy az minél jobban tükrözze a meghatározó társadalmi változásokat.

A rendszerváltást követő politikai, gazdasági és társadalmi változások átalakították a vidék gazdaságát és társadalmát. A mezőgazdaság súlya a vidék gazdaságában drasztikusan lecsökkent (Juhász–Mohácsi 1993, Laky 1994, Harcsa–Kovách–Szelényi 1998, Csite és társai 2002). A mezőgazdaságból élők aránya a vidéki népességnek kevesebb, mint 10 százaléka (Harcsa – Sebők 2001), és nem képeznek egységes társadalmi réteget a magángazdálkodók (gazdák), a nagyobb földterületen gazdálkodó gazdasági szervezetek vezetői, tulajdonosai (a köznyelv szerint nagybirtokosok) és az egyre csökkenő számú mezőgazdasági alkalmazottak (Csite és társai 2002).

A mezőgazdaság térvészése a lakosság társadalomképére is hatással volt. A két, napjainkban markánsnak tekinthető, mezőgazdasági társadalmi réteg közül a családi gazdálkodók (gazdák) mindössze a kérdezettek 38,1 százaléka tartja a vidéki társadalom jellemző rétegének, és ez az arány a nagybirtokosok esetében még ennél is jóval alacsonyabb (14,6%). Ez jelentős disszonancia azzal szemben, hogy például a politikai diskurzusokban, a politika vidékképében döntően a mezőgazdaság és a hozzá kötődő társadalmi rétegek reprezentálódnak (Csurgó 2007, Megyesi 2007).

A gazdasági átalakulás és a mezőgazdaság hanyatlásának hatására a vidéki

társadalom tömegei váltak tartósan munkanélkülivé, ami új gazdasági kényszerpályák és magatartásformák elterjedését eredményezte (Laki 1997, Simonyi 2001, Csíste – Kovács 2002). A rurális szegénység tömeges megjelenése a rendszerváltás következménye. A vidékiek legalább harmadának reménytelen a helyzete, nagy részüknek munkája, képzettsége és mobilizálható vagyona sincs (Laki 1997, Simonyi 2001). A városi övezetektől távol eső kistelepüléseken a lakosság elöregszik, nő a romák száma. A falusiak munkaerő-piaci erőforrásai rendkívül alacsonyok, nagy számban találunk közöttük nagycsaládosokat, jelentős hányaduk kizárólag szociális transzferekből él. A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy a szegények között nagyon magas a gyermekek aránya (Simonyi 2001, Laki 1997).

Kutatásunk eredményei azt mutatják, hogy ezekre a változásokra érzékenyen reagált a magyar lakosság vidékképe, amelyben számos leszakadó társadalmi csoport jelenik meg, úgymint a cigányok, szakképzetlenek, nagycsaládosok, öregek. Az öregek a kérdezettek 69,7 százaléka szerint, a cigányok 47,7 százalékuk szerint, a szakképzetlenek 46,2 százalék szerint, míg a nagycsaládosok 41,3 százalék szerint jellemző rétegei a vidéki társadalomnak.

A fenti társadalmi csoportokra adott válaszok alapján tovább finomítva a képet, létrehoztuk a leszakadó társadalomkép összevont változót.⁷ A felmérésben szereplő információk alapján az látja leszakadónak a magyar vidéket, aki szerint a vidéki Magyarország jellemző társadalmi rétegei az öregek, a cigányok, a szakképzetlenek és a nagycsaládosok, tehát olyan társadalmi csoportok, akik szociális, etnikai és foglalkoztatási helyzetükből adódóan deprivált helyzetben vannak. A fenti társadalmi rétegekre vonatkozó válaszokból képzett változó szerint azoknak „leszakadó” a vidékről alkotott társadalomképe, akik pozitív átlagértéket érnek el, és nem tartoznak a „leszakadó” vidéki társadalomképpel rendelkezők közé azok, akiknél ez az érték negatív.

⁷ Leszakadó társadalomkép főkomponens

7. táblázat Leszakadó társadalomkép (főkomponens átlagok)

	Átlagérték
TELEPÜLÉSTÍPUS	
Budapest	0,007
Megyeszékhely	-0,18
Város	0,14
Község	-0,008
RÉGIÓ	
Közép-Magyarország	0,14
Közép-Dunántúl	-0,33
Nyugat-Dunántúl	-0,34
Dél-Dunántúl	0,006
Észak-Magyarország	0,15
Észak-Alföld	0,009
Dél-Alföld	-0,10

A leszakadó vidéki társadalomkép településtípusok szerinti átlaga azt mutatja, hogy mind a budapestiek, mind a kisebb vidéki városok lakói azt gondolják, hogy a mai vidéki Magyarország jellemző társadalmi rétegei az öregek, cigányok, szakképzetlenek és nagycsaládok. Figyelembe véve, hogy a fenti társadalmi csoportok problémáival kapcsolatos információk napjainkban a médiában is egyre többet szerepelnek (Hack–Kiss 2007), feltételezhető, hogy ez erőteljesen hat a lakosság társadalomképére is, ennek bizonyítására azonban további kutatások szükségesek. Fontos megjegyzés azonban, hogy a községek lakóit nem jellemzi ez a „leszakadó vidéki társadalomkép”, és nem vélekednek így a megyeszékhelyeken élők sem. A legfejlettebb közép-magyarországi régiókban élők mellett a dél-dunántúli, az észak-magyarországi és az észak-alföldi régiók lakói gondolják úgy, hogy a mai vidéki társadalom jellemzői rétegei inkább a deprivált társadalmi rétegekből kerülnek ki. A Közép-Dunántúl, a Nyugat-Dunántúl és a Dél-Alföld lakosainak más a társadalomképe.⁸ Eredményeink értelmében nem feltétlenül a saját tapasztalatok befolyásolják, hogy ki tekinti leszakadónak a magyar vidéket, hiszen a fejlettebb régiókban élők többségének vidékképében nem jelennek meg a leszakadó társadalmi rétegek együttesen. A vidéki társadalom diverzifikálódásának köszönhetően szépszámmal vannak olyan vidéki területek is, ahol a helyi társadalom és gazdaság dinamikus fejlődik (Csíte–Kovács 2002). A gazdasági fejlődés dinamikáját azok a kis- és közepes vállalkozások teremtik meg, amelyek a rendszerváltás előtt felhalmozott tőkéjüket és tudásukat a rendszerváltást követően képesek voltak önálló vállalkozások formájában kamatoztatni. A területi sajátosságoknak köszönhetően a kis- és középvállalkozások más és más ágazatokban erősödtek meg, különböző

⁸ A leszakadó társadalomkép összevont változó nem mutat szignifikáns összefüggést az iskolai végzettséggel, a jövedelemmel és a korcsoporttal sem.

szektorokat érint a gazdasági fejlődés. Az ágazati sajátosságoktól függetlenül azonban jellemzően az ilyen településeken prosperál a helyi gazdaság, erős a kisiparos, kisvállalkozói réteg, a falvak megtartó ereje nagy, a helyi gazdaság munkát biztosít a helyi lakosság, köztük a fiatalok és szakképzettek számára.

A fenti folyamatok nem hatottak a lakosság vidékképére. A kérdezettek jóval kevesebb, mint fele, mindössze 33,9 százaléka gondolja azt, hogy a magyar vidéknek jellemző társadalmi rétegei a kisiparosok és kisvállalkozók, 31,8 százalék szerint a szakmunkások, és csupán 18,5 százalék gondolja úgy, hogy a fiatalok.

A szuburbanizáció új, rendszerváltást követő szakasza vezetett nagyobb településszerkezeti változáshoz. A városiak falvakba költözése a kilencvenes évek közepétől gyorsult fel, és döntően a nagyváros környéki övezeteket érinti, ahová a városi közép- és felsőosztály költözött legnagyobb arányban. A szuburbia településein gyakran lakóparkok épülnek, ami átrendezi a helyi társadalmakat, és megváltoztatja a falvak külső képét. A városiak kolonizációja nem csupán a nagyváros környéki településekre irányul. Speciális jelenség például a hétvégi telkes övezetek szuburbanizációs településekké alakulása (Dövényi – Kovács 1999, Csité és társai. 2002b). Sajátos, nagyfokú médiaérdeklődéssel kísért jelenség továbbá az értelmiségiek, döntően nagyvárosi családok távoli, periférikus falvakba történő kiköltözése, ami egy sajátos posztmodern életforma kialakulását is jelenti. A Káli-medencében vagy az Őrség kisfalvaiban jelentős számban találhatunk kivonuló értelmiségieket és művészeket, akiknek az érdekei és értékei konfliktusokhoz vezetnek az őslakos társadalommal (Sziájtó, Csité és társai 2004c). Ezek a médiaérdeklődéssel is kísért jelenségek (Hack – Kiss 2007) a lakosság vidékről alkotott társadalomképében nem jelennek meg. A kérdezetteknek mindössze 12,8 százaléka véli úgy, hogy az értelmiségiek és a művészek a vidéki társadalom jellegzetes csoportjai.

A leszakadó társadalomkép ellenpólusaként elemzésünk során létrehoztunk egy második vidéki társadalomkép változót, amely a vidéki társadalom dinamikájára, kiegyensúlyozottságára utal, tehát azt méri, hogy a válaszadó mennyire tartja kiegyensúlyozottnak, fejlődőképesnek a vidéki társadalmat a társadalmi rétegek alapján. Dinamikus vidéki társadalomképpel rendelkeznek azok, akik szerint a vidék jellegadó társadalmi rétegei a kisiparosok, a kisvállalkozók, a fiatalok, az értelmiségiek, a művészek, a szakmunkások, tehát akik nem a problémás társadalmi csoportokhoz tartoznak, akiknek vannak tőkéik, tartalékaik – ami arra enged következtetni, hogy a társadalmi csoportok tekintetében életképesnek látják a vidéki Magyarországot. A fenti társadalmi rétegekre adott válaszok alapján létrehozott változó szerint, akik pozitív átlagértéket érnek el, azoknak a vidéki társadalomképe dinamikus, míg akiknél a változó értéke negatív, azokat nem jellemzi ez a dinamikus vidéki társadalomkép.

8. táblázat *Dinamikus vidéki társadalomkép (főkomponens átlagok)*

TELEPÜLÉSTÍPUS	Átlagérték
Budapest	-0,30
Megyeszékhely	-0,17
Város	0,18
Község	0,005
FOGLALKOZÁS, BEOSZTÁS	
Vállalkozó	-0,007
Vezető, értelmiségi	-0,33
Beosztott diplomás	-0,21
Nem fizikai alkalmazott	-0,10
Szakképzett fizikai	0,11
Betanított fizikai	0,22

A dinamikus vidéki társadalomkép településtípusok szerinti átlaga alapján elmondható, hogy a budapestiek és a megyeszékhelyek lakói nem vélekednek úgy, hogy a vidéki társadalom jellegadó rétegei az értelmiségiek, a művészek, a fiatalok, a szakmunkások, a kisiparosok és a kisvállalkozók. A kisebb vidéki települések, a városok és községek lakói azonban fejlődőnek, dinamikusnak látják a vidék társadalmát. Fontos, hogy a dinamikus vidék társadalomképe a fizikai foglalkozásúakra jellemző. A magasabb beosztásúak, és a vállalkozók vidékképében sem jelennek meg a fiatalok, kis- és középvállalkozók, értelmiségiek és szakmunkások.

A vidékről kialakult képzetekben döntően kétféle látásmód érhető tetten. Az egyik az élménycentrikus vidékképet jelenti, amely vizsgálatunkban leginkább a turizmus által közvetített imázselemek elfogadottságában jelenik meg. A másik látásmódot a problémacentrikusság jellemzi, amit kutatásunkban leginkább a vidéki társadalmi csoportokról alkotott képzetek reprezentáltak.

Összegzés: a vidékiek imázsa

A lakóhelyválasztás vagy a turizmushoz kapcsolódó döntések azt példázzák, hogy az emberek térbeli cselekedeteit és döntéseit a vidékről alkotott véleményük határozza meg. A vidékimázs azonban konkrét fejlesztéspolitikai döntéseket is befolyásol. Nem véletlen, hogy napjainkban nagyon sok térség „versenyez” az elmaradottság igazolásáért, hiszen az a fejlesztési forrásokért folytatott versengésben döntő lehet. A település, kistérség vagy régió imázsának segítségével a helyiek fejlesztési forrásokat szerezhetnek, és könnyebben értékesíthetik javukat és szolgáltatásaikat, ezáltal ellenőrizhetik a településük jövőjéről hozott döntések egy részét. Ez utóbbira jó példa Hollókő, ahol a falu imázsa turisták ezreit vonzza a településre. Egy jól kialakított, az igényekhez illeszkedő imázs

kulcsfontosságú lehet egy térség sikerében. A vidékimázs része a vidékiek önképének, földrajzi identitásának. A vidékimázsnak mint „identitástőkének” illeszkednie kell a vidéken élők természeti és épített környezetéhez, a helyi kulturális szokásokhoz, termelési módokhoz és életmódhoz. Az imázsban különböző társadalmi csoportok érdekei reprezentálódhatnak, amelyek kölcsönhatásban vannak a térség gazdasági, társadalmi folyamataival, ezért is meghatározó kérdés, hogy ki hozza létre, illetve kinek az érdekében a vidékimázt és hogy ki tudja befolyásolni és ellenőrizni azt.

A közgondolkodás hagyományosan a kisvárosok, és falvak lakóit tekinti vidékinek. Ezt a meghatározást alkalmazva felmérésünkben 636 fő a vidéki. A fogyasztói szemlélet eredményeként a vidékiek számára is fontossá váltak a turizmushoz köthető szolgáltatások. Nem véletlen, hogy a vidékiek vidékimázsában is nagy hangsúlyt kapnak a turisztikai imázsselemek. Nincs lényeges különbség az egyes imázsselemek elfogadottságában a vidéki településeken élők és a teljes lakosság között. A városiak és a vidékiek vidékképében mindössze a Balaton megítélésében van eltérés: a városiak vidékképzetében a Balaton szerepe jelentősebb. A fogyasztói igények által meghatározott turisztikai imázsselemek a javaikat és szolgáltatásaikat értékesíteni kívánó vidékiek vidékről alkotott képzeiteiben ugyanolyan jelentősek, mint a városi fogyasztók számára. A turizmus hatására egyes hagyományos vidékimázs elemek felerősödnek, újak jelennek meg, míg mások elsorvadnak, amelyben jelentős szerepe van azoknak a közvetítő személyeknek, és intézményeknek, amelyek a külső fogyasztók, turisták és a helyi társadalom közötti kapcsolatot, üzletet bonyolítják és manipulálják (Kovách–Kristóf ebben a kötetben). Ha egy vidéki gondol a vidékre, szinte ugyanazokat a képeket idézi fel, mint a városiak. Ez a jelenség a turisztikai miliő fogalmával írható le. A térhez kötődő asszociációk, a vidékimázs miatt a miliőben a vidék adottságainak érzelmi vetületei dominánsak. Mivel a földrajzi hely – jelen esetben a vidék – turisztikai interpretációja során megszűnik mint objektív tapasztalati tárgy, és a marketing révén megjelenített miliőelemek egy idő után részévé válnak a helyiek identitásának is.

A különböző vidéki lakóháztípusok megjelenésében sincs lényeges különbség a városiak és vidékiek vidékképe között. A vidékiek vidékről alkotott képzeiteinek is a parasztház a legfontosabb eleme (43,5%), a kockaház 38,9 százalékuk szerint jellemző a mai magyar vidékre, ez az arány a családi házak esetében 26 százalék, a lakóparkok esetében pedig 15,3 százalék.

A parasztház szimbolizálja a vidéket mind a városiak, mind a vidékiek számára, amelyre nagy hatással vannak a vidékre költöző városiak és a turisták igényei, képzei, akik nagy számban rekonstruálják a „nemzeti jellegű” és „autentikus” vidéki parasztházakat. A parasztház mint építészeti elem hordozója a vidék történelmének is, olyan képet közvetít a vidék imázsával, amely a paraszti hagyományokhoz köthető. A történelmi múlt pedig mindig meghatározó eleme az identitásnak (Kapitány–Kapitány 2002).

A vidék társadalomképében sem figyelhető meg kiugró eltérés a vidékiek és városiak között. A vidékiek vidékképének is jellegadó társadalmi rétegei az öregek (68,6%), a cigányok (50,7%) és a szakképzetlenek (47,3%). Többnyire deprivált társadalmi réteget jelöltek meg a vidék jellegadó társadalmi csoportjaiként. A vidékiek és a városiak társadalomképe csak abban különbözik, hogy a vidékiek képzeiben nem csupán a problémás rétegek hangsúlyosak, hanem megjelenik a vidék dinamikus társadalomképe is, azaz a fiatalok, a szakmunkások, a kisiparosok és a kisvállalkozók, valamint az értelmiségiek és művészek.

Mégsem mondhatjuk azt, hogy a vidékimázs megegyezik a vidékiek önképével, hiszen az sokkal komplexebb gondolati konstrukciót takar, és a fentiekben bemutatott elemzési technikával nem vizsgálható. Eredményeink azonban azt jelzik, hogy a vidékimázs karakterisztikus, élmény- és probléma-centrikus elemei ugyanolyan fontosak a vidékiek, mint a városiak vidékimázsában. A vidék imázsában a fikció győzedelmeskedik a valóság felett, a vidékről alkotott elképzelések mentén új világok, az élmény és a probléma világa strukturálódik, leegyszerűsítve a valóság összetettségét (Megyesi ebben a kötetben). A vidékképek és -képzetek a vidék szimbolikus megjelenítését tükrözik. A vidékimázsokban döntően a külső szereplők igényei, képzei reprezentálódnak, amit a vidékiek elfogadnak, interiorizálnak, a sajátjukká teszik. A vidékimázs hat a vidékiek identitásra, befolyásolja társadalmi cselekedeteiket, és meghatározza a vidék és a város között kialakuló új társadalmi, gazdasági, kulturális kapcsolatokat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Albert, R. (2002) Le paysage nationale de l'émotion a la "pensée" nationale et inversement
In A. Gergely A. (szerk.) (2002) *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése)*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 81–91.
- Bell, D. (2006) Variations on the rural idyll. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 149–160.
- Bessiére, J. (1998) Local development and heritage. Traditional food and cuisine as tourist attraction in rural areas. *Sociologia Ruralis*, 38 (1), 22–35.
- Cloke, P. (1996) Country Backwater to Virtual Village? Rural Studies and 'The Cultural Turn'. *Journal of Rural Studies*, 13 (4), 367–375.
- Csillag G. (2000) Greetings from Hungary. A városi, a vidéki, a képzeletbeli és a valóságos Magyarország váci utcai képeslapokon. In Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.) *Turizmus és kommunikáció*. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest–Pécs, 83–96.
- Csäte A. – Kovács I. (2002) A vidéki történet. In Kovács I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége*. Napvilág Kiadó, Budapest, 219–309.

- Csíte A. (1999) A paraszti közösségtől a ruralitásig: A nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle*, 9 (3), 134–153.
- Csíte, A. – Csurgó, B. Kovách, I. – Kristóf L. – Nagy, I. (2004a) Lake Balaton and the Valley of Arts. In Javier Esparcia – Almudena Buciega (eds.) *New Rural-Urban Relationships in Europe*. University of Valencia, Valencia (Spain), 51–57.
- Csíte, A. – Csurgó, B. – Kovách, I. – Kristóf, L. – Nagy Kalamász, I. (2004b) The Budapest Agglomeration. In Esparcia, J. – Buciega, A. (eds.) *New Rural-Urban Relationships in Europe*. University of Valencia, Valencia (Spain), 77–82.
- Csurgó, B. – Jókuthy, E. – Kovách, I. – Kristóf, L. – Nagy Kalamász, I. (2004c) *Building Rurban Relations: Consumers in Hungary. Budapest Agglomeration and Lake Balaton Region*. Institute for Political Sciences, HAS, Budapest.
- Csurgó B. – Csíte A. – Himesi Zs. – Kovách I. (2002) Agrárpolitikai „hatásvizsgálat”: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet. In Kovách I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége*, Napvilág Kiadó, 309–363.
- Csurgó B. (2007) Vidékképek a politikában a parlamenti beszédek tükrében. In Boda Zs. – Kovách I. – Szoboszlai Gy. (szerk.) *Fiatal kutatók elitekről, kampányokról, vidékimázsokról. Mikroelemzések politikai jelenségekről*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest (megjelenés alatt).
- Csurgó B. – Nagy Kalamász I. – Székely K. A. (2007) A városi kultúra vidékképe. In Kovách I. (szerk.) *Vidék – és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 65–99.
- DuPuis, E. M. (2006) Landscapes of Desires? In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 124–133.
- Eöry G. (2007) A Millennium korszaka. In Kovách I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*, Argumentum Kiadó, Budapest, 31–43.
- Erdei F. (1974) *Magyar falu*. Akadémiai Kiadó Budapest.
- Fehérvári K. (1997) Az én házam az én váram. *Café Babel*, 24 (Város), 137–147.
- Frows, J. (1998) The Contested Redefinition of the Countryside. An Analysis of Rural Discourses in The Netherlands. *Sociologia Ruralis*, 38 (1), 54–68.
- Gál N. (2007) A vidéki turizmus. In Kovách I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*, Argumentum Kiadó, Budapest, 255–277.
- Hack J. – Kiss L. (2007) A médiák faluképe. In Kovách I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*, Argumentum Kiadó, Budapest, 277–304.
- Hámori P. (2004) Korszerű és népi? Korszerű vagy népi? Viták a magyar falu építészetéről a huszadik század első felében. *Századvég*, 4 (34), 3–65.
- Harcsa, I. – Kovách, I. – Szelényi, I. (1998) The Crisis of Post-Communist Transformation in the Hungarian Countryside and Agriculture. In Szelényi, I. (ed.) *Privatising the Land. Rural Political Economy in Post-Socialist Societies*. London, Routledge, 214–245.
- Harcsa I. – Sebők Cs. (2001) *Életmód – Időmérleg. A részidős mezőgazdasági munka*. KSH, Budapest.
- Jordan, J. A. (2007) The Heirloom Tomato as Cultural Object: Investigating Taste and Space. *Sociologia Ruralis*, 47 (1), 20–41.
- Horváth G. K. (2007). „A táplálásnak státuszához tartozók”. A korai statisztika vidék-

- képe. In Kovách, I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*, Argumentum Kiadó, Budapest, 11–31.
- Juhász P. – Mohácsi K. (1993) Az élelmiszergazdaság átalakításának ellentmondásai. *Közgazdasági Szemle*, 7–8, 614–624.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2002) Magyarságszimbólumok – egy értelmiségi minta tükrében. In A. Gergely A. (szerk.) *A nemzet antropológiája* (Hofer Tamás köszöntése). Új Mandátum Kiadó, Budapest, 257–276.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2005) Globalizáció, individualizáció, modernizáció, urbanizáció és lakásmód Magyarországon. *Társadalomkutatás* 23 (1), 91–11.
- Kiss L. (2007) A „népi mozgalom” parasztképe. In Kovách I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum. 43–55.
- Kovács I. (2003) A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég*, 2 (28) 41–67.
- Kovács I. (szerk.) (2007) *Vidék- és falukép a változó időben*, Argumentum Kiadó, Budapest.
- Kovács I. (2007) A múlt és jelen vidékképe. Bevezetés. In Kovách I. (szerk.) *Vidék- és falukép a változó időben*. Argumentum Kiadó, Budapest, 7–11.
- Kovács D. (2000) „Falusi és vidéki turizmus” értelmezések a nemzetközi irodalomban. *Falu* 15 (1). 49–59.
- Kürti L. (2000) A pusztá felfedezésétől a pusztá eladásáig. Az alföldi falusi-tanyasi turizmus és az esszencializmus problémája. In Fejős Z. – Szíjártó Zs. (szerk.) *Turizmus és kommunikáció*. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest – Pécs, 112–129.
- Laky T. (1994) *Munkaerőpiaci helyzetjelentés*. Figyelő Kiadó, Budapest.
- Megyesi B. (2007) Politikai vidékpercepciók Magyarországon. In Boda Zs. – Kovách I. – Szoboszlai Gy. (szerk.) *Fiatal kutatók elitekről, kampányokról, vidékimázsokról. Mikroelemzések politikai jelenségekről*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, (megjelenés alatt).
- Michalkó G. (2005) A turisztikai miliő földrajzi értelmezése. *Tér és társadalom*, 19 (1), 43–65.
- Miele, M. – Murdoch, J. (2002) The Practical Aesthetics of Traditional Cuisines: Slow Food in Tuscany. *Sociologia Ruralis*, 42 (4), 312–328.
- Munkejord, M. C. (2006) Challenging Discourses on Rurality: Women and Men Immigrants’ Constructions of the Good Life in a Rural Town in Northern Norway. *Sociologia Ruralis*, 46 (3), 241–257.
- Peterdi V. – Szojka E. (2000) „Hogyan is állunk ma a pusztával?” Kunpusztá régió (Felső-Kiskunság) pusztá-turizmusának etnográfiai megközelítése. In Fejős Z. – Szíjártó Zs. (szerk.) *Turizmus és kommunikáció*. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest – Pécs, 129–153.
- Ray, C. (1998) Culture, intellectual power and territorial rural development. *Sociologia Ruralis*, 38 (1), 3–21.
- Simonyi Á. (szerk.) (2001) *11 falu 55 család*. Struktúra Kiadó, Budapest.
- Stamou, A. G. – Paraskevopoulos, S. (2003) Ecotourism Experiences in Visitors’ Books

- of a Greek Reserve: a Critical Discourse Analysis Perspective. *Sociologia Ruralis*, 43 (1), 34–55.
- Szalai A. (1997) Az én házam, az én vágyam. *Beszélő*, 2 (5). <http://beszelo.c3.hu/97/05/8.htm>
- Szijártó Zs. (2000) A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli medencében. In Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.) *Turizmus és kommunikáció*, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest – Pécs, 7–23.
- Tellstrom, R. – Gustafsson, I. B. – Mossberg, L. (2005) Local Food Cultures in the Swedish Rural Economy. *Sociologia Ruralis*, 45 (4), 346–359.
- Tóth Z. (1976) Egy életforma felbomlása. A szekszárdi kockaházak társadalma 1972-ben. *Valóság*, 19 (4) 74–84.
- Tovey, H. (1998) Rural actors, food and postmodern transformation. In Granberg, L. – Kovách, I. (eds.) *Actors on the Changing European Countryside*. Institute for Political Science, HAS, Budapest. 20–44.
- Vámos D. (2004) Fogyasztás és lakásépítés, a lakóparkok világa. *Architectura Hungariae*, 6 (1) <http://arch.eptort.bme.hu/21/21vamos.html>
- Walker, G. (2002) Contemporary clerical constructions of a spiritual rural idyll. *Sociologia Ruralis*, 42 (2), 131–142.

CSURGÓ BERNADETT – NAGY KALAMÁSZ ILDIKÓ:

A SZOLGÁLTATÓ VIDÉK:

A MŰVÉSZETEK VÖLGYE ÉS AZ ETYEKI BOR- ÉS GASZTRONÓMIAI FESZTIVÁLOK

Bevezetés

A rendszerváltást követően a magyar vidéki társadalomban mélyreható társadalmi, gazdasági változások mentek végbe. A mezőgazdaság térvesztésével a termelés helyett a fogyasztás vált a vidéki társadalom és gazdaság motorjává. A városok lakossága turistaként vagy az elővárosi övezetek új lakóiként szabadidős, rekreációs és egyéb, *fogyasztáshoz* kötődő szolgáltatások iránt támaszt keresletet (Csite–Kovács 2002, Csite 2005).

A szuburbanizáció és ellenurbanizáció, amely Magyarországon a 90-es évek elejétől vált tömegessé (Dövényi–Kovács 1999, Tímár–Váradi 2000, Csite és társai. 2004a) és a vidéki turizmus új típusainak, például a kulturális és fesztiválturizmus (Szjártó 2000, Havasréti 2000, Csite és társai 2004b) elemzésére a nyugat-európai vidékszociológiai irodalom többféle megközelítést használ. A „szolgáltató vidék” (*consumption countryside*) alapját azok a szociológiai kutatások jelentik, amelyek a vidéki társadalom átalakulását az ipari társadalomból a posztmodern társadalomba való átmenetként értelmezik (Andersson 2005). Elsőként Daniel Bell hívta fel a figyelmet a szolgáltató osztály (*service class*) társadalmi térhódítására és a szolgáltató szektor gazdasági súlyának megnövekedésére (idézi Andersson 2005). A turizmus, a szabadidő a hetvenes évektől vált a szociológiai kutatás témájává, majd Urry 1989-ben megjelent „*The Tourist Gaze*” című könyvének hatására meghatározó kutatási irányná.

A posztproduktivista megközelítés¹ a vidékszociológiában a 80-as években jelent meg (Marsden és társai 1990, Csite 1998, 2005). A kutatók figyelme a vidék átalakulása, az ellenurbanizációs folyamatok, a fogyasztói igények megjelenése felé fordult. Számos vidékkutató kifejti, hogy a városi középosztály vidékre áramlásának hátterében a vidékinek tartott csend, nyugalom, lelki és szellemi béke, természetközelség és közösséghez tartozás igénye áll²(Cloe 1998, Bell 2006, Csite 1999, Kovács 2007). A vidéki területek pedig azért nyitottak a

¹ A posztproduktivista megközelítés hátterében a mezőgazdaság átalakulása áll. A vidékszociológia a mezőgazdasági termelés hatására végbement átalakulást, társadalmi változásokat vizsgálja.

² Bár témánk szempontjából kevésbé hangsúlyos, de fontos megjegyezni, hogy a vidék idill-

posztmodern igények kiszolgálására, mert az alapvető termelési formák megváltozása, az agrártermelés térvészése miatt új megélhetési forrásokra van szükségük (Andersson 2005).

A fenti folyamatok, jelenségek hatására a *lokalitások*, a helyi cselekvés és a helyi társadalmon kívülről érkező akciók vizsgálata került a vidékkutatások középpontjába. (Marsden és társai 1990, Enyedi 1991, Csíte 1999, Petrás 2005). A vidéki tér funkcionális átalakulása és a fogyasztás felértékelődése pedig a *társadalmi reprezentáció és a diskurzusok* vizsgálatára ösztönözte a kutatókat (Tovey 1998, Munkejord 2006, Frouws 1998, Richardson 2000, Burnett 1998, Halfacree 2006).

Mormont 1987-es, mérőföldkőnek számító tanulmányában fogalmazza meg, hogy nem az a kérdés, mi a vidék, hanem az, hogy a különböző szereplők hogyan értelmezik és érzékelik a vidéket, és ez mit mond el a társadalom szerkezetéről és hatalmi viszonyairól (Mormont 1987, 1990). Hoggart és szerzőtársai (Hoggart és társai 1995, Overbeek 2006) a vidék reprezentációjának négyféle hagyományát különböztetik meg az unió tagállamaiban. A *mezőgazdaság hagyománya* a vidéket a mezőgazdasági termelés helyszínének tekinti, a *természeti reprezentációban* a vidéki táj és a természet a fogyasztás helyeként jelenik meg, az értelmezés *mediterrán típusában* a vidéknek kulturális és ideológiai jelentősége van, a vidék *peremjellegű felfogásában* pedig az érintetlen természet, a vadon és a hegyvidék dominál. Napjainkban a vidéki területek különféle javakat és szolgáltatásokat kínálnak az eltérő igényű és motivációjú fogyasztók számára. A vidék mint földrajzi hely, a vidéki táj nem csupán munka- és lakóhely, hanem a szabadidős tevékenységek helyszíne, és az *élmények forrása* is lehet. A városi szereplőcsoportok sajátos vidékképpel rendelkeznek, a középosztálybeliek a *vidéki idillt* keresve fogyasztóként jelennek meg a vidéki területeken (Cloke 1998, Csíte 1999, Dagevos és társai 2004). Az átalakuló *vidék-város kapcsolat* a vidéki területeken jelentkező városi nyomásként (*urban pressure*) is értelmezhető, ami a beépített terület és a lakosságszám növekedését, az állandóan (beköltözők) vagy átmenetileg (turisták) jelen lévő új szereplők megjelenését, valamint a helyi gazdasági tevékenységek diverzifikálódását és új gazdasági tevékenységek megerősödését jelenti. (Overbeek 2006, Kovács – Kristóf ebben a kötetben). Az új fogyasztói igények megjelenésével a vidék egyes elemei a piaci igényekhez igazodva felértékelődnek, vagy veszítik el jelentőségüket (Bessière 1998). Tanulmányunkban a RURBAN³ nemzetközi összehasonlító kutatás eredményeit

jével szemben számos kutató a vidék krízisét hangsúlyozza és a vidék problémáit, konfliktusait vizsgálja (contested countryside)

³ A RURBAN - *Building New Rural-Urban Relationship Urban Pressure* c. kutatás az EU FP6-os keretprogramban 2003-2006 között zajlott. A kutatásban 5 ország: Hollandia, Magyarország, Finnország, Spanyolország és Franciaország vett részt. A kutatásban Magyarországot az MTA Politikai Tudományok Intézete képviselte Kovács Imre vezetésével. Résztvevő kutatók: Csíte András, Csurgó Bernadett, Jókuthy Emese, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár és Nagy Kalamász Ildikó.

használjuk fel, amelynek középpontjában a vidék és város közötti átalakuló kapcsolat, a városi hatások és a városi nyomás (*urban pressure*) jelensége állt, amelyek egyben dolgozatunk központi fogalmai. A kutatás aktorközpontú szemlélete miatt a vizsgálat elsősorban a fogyasztókra (*consumers*), a termelőkre (*producers*) és a közöttük közvetítőkre (*intermediate actors*) mint szereplőcsoportokra irányult. (Kovách- Kristóf ebben a kötetben) A kutatás központi fogalma a „vidék javai és szolgáltatásai” (*rural goods and services*), azaz a vidéki területek azon sajátosságai, amelyek a városi fogyasztói igények hatására jelentek meg vagy váltak hangsúlyossá (vidéki táj szépsége, természeti értékek, építészeti emlékek, történelmi hagyományok). Ezeknek a javaknak és szolgáltatásoknak nincs klasszikus értelemben vett áruk, és a piaci mechanizmusok közvetlenül nem szabályozzák a fogyasztásukat. A kutatás során 120 félig strukturált mélyinterjút készítettünk a budai agglomerációban és a balatoni régióban, amelynek során a vidéki javak és szolgáltatások használatának és értékesítésének formáit és folyamatait, a folyamatokban részt vevő szereplőket, azok motivációit, attitűdjeit és stratégiáit, a szereplőcsoportokon belüli, illetve szereplőcsoportok közötti viszonyokat, valamint a vidéki területeken megjelenő városi fogyasztók és igényeik társadalmi, gazdasági és kulturális hatásait térképeztük fel. Ebben a tanulmányban a RURBAN kutatás egyik altémáját, a városi nyomásként megjelenő vidéki turizmus és fesztiválturizmus jelenségét elemezzük, majd bemutatjuk és összehasonlítjuk a balatoni régióban évről évre megrendezett *Művészetek Völgyét* és a budai agglomerációban zajló *etyeki bor- és gasztronómiai fesztiválokat*.

A vidéki turizmus szolgáltatásai és a városi fogyasztók

A *vidéki turizmus* az agroturizmustól az ökoturizmuson át a fesztiválturizmusig nagyon sokféle tevékenységet foglal magába. A nemzetközi irodalom a vidékre jellemző turisztikai szolgáltatások változatos formáiról számol be. Portugáliában, Olaszországban vagy Angliában például gyakoriak a vidékre látogató turistát fogadó nemesi udvarházak. Németországban és Ausztriában nagyon népszerű a farmturizmus, míg Hollandiában a farmon létesített kempingek a legkedveltebbek (Kovács 2003)⁴

A vidék turisztikai szolgáltatásai iránti növekvő kereslet hátterében a posztmodern átalakulás áll. A változások hatására a turizmus hagyományos formái vesztek vonzerejükből, ezek önmagukban már nem elégíti ki a posztmodern turisták igényeit (Dagevos és társai 2004). A *posztindusztriális társadalomban* a jövedelmek és a szabadidő mennyiségének hirtelen megnövekedése és a tra-

⁴ A vidéki turizmus kedvelt témája a vidékszociológiának, a turizmuskutatásnak és a kommunikációkutatásnak is. Tanulmányunkban a teljesség igénye nélkül a témánk szempontjából hangsúlyos kutatási eredményekről, módszerekről ejtünk csupán szót.

dicionális munkaethosz elértéktelenedésének a hatására egyre nagyobb szerep jut az esztétikai szempontoknak és az élményeknek (Schulze, idézi Szijártó 2000). A turistáknak a táj, a turizmus által konstruált világ élményként, az *esztétikai tapasztalat* forrásaként jelenik meg. Miele és Murdoch (2002) egy toscanai étterem példáján keresztül bizonyítja, hogy a gasztronómiai kínálat mellett és vele kölcsönhatásban az esztétikai élmény és a szolgáltatás esztétizálása kulcsfontosságú. Dagevos és szerzőtársai (2004) a vidéki turizmus jelenlegi trendjeit „szorongató turizmusként” (*tantalising tourism*) aposztrofálják és a *társadalom disneyfikációjával*⁵ hozzák összefüggésbe. A RURBAN kutatás eredményei alapján megállapítják, hogy a hagyományos turisztikai szolgáltatások a vidéki turizmusban is vesztek jelentőségükből. A tenger vagy a tó közelsége önmagában már nem elég vonzó célpont. A vidék turizmusában a *vidéki idill* turisztikai szolgáltatásként egyre nagyobb szerephez jut, és ez együtt jár a hagyományos *vidékimázsok* felértékelésével és ápolásával, mint pl. a biztonságos, nyugodt, tiszta, őszinte vidéki élet. A vidék az „édes élet” szimbólumává vált, összefüggésben a modern életforma terheitől való menekülés fogyasztói igényével. A vidék az *autenticitás*, az eredetiség és a természet keresésének igénye miatt válik egyre vonzóbbá a turisták számára. A vidék és a természet reprezentációja számos kontextusban összekapcsolódik. A legtöbb országban a történeti örökség is fontos részét képezi a turisztikai szolgáltatásoknak. Ilyen például Finnországban, Helsinki és Szentpétervár között a középkori hagyományokra épülő „Királyi Út”, Normandiában a vidék turisztikai reprezentációjában a 19. századi impresszionista tájkép imázsa és a kulináris hagyományok leghangsyosabbak. Hollandiában és Magyarországon pedig a kastélyok, templomok és a vidék építészeti öröksége (skanzen) fontos turisztikai látványosságok. A fogyasztói igényekhez való alkalmazkodás minden országban megváltoztatta a vidék turisztikai szolgáltatásait. Zeelanden (Hollandia) a holland gátépítést és hatásait bemutató Delta Múzeum mára élményparkká változott, ahova évente félmillió turista látogat el. A változások mellett azonban a turizmus hagyományos szolgáltatásainak számos formája maradt fenn. A nyaralók, hétvégi házak, szálláshelyek hagyományos formái napjainkban is fontos elemei a vidéki turizmusnak, illeszkedve a tömegturizmus követelményeihez (Dagevos és társai 2004).

A vidéki turizmus változásai a fogyasztói magatartás megváltozásával, a posztmodern fogyasztói kultúra kialakulásával hozhatók összefüggésbe. A modern, vagy még inkább posztmodern turistát aktív fogyasztói magatartás jellemzi, aki a kikapcsolódásra szánt nap alatt az attrakciók, tevékenységek széles kínálatából szeretne válogatni. A turisztikai szolgáltatások sikerének kulcsa a *változatosság és rugalmasság*, ennek megfelelően a vidék kínálatában egyszerre vannak jelen a hagyományos (pihenés, vízpart, túra, múzeum, műe-

⁵ A disneyfikáció kifejezés az amerikanizált, posztmodern szórakozási kultúra elterjedésére utal.

mlék, szálláshely) és az új igényeket kielégítő (lovaglás, fesztivál, wellness, kalandtúra) szolgáltatások (Dagevos és társai 2004).

A *premodern értékek* keresése a turizmusban a *posztmodern életforma* térnyerése miatt értékelődött fel. A vidék mint földrajzi tér ebben az értelemben az élmények forrása (Szijártó 2000). A turizmus prospektusai a csendet, nyugalmat, tradíciót, tájjellegű ételeket és a természet szépségeit kínálják a vidékre látogató turisták számára (Gál 2007). A vidék a turisták számára természetként, eredeti közösségként, hagyományként reprezentálódik, ahol az elveszett múltat, a tradíciókat velük felfedezni (Bessière 1998). Számos esetben azonban már nem csupán a hagyományok, a kulturális örökség autentikus elsajátítása, meg tapasztalása zajlik. A turizmus újraértelmezi és átformálja a hagyományokat és a kulturális örökség számos elemét kínálja egyszerre a turisták számára, „így kerül a Káli-medence falvainak élménykínálatában egymás mellé az indiai kultúra és a biogazdálkodás, a struccfarm és az őshonos állatokat bemutató major” állapítja meg Szijártó Zsolt (Szijártó 2000. 16. o.). Cohen (1988) az autenticitást társadalmi konstrukciónak tartja, és ez alapján négyféle, különböző turisztikai szolgáltatásokhoz kötődő turistaszerepet határoz meg. Az *egzisztenciális típus* autenticitás igénye nagyon erős, vidékre zárandokként érkezik, erősen kötődik a helyhez, a közösséghez és az élményhez. Az *experimentális típus* számára az idegen kultúra mindennapjaiban való részvétel a fontos, amit a városi turisták számára a vidéki élet és kultúra is jelenthet. A *rekreációs típus* számára a vidéki turizmus bőségesen kínál kapcsolódást biztosító szolgáltatásokat, míg a *szórakozó típus* számára a például a vidéki fesztiválok kiváló lehetőséget nyújtanak a feszültségek levezetésére. A vidéki turizmus minden típus számára kínál megfelelő szolgáltatásokat (Havasréti 2000). A vidéki fesztiválokra az *autenticitás* és a *megrendezett autenticitás* egyaránt jellemző, ennek kiváló példája a *beresztelki farsang*. A farsang Beresztelken az élő hagyomány része, amit a helyi tanítónő hosszú időn keresztül próbált a turisták számára megrendezett autenticitással változtatni. Ez azonban a helyiek ellenállásába ütközött, és mára a közösség belső igényeit szolgálva, az *ünnepek, népszokások és turizmus* követelményeinek együttesen megfelelő a valódi autenticitás élményét kínálja a látogatóknak (Borbély 2000). Ezzel szemben a megrendezett autenticitás szemléletes példáját adják a *lajomizsei Tanyacsárdában* évente kétszer megrendezett *Sobri Napok*, amelyek leginkább gasztronómiai fesztiválnak tekinthetők. Elengedhetetlen kellékei a cigánybanda, a helyi halászlé (tésztával) és egyéb tájjellegű ételek (Kürti 2000). Az élmények kollázszerű felvonultatása leginkább a vidéki településeken rendezett fesztiválokon figyelhető meg. A fesztiválturizmus a posztmodern turizmus egy jellegzetes formája, amely a tömegturizmussal szemben kínál különlegeset a fogyasztóknak (Havasréti 2000). A fesztiválokon a turizmus kulturális megközelítésének összes eleme (*utazás, szabadidő, élmény*) felfedezhető. A fesztiválok rendkívül gazdag élménykínálata a kapcsolódást, a hétköznapiaktól való el-

szakadást, az otthontól való távollét élményét nyújtják a fogyasztók, azaz a városi látogatók, és a helyben élők számára. A megismerés és felfedezés intenzív élménye mellett az autenticitás élménye is hangsúlyosan jelen van, még ha ez sokszor nyilvánvalóan megrendezett autenticitás is.

A Művészetek Völgye fesztivál

A *Művészetek Völgye fesztivál* szemléletes példája a „városi nyomás” jelenségének. A fesztivál szervezői az 1980-as évek végén jelentek meg a térségben, a fesztivál igazgatója, *Márta István*, 1984-ben vásárolt házat Kapolcson. Első jelentős helyi tevékenysége a *Kapolcsi Kulturális és Természetvédelmi Egylet* alapítása volt. Az Egylet 1989-ben rendezte meg az első *Kapolcsi Művészeti Napokat*, később ebből nőtt ki a Művészetek Völgye fesztivál, amelynek azóta is az Egylet a háttér-szervezete, és amely ma az egyik legjelentősebb kulturális rendezvény Magyarországon. A fesztivált 2007-ben hét Veszprém megyei faluban, *Kapolcson, Taliándörögdön, Monostorapátiban, Öcsön, Pulán és Nagyvázsonyban*⁶ rendezték meg. A rendezvény kilenc napján 74 helyszínen, mintegy 1200 program zajlott, összesen mintegy 200 millió forintból. A fesztivál látogatottsága a 2007-es évben elérte a 260 000 főt, becslések szerint egyszerre 50–60 ezer ember tartózkodott az összességében 5000 fő állandó lakossal sem bíró térségben.

A Művészetek Völgyéről az elmúlt bő egy évtizedben számos felmérés, vizsgálat készült, amelyek elsősorban a rendezvény kulturális jelentőségét és turisztikai hatását, valamint a fesztivállátogatókat vizsgálták (Antalóczy-Füstös 2002). A rendezvény kulturális jelentőségét nem vitatva kvalitatív kutatásunk fókuszában a térség állt, elsősorban az, hogy az ország vidéki területen zajló legnagyobb kulturális rendezvényének milyen közvetlen és közvetett hatása van a térség társadalmi és gazdasági folyamataira, van-e, lehet-e egy kulturális fesztiválnak számottevő helyi gazdasági hatása, hiszen tapasztalataink alapján a Művészetek Völgye igen gyakran fejlesztési modellként szolgál más vidéki térségek számára. Elemzésünk alapját szervezőkkel, helyi vállalkozókkal, civil szervezetekkel, politikusokkal, és a fesztiválon valamilyen minőségben aktívan résztvevő, illetve részt nem vevő helyi lakossal készített 20 félig strukturált mélyinterjú képezi, amelyet 2003–2007 között készítettünk.

A Művészetek Völgye fesztivál főszervezője a budapesti *Új Színház* igazgatója és a kultúra területén jelentős lobbierővel bíró *Magyar Fesztivál Szövetség* elnöke. A fesztivál igazgatójának aktív közéleti szereplése miatt a fesztivál az ország kulturális életét integráló és formáló intézményként jelenik meg, hiszen a művészeti program kialakításában számos hazai szervezet, fesztivál, iskola,

⁶ A fesztivál helyszínéül szolgáló települések az elmúlt 19 évben többször változtak, ám a fesztivál állandó központja Kapolcs.

alkotóműhely vesz részt patnerintézményként.⁷ A Művészetek Völgye fesztivál művészeti programjának szervezői a hazai kulturális élet ismert, meghatározó alakjai, s bár néhányan rendelkeznek ingatlan tulajdonnal is a térségben, általában csak a fesztivál idején tartózkodnak ott. A fesztiválról, a fesztivál által képviselt értékekről és a lebonyolítás körülményeiről a szervezők konkrét elképzeléssel, kialakított térhasználati stratégiával rendelkeznek, amelyhez az adott települések csatlakozhatnak, ám az együttműködés feltételeit a fesztivál szervezői határozzák meg. A települések vezetősége és a szervezők között általában konszenzus alakul ki a fesztivállal kapcsolatban, ám elsősorban a térség áll a fesztivál szolgálatában, és nem fordítva. Az elmúlt mintegy két évtized alatt a fesztivál és a térség kapcsolata összetett függőségi rendszerré vált, amelyben mindvégig megmaradt a szervezők dominanciája. Ennek kiváló példája Öcs község 2001-es csatlakozása, majd a rendezvénnyel és a települések szerepével kapcsolatos döntések nyomán kialakult konfliktushelyzet miatt a település 2005-ös időszakos kiválása, és egy önálló fesztivál megszervezése, valamint 2006-os ismételt csatlakozása a Művészetek Völgye fesztiválhoz. Az együttműködés pozitív társadalmi hatása, hogy az önálló települési önkormányzatok megalakulását követően a fesztivál keretét teremtett a térségi szintű együttműködés számára, amelyben nem csupán az önkormányzatok, hanem a térségben tevékenykedő civil, gazdasági, egyházi és politikai szereplők is részt vesznek. A különböző szintű és tartalmú helyi együttműködések ugyan nem korlátozódnak a fesztiválra vagy a fesztivállal kapcsolatos eseményekre, ám a helyi döntéshozatali folyamatokat és az egyes települések fejlesztési stratégiáját a mai napig alapvetően meghatározza a rendezvény. A térségi szintű együttműködést tehát elsősorban a külső szereplők kezdeményezik és tartják fent. A korábbi időszakban a fesztivált megelőző falugyűlés mára elvesztette jelentőségét, így nincs olyan szervezett fórum, ahol a helyi lakosság a fesztivállal kapcsolatos észrevételeit, javaslatait, igényeit nyilvánosan kifejezhetné, és gyakorlatilag nincs olyan intézmény, amely alkalmat biztosítana a lakosság és a szervezők közvetlen kommunikációjához. Szintén hiányzik az együttműködés a szervezők és a helyi vállalkozók között. A fesztivál helyszínéül szolgáló falvak mindegyike gazdasági problémákkal küzd, a mezőgazdasági szektor a rendszerváltást követően hanyatlásnak indult, kevés az ipari létesítmény, és csupán néhány sikeres vállalkozás működik a szolgáltatói szektorban. A fesztivál non-profit jellegéből adódóan a helyi vállalkozói réteg mint potenciális szponzor jelenik meg, azonban kutatásunk során olyan esettel nem találkoztunk, amelyben a rendezvény erőforrásként használná és támogatná a helyi vállalkozásokat. A mezőgazdasági és az ipari szektor vállalkozásai szinte egyáltalán nem jelennek meg a rendezvényen. Ugyan a fesztiválon évről-évre fel-

⁷ Többek között: Iparművészeti Egyetem, Szent László Gimnázium tömegkommunikáció szak, MTA Szociológiai Kutatóintézete, Néprajzi Múzeum, Bárka Színház, Mediawave Fesztivál és több kisebb műhely, társaság.

tűnnek helyi termékeket forgalmazó vállalkozások, ám ezek jelentős sikerről nem tudnak számot adni. A szolgáltatói szektor vállalkozásai közül elsősorban a vendéglátó- és a szállásadóhelyek, valamint a kiskereskedelmi tevékenységet folytató üzletek tesznek szert számottevő bevételre a fesztivál időszaka alatt, ám az üzletek és a vendéglátóhelyek, a helyi mezőgazdasági termékekhez hasonlóan, piaci versenyben vannak a fesztivál idejére időszakosan megjelenő vállalkozásokkal, és tudomásunk szerint semmilyen kezdeményezés nem irányult a helyi vállalkozások, szolgáltatások piaci pozíciójának megerősítésére. A fesztivál pozitív társadalmi hatásának tekintjük, hogy a helyi civil aktivitás növekedett, legalább 50 bejegyzett civil szervezet működik a térségben. A helyi lakosság társadalmi aktivitása a fesztiválon kívüli időkben is nagy, emellett mind a helyi és a nem helyi interjúalanyok arról számoltak be, hogy a kulturális programok hatásának köszönhetően a helyiek nyitottabbak, tájékozottabbak lettek. A rendezvényen nem kapnak megkülönböztetett figyelmet a helyi kötődésű művészeti kezdeményezések, amelyek ugyan megjelennek a többi program között a fesztiválon, de nem olyan mértékben, hogy a helyiek kulturális vonatkozásban magukénak érezzék a rendezvényt. Pozitív társadalmi hatásként értelmezhetőek a külső kezdeményezésre, ám helyi támogatással és részvétellel létrehozott, faluképvédelemmel kapcsolatos akciók. Ilyen volt többek között a kapolcsi *Szaller vízimalom*, az Eger patakon átívelő kőhíd, az ún. *Faluhíd* rendbehozatala, a vízimalom mellett működő *Falumalom Múzeum*, a *Kovácsműhely* és a *Lakóház Múzeum* létrehozása, valamint új kerámia utcanevtáblák elhelyezése. A fesztivál közvetett pozitív társadalmi hatásaként tartható számon a közösségi házak, templomok, közterek rendbetétele és a taliándörögdi új iskola létrehozása, hiszen a helyi vezetők arról számoltak be, hogy tapasztalataik alapján a fesztiválnak köszönhetően a forrásszerzésnél előnyt élvezhetnek az országos ismertség miatt. A rendszerváltást követően a gazdasági átalakulás miatt fokozódott a térség településeiről való elvándorlás, amelyet némiképp kompenzált a fesztiválnak köszönhető ismertség nyomán a helyi identitás megerősödése, azonban a helyi munkalahetőségek hiánya miatt bekövetkezett elvándorlást a fesztivál nem mérsékelte. A fesztivál hírnevének köszönhetően az 1990-es években sokan vásároltak házat, üdülőt a térségben, ezért a helyi ingatlanárak megnövekedtek. Ez egyrészt komoly gátja a fiatalok helyben maradásának, másrészt a házvásárlók általában nem lesznek a települések állandó lakosai, emiatt nehéz egyes közintézményeket fenntartani.

A fesztivál közvetlen gazdasági vonatkozású hatása a helyi szolgáltatói szektor egyszeri jelentős pénzbevétele, és a helyiek fesztiválhoz kapcsolódó jövedelemkiegészítő tevékenységei (völgymunkás, szállásadás, stb.). Az önkormányzatok, az egyházak és a civil szervezetek bevétele a saját tulajdonukban lévő területek, épületek bérbeadásából származik. Az önkormányzatok egyszeri bevétele jelenti a falvak fejlesztési alapját, amelyből az olyan nagyobb beruházásokhoz szükséges támogatások önrészét fedezik, mint például az iskola- és útépítés.

Öcs 2001-es fesztiválhoz való csatlakozásának előfeltétele a Taliándörögd–Öcs útszakasz megépülése volt, amelynek közvetett gazdasági haszna, hogy a térség többi települése számára az ajkai munkahelyek megközelíthetővé váltak. A falvakban maradó pénz minden évben a fesztivál költségvetésén és a bevételeken múlik, 2007-ben tudomásunk szerint az önkormányzatok nem jutottak bevételhez.

A fesztivál gazdasági és turisztikai hatása a rendezvény idejére korlátozódik. A falvak lakóinak jelentős része foglalkozik szállásadással, sátorhelyek kiadásával. A fesztiválok közötti időszakban is megjelennek vendégek, de falusi turizmusról még nem beszélhetünk, a kialakított szálláshelyek zöme év közben kihasználatlan. Bár a térség 25-30 km-re van a Balatontól, turisztikai vonatkozásban gyenge a tóhoz fűződő kapcsolat. A fesztivál idején a látogatók néhány százaléka érkezik a Balatonról, a fesztiválon kívüli időben pedig egyáltalán nincs kapcsolat a két térség között. A helyi turisztikai jellegű vállalkozások elsősorban a fesztivál idején tevékenykednek, ám ezidáig nem volt olyan helyi kezdeményezés, amely együttesen mutatná be a helyi turisztikai attrakciókat és szolgáltatásokat. Ennek ellenére a térség fejlesztési stratégiájában első helyen szerepel a turizmus, a helyiek évközi programokat, valamint kerékpárutakat, túraútvonalakat szeretnének, s így a fő helyi attrakciókat, a tájat, a környezet szépségét és a vidéki idillt értékesítenék, a nem helyi szereplők pedig nagyobb volumenű turisztikai beruházásban, egészség-, illetve konferenciaturizmusban látják a térség fejlődésének lehetőségeit.

Az etyeki bor- és gasztronómiai fesztiválok

Az egyik történelmi borvidék névadó települése a Budapesttől délnyugatra fekvő Etyek egyre kedveltebb célterülete a Budapestről vidékre költözőknek. A faluban 2003 óta évente két jelentős fesztivált rendeznek: ősszel az *Etyeki Kezes-lábos Fesztivált*, tavasszal pedig az *Etyeki Pincefesztivált*⁸.

Etyek speciális helyet foglal el a Budapest környéki települések között. A bortermelésnek köszönhetően a földhasználatban nem történt drasztikus változás a rendszerváltást követően. A mezőgazdasági termelés ma is jelentős helyet foglal el a falu gazdaságában, bár a termelők többsége részmunkaidőben foglalkozik szőlőtermesztéssel és borászattal.

Etyeken a városiak megjelenése, az intenzív vidék-város közötti kapcsolat nem újképletű jelenség. Budapest közelségéből adódóan az etyekiek közül többen már a rendszerváltást megelőzően is Budapesten vállaltak munkát, és ez a rendszerváltás után szinte általánossá vált a faluban. A 90-es évek elejétől egyre

⁸ Elemzésünk alapját 15 félig strukturalált mélyinterjú képezi, amelyet 2003-2006 között készítettünk Etyeken.

több budapesti telepedett le Etyeken. Az önkormányzat, ugyan engedélyt adott egy a falu melletti lakópark építésére, de a falu lakosságának túlzott növekedését megakadályozta azzal, hogy 5000 főben maximalizálta a lakosságszámot Etyeken. „Mi úgy gondoljuk, hogy 5 ezer lakosig életképes egy falu, tehát elbír még 1200-at. De időnként azért előjönnek az emberek, hogy meddig osztunk még telkeket...” – mondta az egyik helyi politikus. Az önkormányzat és a helyiek véleménye döntően egybeesik arról, hogy csak egy bizonyos lakosságszám mellett tartható fenn a település hagyományos jellege.

A helyiek és a beköltözők közötti éles konfliktusok nem jellemzőek Etyekre, ami annak is köszönhető, hogy a tömeges beköltözés még nem indult meg, és a falusi élet idilljének, a helyi közösség élményének keresése motiválja az Etyekre költözők többségét. *„Nekem az a véleményem, hogy aki tegnap ideköltözött Etyekre vagy ma reggel, és etyekinek érzi magát, az nekem etyeki, ha szereti ezt a falut. Mert vannak olyanok is, akik nem csinálnak semmit, hogy hagyjuk őt békén, mert neki Etyeken csak az ágya van. Ő nem foglalkozik a faluval.”* – érzékelteti a lehetséges konfliktusok forrását az egyik őslakos etyeki.

A hagyományok felértékelésében fontos szerepe van a beköltözőknek. A zömmel értelmiségi és középosztálybeli családok azért választják Etyeket, mert itt, szemben más agglomerációs településekkel, a valódi, autentikus falusi életet vélik felfedezni. *„Úgy látom, hogy olyan értelmiségek jöttek ide, akik a vissza a faluhoz, a régi faluhoz felkiáltással jöttek, és az értékeket, a falukultúrát, az épített és művészeti értékeket keresik. Tehát nem véletlen, hogy akik ide kijöttek, elkezdtek egy olyan programot megvalósítani itt, hogy minden évszakban a falu hagyományait keresik, ápolják. Nekik ez egyfajta hitük, vagy egyfajta elvi kérdés náluk, hogy azért mennek le a vidékre, mert a vidék, az egy olyan dolog, ami szent. Egy kicsit egyébként időnként naívak is.”* – jellemzi a faluba költöző városiakat az egyik helyi lakos.

A városiak által felértékelt helyi hagyományokat a fesztiválok koncentráltan kínálják a turisták tömegei számára. Nagyon fontos azonban, hogy ezek az igények a faluba költöző városiak miatt folyamatosan jelen vannak. A vidék idilljét, az autenticitás élményét kereső fogyasztókról a helyiek jó véleménnyel vannak, hiszen a falu hagyományai, a sváb kultúra és a borászat a helyiek számára is értéket jelentenek.

A fesztiválok külső ötlet alapján, helyi kezdeményezésekre épülve indultak. A médiasztár *Rókusfalvy Pál* 1999-ben szólóültetvényt vásárolt Etyeken. Néhány évvel később vendégfogadót nyitott, ahol az etyeki borok – döntően a saját borai – mellett tájjellegű ételeket kínál vendégei számára. A helyi társadalomba való beágyazódásának alapját a borászat jelenti, a helyi borászokon keresztül alakította kapcsolatait a helyi közösséggel, a politikai és gazdasági élet szereplőivel. Helyzetét, elfogadottságát jól mutatja, hogy a helyi borászokat tömörítő *Etyeki Borút Egyesület* alelnökévé választották. A helyi borra építő turizmusfejlesztés

összhangban van a helyiek, a helyi politika fejlesztési elképzeléseivel is.⁹ „Budapesthez mi vagyunk a legközelebbi borvidék. (...) ez arra inspirált bennünket, hogy ide csoportokat kell kihozni, ki kell nyitni a pincéket. Tehát ez az alapja, hogy nekünk ez a jövő, a bor és a borturizmus. (...) Megalakult a Borbarát egyesület, most megalapítottuk a Borút Egyesületet. Tehát szép finoman, intézményesített formában és civil szervezeti formájában is épülnek fel, hogy a borral foglalkozunk.” – jellemezte a helyi kezdeményezéseket az egyik helyi szervező.

A fesztiválok főszervezője a Borút Egyesület, ám jelentős szerepet vállal Rókusfalvy rendezvényszervező cége. A városiak és vidékiek, fogyasztók és termelők között közvetítő Egyesület döntően helyiekből áll, etyekiként reprezentálódik és a mellette megjelenő budapesti rendezvényszervező cég csak mint társszervező, a szakértői tudás birtokosa jelenik meg. Az etyiek a fesztiválokra helyi szervezésű eseményként tekintenek, ami a helyiek érdekeit és igényeit is szolgálja.

A fesztiválok alapvető célközönségét a budapestiek és a Budapest környékén élők jelentik, bár az évek során a fesztiválok fokozatosan országos jelentőségre tettek szert, a médiakampányoknak is köszönhetően ma már az ország számos pontjáról vonzzák a látogatókat. A fesztiválok az autenticitás élményét kínálják a turisták számára, mindkét fesztivál kínálatában nagyon fontos a helyi bor és a termelőkkel való közvetlen kapcsolat, hiszen a helyi borászok megnyitják pincéiket a látogatók előtt. A bor mellett a tájjellegű ételek, a sváb hagyományok is fontos részét képezik a fesztiválok kínálatának. „Két napon keresztül kóstolhatjuk a legjobb borokat, húsokat, kenyereket és sajtokat, amelyeket olyan mesterek készítenek, akik hisznek a munkájukban, abban, hogy a földtől való elszakadás a legnagyobb veszteség, ami érheti az emberiséget (...) A mondás, hogy „az vagy, amit megeszel”, itt hatványozottan érvényes, mondhatni irányadó. A másik lehetne a „vissza a természethez!” rousseau-i felkiáltás. Az biztos, hogy e két szlogen erősen megalapozott Etyek eme természetbeli, földközeli, emberi kezek által készített finomságok és ügyességek ünnepe.” – írja az egyik Kezes-lábos Fesztivált népszerűsítő újságcikk (Benkő 2007). A premodern értékek és az autenticitás egyszerre vannak jelen a fesztiválok kínálatában, ahol a helyi hagyományok mellett az általánosan használatos vidékhez, a vidék hagyományaihoz kötődő termékek és szolgáltatások is megjelennek, mint a kézműves termékek, a népzene, a népies ételek.

A település lakói aktívan részt vesznek a fesztivál szervezésében. Az önkormányzat részt vállal a szervezésben, a helyi vállalkozók és termelők a fesztivál jellegének megfelelő szolgáltatásaikat és termékeiket (cukrászda, ételek, bor stb.) a fesztivál keretei között értékesítik. A helyiek mellett nagy számban találunk a rendezvényeken a vidék idill termelésében, közvetítésében és értékesítésében kulcsfontosságú termelőket: kézműveseket, biotermelőket, kemencés lán-

⁹ Kutatásunk az első fesztivál szervezésével egy időben kezdődött. Így lehetőségük volt a kezdetektől figyelemmel kísérni a fesztivál hatásait, megítélését.

gossütőket és számos, a vidéki fesztiválokon hagyományosan jelen lévő portékaárusokat. A fesztiválok kínálatában a központi helyet a helyi borok, helyi ételek és hagyományok foglalják el, és mellettük a vidéki idillt általában reprezentáló termékek és szolgáltatások szerepe csak másodlagos. A fesztiválok a hagyományos falusi ünnepek (búcsú, farsang, szüreti bál stb.) ritmusának megfelelően két-három naposak, a hétvégére korlátozódnak, aktív részvételt biztosítva a helyiek számára is. A turisták számára szórakozást és autenticitás élményét nyújtó fesztiválok a helyiek számára a hagyományos falusi ünnepek egy új formáját jelentik. A borospincék mellett gyakran találkozhatunk helyiek kisebb-nagyobb ünnepelő csoportjaival. A fesztivál a résztvevő etyiek számára egyfajta nyilvánosság előtt zajló ünnep, amelynek nézői is vannak: a turisták. Az ünnepelő helyieket és a turistákat az köti össze, ami a turizmusban és az ünnepben közös: mindkettő a megszokott környezet elhagyását, a szürke hétköznapiok világából való kilépést jelenti, és fő funkciója a feszültségek levezetése.

A helyiek értelmezése szerint, bár a fesztivál a városiak igényeit szolgálja és városi kezdeményezésre jött létre, mégsem kényszerként jelentkezik a falu számára, hanem mint lehetőség, inspiráció. Fontos hatással van a helyiek vállalkozókedvére és kapacitására, és úgy alkot valami újat, a fogyasztói igényeknek megfelelőt, hogy az megfelel a helyiek igényeinek és elvárásainak. Rókusfalvy szerepét, közösség-szervező és turizmusfejlesztő munkáját nem csak az etyiek dicsérik, de a környék falvai is példaként emlegetik. *„Nekünk is jól jönne egy Rókusfalvy”* – mondta az egyik szomszédos település kistérségi menedzsere.

Etyek gazdaságában és imázsában a központi helyet a bor és a sváb hagyományok foglalják el. A fesztiválok pozitív helyi megítélésében az is szerepet játszik, hogy a rendezvények erőteljesen kapcsolódnak a helyi borhoz, borkultúrához és a sváb hagyományokhoz. Nem teremtenek új imázst a település számára, csak a meglévőt erősítik.

Összegzés: hasonlóságok és különbségek

A két különböző területen megrendezett fesztivál a város és a vidék kapcsolatának, a városi nyomásnak két nagyon eltérő típusát mutatja. A fesztiválok kialakulásának körülményei, történetük hasonló, hiszen mindkét fesztivált egy városból beköltöző, országosan ismert személy indította el. Az egyik fő különbség, hogy, amíg a Művészetek Völgyét szervező művész döntően saját és művésztársai elképzeléseit valósítja meg, a helyiek aktív bevonása nélkül, addig a médiaszereplőként ismerté vált etyeki fesztiválszervező a helyiek bevonásával szervezi a rendezvényeket.

A fesztiválok célközönsége hasonló. Mindkét fesztivál a szórakozni vágyó, ugyanakkor a vidék hagyományait kereső, egzisztenciális igényeket támasztó turistákat célozza meg, és egyfajta vidéki autenticitás konstrukciót kínál a fo-

gyasztói számára. A különbség a megrendezett autenticitás leleplezésében rejlik a két fesztivál között. A Művészetek Völgye a legfelületesebb szemlélő számára is a megrendezett autenticitás élményét nyújtja, hiszen a rendezvény számos eleme nem illeszkedik a hely hagyományaihoz. Ezzel szemben az etyeki fesztiválok a valóság érzetét keltik a legtöbb turistában; a helyi hagyományokra, kultúrára épülve, a helyiek bevonásával képesek megőrizni autenticitás jellegüket.

A helyiek bevonásában is vannak különbségek. Etyeken a fesztivál fő szervezői között számos helyi szereplőt találunk, és az etyiekiek a programok kialakításában, valamint a fesztivál szolgáltatásaiban is aktívan részt vesznek. Bár a rendezvény lebonyolításában a Művészetek Völgye esetében is megjelennek a helyiek (például az önkormányzatok részt vállalnak a szálláshelyek közvetítésében, a helyiek Völgymunkásként tevékenykednek a rendezvényen), a programok összeállításában kizárólag a külső szereplők akarata érvényesül, így valódi együttműködés alig alakul ki a szervezők és helyiek között.

A Művészetek Völgyében a szervezők és más közvetítők (pl. média) által a fogyasztóknak közvetített vidék javai és szolgáltatási a vidékiségen, a vidéki tájon túl nem kötődnek az adott helyhez, külső szereplők termékei, amelyek a vidék általános imázsának fenntartásában szerepet játszanak ugyan, de nem kötődnek a hely sajátosságaihoz. Az etyeki fesztiválokon a szervezők és más közvetítő csatornák klasszikus értelemben közvetítenek a helyi termelők és a városi fogyasztók, tehát a város és vidék között (a közvetítők szerepéről részletesebben ld. Kovách–Kristóf ebben a kötetben).

A fesztiválok helyi gazdasági hatását tekintve is nagy különbségek vannak a Művészetek Völgye és az etyeki fesztiválok között. A Művészetek Völgye fesztivál nem hozott döntő változást a helyi gazdaságban, mivel nem kapcsolódik hozzá szervesen. Legfontosabb hatása, hogy a falvak ismertté válnak, ez a falvak turisztikai és egyéb fejlesztéseihez jól használható. Az etyeki fesztiválok szorosan kapcsolódnak a falu turisztikai elképzeléseihez. A bor turisztikai értékesítése a helyi termelőknek érdeke, és alapvetően meghatározza a helyi politikai vezetés fejlesztési elképzeléseit is. A fesztiválok hatására néhány etyeki pince folyamatosan megnyitotta kapuit a fogyasztók előtt, ami azt is jelzi, hogy a fesztiválok beváltották a hozzájuk fűzött reményeket.

1. táblázat Hasonlóságok és különbségek

Szemponctok	Művészetek Völgye	Etyeki fesztiválok
ötletgazda	külső, városi szereplő	külső, városi szereplő
Fogyasztó	experimentális és szórakozás élményét kereső városiak	egzisztenciális és szórakozás élményét kereső városiak
helyi kultúra megjelenése	Gyenge	Erős
helyiek részvétele	Passzív	Aktív
fesztiválok helyi megítélése	Változó	Pozitív
autenticitás élmény	megrendezett	valódiság élménye
fesztiválok imázsteremtő funkciója	új imázst hozott létre	a meglévőt erősíti
város–vidék kapcsolat	hierarchikus, egyirányú, városi dominancia	Kölcsönhatás
városi hatás	Nyomás	Inspiráció

A városi hatás szemléletes példáit adják az elemzett fesztiválok. A Művészetek Völgye fesztivál egy héten át erőteljes nyomásként nehezedik a helyi közösségre és környezetre. Turisták tízezrei néhány napon keresztül terhelik a helyi közösséget, infrastruktúrát és természetet, egy hét után azonban ez a városi nyomás megszűnik. A nyaralótulajdonosok, akik talán a Művészetek Völgye hatására vásároltak ingatlant a falvakban, nem jelentenek valódi terhet a helyi közösség és infrastruktúra számára. Ezzel szemben az etyeki fesztiválok a városi nyomásra adott válaszként is felfoghatóak. Etyeken a városi betelepülők révén folyamatosan jelen van a nyomás, az igény a helyi kulturális szolgáltatások, a hagyományok ápolása, a vidékiség élménye iránt, a terhelés elnyúlik, nem kampány jellegű. Ugyanakkor a betelepülő ingatlanulajdonosok maguk is hozzájárulnak az infrastruktúra fejlesztéséhez. A fesztiválok mindkét esetben koncentráltan, tömegek számára elérhető módon elégítik ki a városi igényeket. A különbség azonban az, hogy amíg a Völgy falvainak lakói valódi külső kényszerként értékelik a fesztivált, addig az etyeki számára a fesztiválok nem nyomásként, hanem inspirációként, lehetőségként jelennek meg.

Eltérő földrajzi és történelmi hagyományaikból adódóan a Völgy településein és Etyeken a vidék és város közötti kapcsolat nagyon különböző. Míg Etyek esetében van egyfajta kontinuitás, folytonosság az események alakulásában (szerves konszenzuson alapuló fejlődés), addig a Völgy településein hirtelen, robbanásszerűen jelentek meg a városiak és igényeik. Ebből következően Etyeken egy intenzív, kölcsönösségen, együttműködésen alapuló vidék–város kapcsolat jött létre, amelyben a városiak fogyasztóként, a vidékiek termelőként vesznek részt. A Művészetek Völgyének települései számára ezzel szemben a vidék–város közötti kapcsolat hierarchikus, egyoldalú függőségi viszony, amelyben a

városiak mint a vidék, a hely használói jelennek meg, anélkül, hogy valóban a helyi termékeket és szolgáltatásokat fogyasztanák. Mindkét esetben azt tapasztaltuk, hogy a városi igények hatására megváltozik a vidék gazdasága, társadalmi reprezentációja, imázsa, és ezzel együtt a helyiek mindennapi élete. Mindkét eset jól példája a szolgáltató vidéknek, ám amíg a Művészetek Völgye esetében a szolgáltatás csak a hely használatára irányuló igény kiszolgálását jelenti, addig Etyeken ez a vidék lehetőségeinek kiaknázásával párosul.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andersson, K. (2005) *Producers of Rural Goods and Services in Five European Countries: a comparative analysis of rural regions under urban pressure*. Helsinki University, Helsinki.
- Antalóczy T. – Füstös L. (2002) *Völgybezárt művészet. A Művészetek Völgye a kulturális hatások és a látogatói vélemények tükrében*. Új Mandátum, Budapest
- Bell, D. (2006) Variations on the rural idyll. In: Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousands Oaks, New Delhi, 149-160.
- Benkő K. (2007) *Kézművesség, gasztronómia. Kezes-Lábos Fesztivál 2007*. www.nepművész.hu. 2007. szeptember 14.
- Bessière, J. (1998) Local development and heritage. Traditional food and cuisine as tourist attraction in rural areas. *Sociologia Ruralis*, 38 (1), 22–35.
- Borbély É. (2000) Ünnepek, népszokások – turizmus? Egy szokás szerveződése/szervezése 1990 után. In: Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.) *Turizmus és kommunikáció*. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest – Pécs, 153-167.
- Burnett, K. A. (1998) Local Heroics: Reflecting on Incomers and Local Rural Development Discourses in Scotland. *Sociologia Ruralis*, 38 (2), 204–224.
- Cloke, P. (1996) Country Backwater to Virtual Village? Rural Studies and 'The Cultural Turn'. *Journal of Rural Studies*, January, 1996.
- Cohen, E. (1988) Authenticity and Commoditization in Tourism. *Annals of Tourism Research*, 1988, Vol. 15, 371-386.
- Csäte A. – Kovács I. (2002) A vidéki történet. In Kovács I. (szerk.) *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége*. Napvilág, Budapest, 219 – 309.
- Csäte A. (2005) *Reménykeltők, politikai vállalkozók, hálózatok és intézményesülés a magyar vidékfejlesztésben 1990–2002 között*. Századvég Kiadó.
- Csäte A. (1999) A paraszti közösségtől a ruralitásig: A nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle*, 3, 134-153.
- Csäte, A. – Csurgó, B. – Kovács, I. – Kristóf, L. – Nagy Kalamász, I. (2004a) The Budapest Agglomeration. In Eparcia, J. – Buciega, A. (eds.) *New Rural–Urban Relationships in Europe*. University of Valencia, Valencia (Spain).

- Csite, A. – Csurgó, B. – Kovách, I. – Kristóf, L. – Nagy Kalamász, I. (2004b) Lake Balaton and the Valley of Arts. In Esparcia, J. – Buciega, A. (eds.) *New Rural–Urban Relationships in Europe*. University of Valencia, Valencia (Spain).
- Dagevos, H. – Overbeek, G. – Vader, J. (2004) *Consuming Rural Goods and Services, A Consumer-oriented Comparative Analysis*. LEI.
- Dövényi Z. – Kovács Z. (1999) A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, 1-2., 33-58.
- Enyedi Gy. (1991) A lokalitás szerepe a modern társadalmakban. *Juss* 4 (4) 29–33.
- Ertsey A. (2001) Dörögdi-medence: mikrokozmosz és makrokozmosz. *Ökotáj* (2), 27-28.
- Frouws, J. (1998) The Contested Redefinition of the Countryside. An Analysis of Rural Discourses in The Netherlands. *Sociologia Ruralis* 38 (1), 54-68.
- Gál N. A turizmus vidékképe. In Kovách I. (szerk.) *Vidékképek a múltban és a jelenben*. Argumentum, 255-276.
- Halfacree, K. (2006) Rural Space: Constructing a Three-fold Architecture. In Marsden, T. – Cloak, P. – Mooney, P. (szerk.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 44-62.
- Havasréti J. (2000) A Sziget Kulturális Fesztivál mint turisztikai jelenség. In Fejős Z. – Szíjártó Zs. (szerk.) *Turizmus és kommunikáció*. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest – Pécs, 39-56.
- Hoggart, K. –H. Buller – R. Blach (1995): *Rural Europe: identity and change*. London, Arnold.
- Kovács I. (2007) A múlt és jelen vidékképe. Bevezetés. In Kovách I. (szerk.) *Vidék- és faluképek a változó időben*, Argumentum, 7-10.
- Kovács D. (2003) „Falusi és vidéki turizmus” értelmezések a nemzetközi irodalomban. In Kovács D. (szerk.) *A falusi turizmus hagyományai*. Mezőgazda Kiadó, Budapest 2003.
- Kürti L. (2000) A pusztá felfedezésétől a puszta eladásáig. Az alföldi falusi-tanyasi turizmus és az esszencializmus problémája. In Fejős Z. – Szíjártó Zs. (szerk.) *Turizmus és kommunikáció*. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest – Pécs, 112-129.
- Marsden, T.– Lowe, P. – Whatmore, S. eds. (1990) *Rural Restructuring*, London, David Fulton.
- Miele, M. – Murdoch, J. (2002) The Practical Aesthetics of Traditional Cuisines: Slow Food in Tuscany. *Sociologia Ruralis*, 42 (4), 312–328.
- Mormont, Marc (1987) Rural Nature and Urban Natures. *Sociologia Ruralis*, 27, 3-21.
- Mormont, M. (1990) Who is Rural, or How to be Rural: Towards a Sociology of the Rural. In Marsden, T.– Lowe, P. – Whatmore, S. (eds.) *Rural Restructuring*, London, David Fulton, 21-44.
- Munkejord, M. C. (2006) Challenging Discourses on Rurality: Women and Men In-migrants’ Constructions of the Good Life in a Rural Town in Northern Norway. *Sociologia Ruralis*, 46 (3), 241–257.
- Overbeek, G. (2006) Theoretical and methodological framework. In Overbeek, G. – Ter-

- luin, I. (eds.) *Rural Areas under Urban Pressure, Case Studies of rural-urban relationships across Europe*, LEI.
- Petrás E. (2005) Lokalizáció és lokális identitás a globalizáció korában. *Szociológiai Szemle* 4, 85–98.
- Richardson, T. (2000) Discourses of Rurality in EU Spatial Policy: The European Spatial Development Perspective. *Sociologia Ruralis* 40, (1), 53–71.
- Szijártó Zs. (2000) A turizmus mint menedék. Képek és elképzelések a Káli medencében. In Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.) *Turizmus és kommunikáció*. Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció Tanszék, Budapest – Pécs, 7-23.
- Tímár J. – Váradi M. (2000) A szuburbanizáció egyenlőtlen fejlődése az 1990-es évek Magyarországon. In Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.) *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 153-176.
- Tovey, H. (1998) Rural actors, food and postmodern transformation. In Granberg, L. – Kovách, I. (ed.) *Actors on the Changing European Countryside*. Institute for Political Science, Budapest.

II. TUDÁSHASZNÁLAT A VIDÉKFEJLESZTÉSBEN

NAGY KALAMÁSZ ILDIKÓ:

A TÁRSADALMI RÉSZVÉTEL ÉS A TUDÁSHASZNÁLAT

Bevezetés

A részvételi demokrácia, a társadalmi részvétel és a társadalmi, illetve a civil aktivitás problematikája gyakori témája a társadalomtudományi elemzéseknek, amelynek oka elsősorban a demokratikus berendezkedés válságjelenségeiben, az ún. demokrácia deficit növekedésében keresendő. A társadalmi részvétel vizsgálatát azért is tartottuk fontosnak, mert jelezheti a helyi lakosság vidékfejlesztésben való részvételi szándékát, a szereplők együttműködési hajlandóságát illetve a tudáshasználat módjait. A tanulmány első része egyrészt a mérőföldkőnek tekinthető Aarhusi Egyezmény, majd a hazai törvénykezés által megteremtett részvételi intézmények ismertetésével a részvételi demokrácia jogi szabályozását mutatja be, másrészt a társadalmi részvétel működését befolyásoló történelmi és társadalmi hatásokat elemzi. A tanulmány második részében a hazai társadalomtudományi kutatások eredményeiből mutatunk be néhányat, elsősorban az önkormányzatok és a civil szervezetek, valamint az állampolgári bizalom területére fókuszálva. A harmadik részében pedig a *Vidék 2005* kérdőíves kutatásunk alapján megrajzolható főbb tendenciákat vázoljuk fel.

A társadalmi részvétel vizsgálata nemcsak a döntéshozatal társadalmi kontrollja szempontjából lényeges, hanem tágabb társadalmi, politikai összefüggésben is fontos szereppel bír. Robert D. Putnam elmélete szerint a politikai életben, a társadalmi szervezetekben és a közösségekben való részvétel, azaz a részvételi jog aktív gyakorlása az egyén társadalmi tőkéjének fontos eleme¹.

Putnam elméletében a társadalmi tőke elsősorban az egyén aktív társas viszonyait és kapcsolatrendszerét jelenti, amelyek meghatározzák a társadalom szerveződését, az emberek közötti hálózatokat, a közösen elfogadott normákat és kötelezettségeket, a társadalmi bizalmat és szolidaritást. Putnam szerint a fejlett és működőképes civil társadalom motorja és előfeltétele, nem pedig kö-

¹ A társadalmi tőke mérésére kidolgozott komplex mutatószám több változót foglal magába, amelyek az alábbi hét kategóriába csoportosíthatók: politikai életben való részvétel, civil szerepvállalás, vallási élet gyakorlása, informális társadalmi kapcsolatok, munkahelyi kapcsolatok, önkéntesség, reciprocitás és bizalom (Putnam 2000, Csizmadia 2000).

vetkezménye a társadalmi és gazdasági modernizációnak, és szignifikáns összefüggés figyelhető meg a civil társadalom erőssége, a civil aktivitás, a társadalmi bizalom és szolidaritás, valamint a politikai részvétel között. Az 1980-as években az olasz tartományi kormányzás hatékonyságáról végzett kutatásai kimutatták, hogy azokban a tartományokban, ahol a helyi közéletben több társadalmi szervezet beágyazottan tevékenykedett, és ezért a társadalmi szervezetek nagyobb nyomást gyakoroltak a helyi vezetésre, a kormányzat is sokkal hatékonyabban működött (Putnam 1993). Putnam egy későbbi művében a bizalom és a szolidaritás hiánya miatt drámaian csökkenő részvételi hajlandóságot mutatta be, azaz a demokrácia intézményeitől való tömeges elfordulást, a szavazókedv, a társadalmi szervezetek taglétszámának csökkenését, a közösségek széthullását (Putnam 2000, Csizmadia 2000).

Jogi, intézményi és működési keretek

A társadalmi részvétel a XX. század végére vált az Európai Unió alapvető működési elvévé², a nyugati országok jogrendje és alkotmánya pedig általában lehetőséget biztosít a részvétel intézményeinek létrehozásához és működéséhez (Van Doosselaere 2004). Ezt a folyamatot azonban nem csupán az alulról jövő állampolgári kezdeményezések táplálják, hanem a hatalmon lévők egyre szélesebb körében elterjedő felismerés is, miszerint pozíciójuk legitimitásának, és a közügyekkel kapcsolatos jobb, elfogadhatóbb döntések megszületéséhez a társadalmi részvétel lehetőségének megteremtése szükséges (Nizák–Péterfi 2005). (A hatalom és a legitimitáció egy másik aspektusát világítja meg Kovách–Csurgó–Kucerova tanulmánya ebben a kötetben.)

A társadalmi részvétel jogi kereteinek megteremtésében kulcsfontosságú eseménynek számít az 1998-as Aarhusi Egyezmény³, amely 2001-ben lépett hatályba Magyarországon. Az egyezmény a társadalmi részvétel alapelvét fekteti le, miszerint a társadalmi részvételnek a nyilvánosság azon fázisában kell megvalósulnia, amikor az összes választási lehetőség még nyitva áll, így a döntéshozás befolyásolható⁴. A jogi keretek mellett a részvételi demokrácia megteremtésének kulcsfontosságú eleme a szubszidiaritás elvét tiszteltetben tar-

² Az Európai Unió Alkotmányának I-46. cikke intézményesítette a társadalmi részvételt.

³ Az ENSZ Gazdasági Bizottságának 36 tagállama és az EU írta alá a környezeti ügyekben a társadalmi részvétel biztosításáról szóló egyezményt.

⁴ Az Egyezmény kifejezetten a környezetvédelmi kérdésekre fókuszál, és az emberi jogok mellé rendeli a környezeti jogokat. Az Egyezmény három pillérre épül: az információhoz való hozzáférésre, a társadalmi részvételre a döntéshozatalban és az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférésre, amely pillérek kölcsönösen egymás alapjait képezik. Az Európai Unió jogalkotó szerve, az Európai Parlament 2003-ban adta ki az Aarhusi Egyezményre vonatkozó előírásait, amely a nyilvánosság jogait határozza meg a döntéshozatali folyamatára vonatkozóan. A környezetvédelmi szabályozáson kívül azonban a különböző szektorális szabályozásban jogilag nem biztosított a társadalmi rész-

tó kormányzás, amely nem a centralizáció elvetését, hanem a lehetséges legmagasabb szintű decentralizáció megteremtését jelenti⁵.

A részvételi demokrácia gyakorlati megvalósulását az alapvető elvi és jogi keretek mellett a részvétel intézményei és azok működési mechanizmusai is meghatározzák. Alapvető részvételi intézmény a választás, valamint a népszavazás⁶ és a népi kezdeményezés⁷. Ezek mellett az önkormányzati törvényben meghatározott egyéb intézményi keretek, mint például a lakossági fórumok, a nyilvános konzultációk, a lakossági kihirdetések, a közmeghallgatás, a nyílt önkormányzati ülések adnak lehetőséget az állampolgári részvételre helyi szinten. A társadalmi részvétel másik intézményes formáját jelentik a tanácsadó bizottságok, amelyeket kifejezetten erre a célra hoztak létre, illetve ennek tekinthető az ombudsman intézménye is. A lobbizás intézményes, illetve nem intézményes keretek között működhet, ám az olyan társadalmi megmozdulások, mint a sztrájk, a tüntetések, a kampányok és a bojkottálás, a társadalmi részvétel nem intézményes formájának tekinthetőek (Bela és társai 2003). A társadalmi és állampolgári részvétel működési csatornái lehetnek horizontálisak és vertikálisak, illetve a kommunikáció minőségétől függően különböző szintűek. A részvétel vertikális csatornái a döntéshozatal és a részvétel különböző területi szintjeit integrálja, a horizontális csatornák az egyes területi egységeken működő különböző szektorok, ágazatok, hivatalok, társadalmi csoportok közös feladatmegoldását segítik elő (Szabó 2005). A kommunikáció minősége által meghatározott részvétel három alapszintje, az informálás, a konzultáció és

vétel, ám az úttörőnek számító Aarhusi Egyezmény a társadalmi részvétel kiterjesztésének fontos alapja, kiindulópontja lehet (Bela és társai 2003).

⁵ A szubszidiaritás elve elméletileg már a kezdetektől szerepel az Európai Közösség működésének irányelvei között, azonban igazi tartalmat az 1992-es Maastrichti Szerződés nyomán az Európai Unió létrehozásakor nyert. A szubszidiaritás elve szerint „amit az egyes személyek saját erejükből és képességeik révén meg tudnak valósítani, azt hatáskörükből kivenni és a közösségekre bízni tilos, éppen így mindazt, amit egy kisebb és alacsonyabb szinten szerveződött közösség képes végrehajtani és ellátni, nagyobb és magasabb szinten szerveződött társulásra áthárítani jogszerűtlenség és egyúttal súlyos bűn... mivel minden társadalmi tevékenység lényegénél és benne rejlő erejénél fogva segíteni, szubszidiálni köteles a társadalmi egész egyes részeit, ellenben soha nem szabad bomlasztania vagy bekebeleznie azokat.” (Tomka–Goják 1993)

⁶ Az országos népszavazás elrendelése és tárgyának meghatározása az Országgyűlés hatáskörébe tartozik. Népszavazást kötelesek kiírni minden esetben, ha legalább 200 000 választópolgár kezdeményezi törvényesen, és az Országgyűlés mérlegelése alapján, ha a köztársasági elnök, a Kormány, az országgyűlési képviselők egyharmada, vagy 100 000 választópolgár kezdeményezi.

Helyi népszavazást a képviselő-testület hatáskörébe tartozó ügyekben írnak ki, amelyet a települési képviselők legalább negyede, a képviselő-testület bizottsága, a helyi társadalmi szervezet vezető testülete és az önkormányzati rendeletben meghatározott választópolgár kezdeményezhet.

⁷ Országos népi kezdeményezés nyomán az Országgyűlés napirendre tűzi a kezdeményezésben megfogalmazott kérést, amelynek benyújtásához legalább 50 000 választópolgár szükséges.

Helyi népi kezdeményezést a képviselő-testület hatáskörébe tartozó ügyekben lehet benyújtani, ehhez a helyi választópolgárok 5-10%-ának támogatása szükséges.

az aktív részvétel⁸. Pretty a társadalmi részvétel módjának részletes felosztása nyomán megkülönbözteti a manipulatív és a passzív részvételt, amelyek az informálás kategóriájába tartoznak, a konzultációt, az anyagi ellenszolgáltatásért vállalt részvételt, és a funkcionális részvételt, amelyek konzultáció szintjének árnyaltabb felosztását jelentik, valamint az interaktív részvételt és az önmozgósítást, amelyek pedig az aktív részvétel különböző fokozatait és az aktív tudáshasználatot jelentik (Radácsi 2005).

A társadalmi részvétel általában felülről irányított folyamat, formáját, azaz az informálás módszerét, az információ minőségét és mennyiségét, valamint a visszacsatolási lehetőségeket a hatalmon lévők alakítják ki. Ennek leggyakoribb kritikája, hogy a részvétel formális, a valóságban csekély hatással van a döntéshozatalra, gesztus jelleggel működik és nem használja ki a helyben felhalmozott tudáskészleteket. A társadalmi részvételnek vannak egyéni, azaz állampolgári részvételt kívánó területei, illetve szervezett formában zajló reprezentálás folyamatai, ahol a közösség tagjai szervezeteken keresztül jelenítik meg véleményüket (Bela és társai 2003, Nizák–Péterfi 2005). A helyi, térségi vagy országos szintű társadalmi szervezetek, civil szerveződések adnak lehetőséget a szervezett formában való részvételre, amelyek adott esetben nagyobb súllyal képviselik a mögöttük állók érdekeit, hiszen a kormányzat is előnyösebbnek tartja, ha nem egyénnel, hanem egyének szervezett csoportjával konzultálhat (Nizák–Péterfi 2005).

Kvalitatív kutatási eredmények mutatták ki, hogy a kulturális, történelmi, társadalmi és politikai hagyományok nemcsak a társadalom tagjainak attitűdjeit befolyásolják, hanem a hatalmon lévők viselkedését is (Bela és társai 2003). A társadalmi részvétel megvalósulásának előfeltétele a társadalmi bázis, az egzisztenciális biztonságban lévő művelt középosztály megléte. A középosztály a civil szervezetek által képviselt poszt-materiális értékek megteremtői és felhalmozott tudáskészletük aktív használata során a társadalmi érdekek legaktívabb közvetítői is. A hazai társadalmi részvételről elmondható, hogy jogi szabályozottsága nemzetközi összehasonlításban is jó, ám a részvétel bázisát jelentő, tudástőkével rendelkező, de meglehetősen erőtlen középosztály miatt a társadalmi részvétel gyenge. A részvétel eszméje nincs szervesen jelen a köztudatban, mert a hatalmon lévők és az állampolgárok közötti bizalom a történelmi tapasztalatok miatt töredékes (Nizák–Péterfi 2005). A társadalom tagjait az alapvető bizalomhiány, a hatalmi eliteket pedig a közszolgálati ethosz

⁸ Az informálás, a kormányzat információközlése az állampolgárok mint passzív befogadók felé. Az informálás az információhoz való hozzájutás jogán a részvételi demokrácia fontos eszköze, hiszen alapvetően fontos az aktív részvételhez való tudás megszerzéséhez. A konzultáció a kormányzat és az állampolgárok, vagy az őket képviselő szervezetek kétirányú kapcsolata, a nyilvános fórumok összes formája ide tartozik. Az aktív részvétel az együttes döntéshozatali mechanizmus jelenti (Skoric 2005).

nélküli antidemokratikus hatalmi reflexek berögzültsége (Vári 1997) jellemzi (Bela és társai 2003).

Az állampolgárok általános igénye a képviseleti demokrácia működésének átláthatósága. Ennek is köszönhető, hogy az állampolgári és civil társadalom mozgalmainak céljai közé a hazai és nemzetközi politikák formálásának az igénye is bekerült, és a társadalmi részvétel eszméje és biztosítása egyre beágyazottabban működik, hiszen a hatalmi érdek is megkívánja a legitim kormányzást és döntéshozatalt. Általános tendencia, hogy a kormányzat alacsonyabb, regionális vagy helyi szintre helyez bizonyos döntéshozatali feladatokat, ezért a társadalmi szervezetek új szerepet vívnak ki maguknak a politikai közéletben (Nizák–Péterfi 2005, Skoric 2005). Ennek hatékonyságát azonban erősen behatárolják a Magyarország településszerkezetének két strukturális jellegzetességéből fakadó sajátosságok: az önkormányzatok magas száma, és hogy a decentralizált településirányítás koncentrációjának hiánya miatt a középszintű területi önkormányzatok még meglehetősen súlytalanok (Hajdú 1999, Enyedi–Horváth 2002). A közép- és alsó szintek alapvető problémája a forráshiány, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a döntéshozatali pozícióhoz nem társul a végrehajtáshoz szükséges eszközök birtoklása.

A társadalmi részvétel Magyarországon

A partnerség elve, amely során a kormányzat társadalmi részvételt biztosít a civil szektor számára, a gyakorlatban még nem jelent meg Magyarországon, hiszen a politikai elit csak a retorika szintjén támogatja az elv gyakorlati megvalósulását (Nizák–Péterfi 2005). A partnerség támogatásának hátterében a szerzőpáros szerint a politikai elit hatalmi pozíciójának legitimitásához szükséges társadalmi bázis megteremtése és megerősítése áll. A minisztériumok a szakpolitikák kialakításában általában csak zártkörűen vagy a reprezentativitáshoz kötve tesz lehetővé a részvételt a társadalmi szervezetek számára. Az intézményesített érdekegyeztetés formálisan működik, a részvétel során felmerülő ötletek, javaslatok figyelembevételének mértéke és módja, illetve a jogorvoslat lehetősége kialakulatlan és jogilag nem szabályozott⁹. Az önkormányzatok nagyon kevés aktivitást mutatnak a lakossági vélemények feltérképezésével kapcsolatban, eleynyszó azoknak a településeknek a száma, amelyek közvélemény-kutatást végeznek a helyi lakosság körében (Nizák–Péterfi 2005). A települési szintű döntéshozatalban történő részvétel alapját az 1990. évi LXV. önkormányzatokról szóló törvény képezi, amely szerint a helyi képviselő-testület határozza meg

⁹ Mindezt áthatja a kormányzat és az államigazgatási intézmények paternalista, hierarchikus hatalmi attitűdje, a jogszabályok adta lehetőségek szűk értelmezése, a felülről szervezett struktúrákon keresztül biztosított társadalmi részvétel, amelynek motorja inkább a hazai és nemzetközi követelmények, és nem a részvétel hatékonysága melletti elkötelezettség.

és fekteti le a szervezeti és működési szabályzatban „azoknak a fórumoknak a rendjét (község- és várospolitikai fórum, városrész tanácskozás, falugyűlés stb.) amelyek a lakosság, a társadalmi szervezetek közvetlen tájékoztatását, a fontosabb döntések előkészítésébe való bevonást szolgálják”¹⁰. A hazai települések jelentős része nem rendelkezik ezekről a kérdésekről (Csegény-Kákai 2001). A budapesti kerületek önkormányzatainak kevesebb mint 70%-a, a hazai városok mintegy 60%-a és a községek kevesebb mint fele hozott döntést arról, hogy a civil szervezeteket meg kell hívni a képviselő-testületi közgyűlésre. Ezek az önkormányzatok is leginkább akkor hívják meg a civileket, ha a közgyűlésen civilekről szóló napirendi pont is szerepel. Lehetőség van továbbá az önkormányzati bizottságok munkájában, illetve a különböző szakértői munkaanyagok, elemzések elkészítésében való részvételre, ezzel azonban a civil szervezetek és a helyi állampolgárok nagyon kis csoportja él (Csegény-Kákai 2001). Az összes magyarországi önkormányzat csupán 5%-ában létezik intézményesített egyeztető fórum az önkormányzat és a civil szervezetek között. A fővárosi kerületek felében, a megyeszékhelyek kétharmadában, a városok 10%-ában működik civil egyeztető fórum. A községekben csak elvétve található ilyen, bár itt feltételezhetően más, nem intézményes formája működik a civil egyeztetésnek és a helyiek informális csatornákon keresztül befolyásolják a döntéshozatalt. Azokon a településeken, ahol működnek intézményesített civil fórumok, meglehetősen kevés civil szervezet tud ezeknek a létéről, aminek oka a helyi intézmények és szervezetek közötti nem megfelelő információáramlásban kereshető. Ennek oka nemcsak a helyi önkormányzat és a civil szféra közötti, hanem a civil szféra különböző szereplői közötti bizalmatlanságra is visszavezethető, amelynek hátterében az erőforrások megszerzéséért kialakult verseny áll (Kákai 2005). Az egyeztető fórumok¹¹ az utóbbi pár évben kezdték meg mű-

¹⁰ 1990. évi LXV. Törvény a helyi önkormányzatokról. 18. § (2)

¹¹ Az MTA Politikai Tudományok Intézete 2005-ben vizsgálta meg a helyi fejlesztésekkel kapcsolatos ügyekbe való beleszólás és a civil érdekérvényesítés megteremtését elősegítő 258/2004. (IX. 16.) Kormányrendelet társadalmi hatását. Ebben a kormányrendeletben fektetették le a civil egyeztető fórumok és a különböző fejlesztési tanácsok működésére és együttműködésére vonatkozó szabályokat. Az intézményi keret az ún. Civil Fórum, amely a különböző szintű területfejlesztési tanácsok működésében játszik szerepet. Az egyeztető fórum munkájában a bejelentkezett és nyilvántartásba vett szervezetek vesznek részt, ezek a fórumok egy főt delegálhatnak az adott területi szinten működő fejlesztési tanácsba. Az egyeztető Civil Fórum alapvető célja, hogy a civilek számára társadalmi részvételt biztosítson a területfejlesztési kérdések megvitatásánál és döntések meghozatalánál. A területfejlesztési tanácsok döntéshozatali folyamataiban nemcsak a kifejezetten területfejlesztéssel foglalkozó civilek vehetnek részt, hanem bármilyen civil szervezet, amely az adott területi szintre (országos-, regionális-, megyei-, kistérségi- vagy speciális térségi szintre) vonatkozó, nemcsak területfejlesztéssel kapcsolatos, ám a területfejlesztési tanácsok hatáskörébe tartozó ügyekkel kapcsolatos döntéshozatali folyamatokban részt ohaajt venni. A Civil Fórumba bejelentkezett és a be nem jelentkezett szervezetek között végzett országos szintű reprezentatív kutatásunk alapján elmondható, hogy a regisztrált és nem regisztrált civil szervezetek körében szinten teljesen hasonló eredményeket kaptunk a társadalmi részvételre vonatkozóan. A mintába került

ködésüket, így ezek az adatok idővel módosulhatnak, ám a településtípusok közötti arányok valószínűleg fennmaradnak.

A politikai intézmények iránti bizalomról és az állampolgárok társadalmi szervezetekben való részvételi hajlandóságáról elmondható, hogy az állampolgárok általánosan alacsonynak tartják a civil szervezetek befolyásolási lehetőségeit a helyi vonatkozású közügyekben. Az állampolgárok a közügyekkel vagy magánügyeikkel kapcsolatos problémáikkal ritkán keresik fel a civil szervezeteket, és a felmérések alapján az állampolgárok saját maguknak nagyobb döntésbefolyásoló szerepet tulajdonítanak, mint a szervezeteknek, illetve a szervezeteken keresztül az együttes fellépésnek. A politikai intézményekbe¹² vetett bizalmat mérő, 1-5-ig terjedő skálán azok az intézmények kapták a legalacsonyabb értéket, amelyeket a nép választ, ti. a parlament és a szakszervezetek. A lakosság nem bízik az érdekérvényesítésben, ehelyett a politikai elitől és a kormányzati szervektől várja a közügyekkel kapcsolatos problémák megoldását (Kákai 2005). Az állampolgárok és a társadalmi szervezetek tehát csekély mértékben vesznek részt az országos és hazai közügyekkel kapcsolatos döntéshozatali folyamatokban. A részvételi demokrácia intézményeinek kihasználása, a társadalmi részvétel mértéke és a társadalmi aktivitás meglehetősen alacsony Magyarországon.

A társadalmi részvétel a területi, a demográfiai és a gazdasági mutatók tükrében

A *Vidék 2005* kérdőíves kutatásunk társadalmi részvételre vonatkozó kérdései¹³ a társadalmi tőke mérésének első négy putnami kategóriájára vonatkoztak, és a társadalmi aktivitásra valamint a civil szervezetek munkájában való részvételre irányultak. A tanulmány következő részében a társadalmi aktivitás területi és települések közötti eltéréseit, valamint a demográfiai és a gazdasági tényezőkkel, valamint a fogyasztási javakkal kapcsolatos összefüggéseit vizsgáljuk azért, hogy árnyaltabb képet kapjunk a társadalmi részvétel különböző formáit rend-

722 civil szervezet mintegy háromnegyede tart fenn valamilyen kapcsolatot az önkormányzat civil ügyekért felelős munkatársával. A civil szervezetek egyötöde rendszeresen közreműködik az önkormányzati döntések előkészítésében, amelynek mintegy fele, azaz a civil szervezetek egytizede véleménynyilvánítóként vesz részt ezeken az üléseken (Kovács 2005).

¹² Köztársasági elnök, Alkotmánybíróság, helyi önkormányzat, hadsereg, rendőrség, parlament, kormány, szakszervezetek, pártok, sajtó, rádió, televízió

¹³ Milyen gyakran vesz részt a helyi rendezvényeken (nemzeti ünnepek, falunap, iskolai rendezvények, idősothton rendezvényei)?

Milyen gyakran vesz részt a helyi egyházi eseményeken?

Részt vesz-e Ön valamilyen helyi civil szervezet munkájában?

Milyen gyakran vesz Ön részt a helyi döntéshozatali folyamatokban (önkormányzati munka, közmeghallgatás, falugyűlés)?

szeresen, ritkán vagy soha nem gyakorlók csoportjáról. A kérdőívben szereplő négy kérdés korlátozott elemzési keretet biztosít a témára vonatkozóan, mert a kérdések nem foglalkoznak a társadalmi részvétel egyéb lehetséges formáival és a részvétel gyakoriságával. A kérdőíves vizsgálat társadalmi részvételre vonatkozó változóinak a megoszlásait tanulmányozva is megerősíthetjük, hogy nagyon alacsony a népesség társadalmi aktivitása. A válaszadók kevesebb mint egytizede vesz részt valamilyen formában civil szervezet munkájában, és a helyi rendezvényeken, egyházi eseményeken és döntéshozatali folyamatokban való aktív részvétel arányai sem jobbak.

1. táblázat. Részvételi hajlandóság (%)

Részvétel	helyi rendezvényeken	helyi egyházi eseményeken	helyi döntéshozatali folyamatokban	helyi civil szervezet munkájában
Rendszeresen/Igen	16,3	9,2	3,0	7,1
Ritkán	39,8	37,1	13,2	-
Soha/nem	43,9	53,7	83,8	92,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A magyar lakosság társadalmi aktivitása a helyi rendezvényeken a legnagyobb, ezt követi az egyházi eseményeken, és – meglehetősen elmaradva – a döntéshozatali folyamatokban való részvétel (1. táblázat). Amíg a lakosság mintegy felét érinti a rendezvényeken (56,1%) és az egyházi eseményeken (46,3%) való kisebb nagyobb mértékű részvétel, addig a helyi döntéshozatalban a lakosság döntő többsége (83,8%) egyáltalán nem vesz részt. A helyi civil szervezetek munkájában a lakosság 7,1%-a vesz részt, ami rendkívül alacsony társadalmi aktivitást mutat, és amely önmagában magyarázza a civil aktivitás, azaz a civil szervezetek aktív szerepvállalásának alacsony szintjét.

A társadalmi részvétel e négy formájának vizsgálatakor megállapítható, hogy a társadalmi passzivitás éppen azon részvételi formákban magas, amelyek lehetőséget biztosítanak az állampolgároknak a közügyek befolyásolására és a véleménynyilvánításra, ezáltal a tudástőke hasznosítására, ide értve a döntéshozási folyamatokban és civil szervezetekben való részvételt. A másik két társadalmi részvételt mérő változó inkább a megkérdezettek helyi vonatkozású közösségi eseményekkel kapcsolatos társadalmi aktivitását mutatja, amely sokkal jobbnak mondható, ám a részvétel ebben az esetben inkább passzív jelenlétet és nem a közügyekben való részvételi szándékot jelenti.

A társadalmi részvétel rendszerességére vonatkozó három változó¹⁴ együt-

¹⁴ Milyen gyakran vesz részt a helyi rendezvényeken? Milyen gyakran vesz részt a helyi egyházi eseményeken? Milyen gyakran vesz Ön részt a helyi döntéshozatali folyamatokban?

tes elemzések a részvételi aktivitás szempontjából több stabil csoport ki-mutatható. A megkérdezettek egyharmada (31,3%) soha nem vesz részt a helyi társadalmi életben vagy döntéshozatalban. Külön csoportot alkotnak azok, akik ritkán gyakorolják a társadalmi részvétel egyik formáját, ezek aránya a megkérdezettek egynegyede (24,2%). A megkérdezettek több mint fele (55,5%) teljesen passzívnak mondható, a társadalmi részvételre vonatkozó lehetőségekkel és jogokkal nem él. A megkérdezettek valamivel több mint egynegyede (28,8%) aktívan részt vesz a helyi közösségi életben, ám a társadalmi részvétel aktív formáját jelentő döntéshozási folyamatokban soha. A megkérdezettek 13,4%-a nem nevezhető sem aktívnak sem passzívnak, ebből 1,4% elsősorban a döntéshozási folyamatokban mutat rendszeres aktivitást. Érdekes módon olyan esettel nem találkoztunk, ahol a megkérdezett a döntéshozásban rendszeresen, a részvétel egyéb formáiban pedig soha nem vesz részt. Mindhárom kategóriában a megkérdezettek csupán 2,3%-a mondható aktívnak.

2. táblázat. Társadalmi részvétel településtípusok alapján (%).

Részvétel	Budapest	Megyeszékhely	Város	Község
Helyi rendezvényeken				
rendszeresen	7,6	8,5	16,4	25,5
ritkán	33,5	40,3	42,8	40,3
soha	58,9	51,2	40,8	34,2
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Helyi egyházi eseményeken				
rendszeresen	8,3	6,2	5,8	14,8
ritkán	21,7	41,0	44,4	36,4
soha	70,0	52,8	49,8	48,8
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Helyi döntéshozatalban				
rendszeresen	1,6	1,7	1,9	5,5
ritkán	4,4	8,4	15,2	19,0
soha	94,0	89,9	82,9	75,5
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Helyi civil szervezet munkájában				
Igen	4,4	6,1	5,2	10,8
Nem	95,6	93,9	94,8	89,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A 2. táblázat adataiból egyértelmű, hogy a kisebb településeken nagyobb a helyi lakosság társadalmi aktivitása. A helyi rendezvényeken, az egyházi eseménye-

ken és a döntéshozatalban soha részt nem vevők aránya szerint a főváros és a községek közötti lejtő töretlennek mutatkozik, azaz minél kisebb egy település, annál nagyobb a társadalmi aktivitás. Területi vonatkozásban a társadalmi aktivitásában tapasztalható eltérések azonban nem csupán a településtípusok mentén képződnek le. Elemzésünk során az alábbi csoportok körvonalazódtak az egyes megyék lakosságának társadalmi aktivitása kapcsán: társadalmi részvétel szempontjából legaktívabb megye Szabolcs-Szatmár-Bereg és Baranya megye, itt mind a négy vizsgált kategóriában kiugróan magas a helyi lakosság aktivitása. A válaszok hasonló mintázata jellemzi Jász-Nagykun-Szolnok és Vas megyét, ahol a megkérdezettek társadalmi aktivitása alapvetően magas, ám mindkét megyében meglehetősen kevesen vesznek részt civil szervezet munkájában. Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád és Csongrád megyében csak a helyi rendezvényeken és egyházi eseményeken magas a társadalmi részvétel, Bács-Kiskun és Fejér megyében pedig csak a helyi rendezvényeken és a helyi döntéshozatali folyamatokban. Pest, Veszprém és Komárom megyében az átlagosnál magasabb a helyi civil szervezet munkájában, és kiugróan magas a döntéshozatali folyamatokban való aktív részvétel aránya. Békés, Győr-Moson-Sopron, Tolna és Zala megye lakossága elsősorban a helyi egyházi eseményeken aktív, Hajdú-Bihar megye lakosságának társadalmi részvétele pedig az összes kategóriában átlagosnak tekinthető. Somogy megye lakossága a helyi rendezvényeken és a helyi civil szervezetek munkájában vesz részt aktívan, Heves megye lakossága pedig csupán a helyi döntéshozatalban. Budapest lakosságának társadalmi aktivitása mind a négy kategóriában átlagon aluli. A lakosság társadalmi aktivitása sokkal nagyobb a fejletlenebb megyékben, mint a fejlettekben, kivételt ez alól a döntéshozatali folyamatokban való részvétel képez, amely több fejlett megyében az egyetlen olyan kategória, amelyben a helyi lakosság társadalmi részvétele meghaladja az országos átlagot. Ennek a háttérében komplex társadalmi, gazdasági és politikai okok húzódnak, kutatásunk alapján azt azonban megállapíthatjuk, hogy az átlagot meghaladó társadalmi részvétel azokat a megyéket jellemzi, ahol alacsonyabb a városi népesség aránya (Szabolcs, Borsod, Nógrád) illetve amelyek a gazdasági mutatók alapján fejletlenebb térségeknek tekinthetők (Baranya, Borsod, Nógrád, Szabolcs, Szolnok), ám ezeknek a megyéknek a lakosságát inkább jellemzi a helyi rendezvények illetve egyházi események látogatása, amelyek a társadalmi részvétel passzívabb formáiként jellemezhetők. A döntéshozatali folyamatokban, illetve a civil szervezet munkájában való aktív részvételi lehetőséggel ugyan több fejletlenebb megye lakossága is él, azonban érdekes, hogy ez inkább a fejlettebb megyéket jellemzi (Pest, Fejér, Komárom-Esztergom, Veszprém).

A társadalmi részvétel településkategóriák szerinti elemzése alapján feltételezzük, hogy a társadalmi aktivitást meghatározza a személyes vagy családi

kötődés a „vidékhez.”¹⁵ A civil szervezetek munkájában való részvétel nem áll szignifikáns kapcsolatban a nagyszülők, a szülők, illetve a megkérdezettek vidéki kötődésével, hosszabb, rövidebb ideig tartó vidéki lakóhellyel. A helyi rendezvényeken, a helyi egyházi eseményeken illetve a helyi döntéshozatali folyamatokban hasonló tendenciákat figyelhetünk meg a vidékhez való kötődéssel kapcsolatban. Azok a válaszadók, akiknek nagyszülei vagy szülei életük nagy részét kisvárosban, falun vagy tanyán töltötték átlagon felüli arányban jelennek meg helyi rendezvényeken és egyházi eseményeken, illetve vesznek részt helyi döntéshozatali folyamatokban. Mindhárom esetben a soha részt nem vevők aránya a falusi kötődésűek körében a legkisebb, és kiugróan magas a fővárosi kötődésűeknél.

3. táblázat. Társadalmi részvétel agrárérinthettség alapján (%).

Részvétel helyi rendezvényeken	Nem agrárérinthett	Szülők agrárérinthettek	Enyhén agrárérinthett (rejtett)	Enyhén agrárérinthett (bevallott)	Erősen agrárérinthett
rendszeresen	9,5	16,9	16,9	25,0	22,8
ritkán	36,5	32,5	46,2	41,3	41,3
soha	54,0	50,6	36,9	33,7	35,9
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Egyházi eseményeken					
rendszeresen	4,5	15,7	8,1	6,7	16,0
ritkán	27,5	33,7	51,5	52,9	37,4
soha	68,0	50,6	40,4	40,4	46,5
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Döntéshozatalban					
rendszeresen	2,1	1,2	1,9	2,9	8,0
ritkán	7,1	10,8	19,4	25,2	15,0
soha	90,8	88,0	78,7	71,9	77,0
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A társadalmi részvételt az agrárérinthett kategóriák szerint vizsgálva (3. táblázat) megállapíthatjuk, hogy az agrárérinthettséghez való személyes kötődés, azaz az enyhén, illetve az erősen agrárérinthettek csoportjába való tartozás ese-

¹⁵ Szülei hol töltötték életük nagy részét, milyen településen laktak (főváros, nagyváros, kisváros, falu, tanya)?

Nagyszülei hol töltötték életük nagy részét, milyen településen laktak (főváros, nagyváros, kisváros, falu, tanya)?

Ön hol töltötte gyerekkora legnagyobb részét, kb. 14 éves koráig? Milyen településen lakott akkoriban, amikor gyerek volt (főváros, nagyváros, kisváros, falu, tanya)?

tén szignifikánsan nagyobb a társadalmi aktivitás. Legaktívabb csoport a bevallottan enyhén agrárérintettek csoportja, körükben a négy vizsgált területen a legalacsonyabb a soha részt nem vevők aránya. Ez a csoport viszonylag magas jövedelemmel rendelkező, iskolázott, városi értelmiségi csoport, tagjainak személyes vidéki kötődése, illetve a szülők, nagyszülők vidéki kötődése a rejtett enyhén agrárérintettekkel illetve az erősen agrárérintettekkel azonos, tehát feltételezhetjük, hogy a részvétel szempontjából legaktívabb csoportok a vidéki gyökerekkel rendelkező városi középréteghez tartoznak.

4. táblázat. Társadalmi részvétel nemek és átlagéletkor alapján (% , év)

Részvétel	Férfi (%)	Nő (%)	Átlagéletkor (év)
Helyi rendezvényeken			
rendszeresen	16,6	16,0	45,1
ritkán	42,5	37,6	44,1
soha	40,9	46,4	48,8
összesen	100,0	100,0	
Helyi egyházi eseményeken			
rendszeresen	5,8	12,3	53,9
ritkán	35,9	38,1	47,2
soha	58,3	49,6	44,3
összesen	100,0	100,0	
Helyi döntéshozatalban			
rendszeresen	2,6	3,2	49,3
ritkán	16,1	10,7	45,7
soha	81,3	86,1	46,2
összesen	100,0	100,0	
Helyi civil szervezet munkájában			
Igen	9,1	5,5	45,5
Nem	90,9	94,5	46,3
Összesen	100,0	100,0	

A társadalmi részvételről árnyaltabb képet kapunk a demográfiai változókkal történő összevetés alapján (4. táblázat). A demográfiai változók tükrében hasonló tendenciát figyelhetünk meg a helyi rendezvényeken, a helyi döntéshozatalban és a helyi civil szervezet munkájában való részvétellel kapcsolatban, a férfiak mindhárom esetben aktívabbnak mutatkoznak a nőknél. Az aktív résztvevők a középgeneráció tagjai. A legaktívabb csoportot vizsgálva a rendezvények aktív résztvevőinek átlagéletkora 45,1 év, a civil szervezetek munkájában részt vevők pedig átlagosan 45,5 évesek. A helyi döntéshozásban részt vevők átlagéletkora ennél valamivel magasabb, 49,3 év. Ettől eltérően a helyi egyházi eseményeken felülreprezentáltak a nők, és jóval magasabb, 53,9 éves átlagéletkorról rendelkeznek.

5. táblázat. Társadalmi részvétel iskolai végzettség alapján (%).

Részvétel	Alapfokú	Középfokú szakmunkás képző	Középfokú érettségi	Felsőfokú diploma
Helyi rendezvényeken				
rendszeresen	14,5	15,7	16,2	23,7
ritkán	33,3	39,3	45,8	47,4
soha	52,2	45,0	38,0	28,9
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Egyházi eseményeken				
rendszeresen	12,8	3,2	8,3	12,5
ritkán	35,5	37,8	37,1	41,1
soha	51,7	59,0	54,6	46,4
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Helyi döntéshozatalban				
rendszeresen	3,0	1,2	2,6	7,0
ritkán	9,8	14,9	14,7	16,7
soha	87,2	83,9	82,7	76,3
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Civil szervezet munkájában				
Nem	96,2	93,6	91,0	84,1
Igen	3,8	6,4	9,0	15,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A helyi rendezvényeken, a helyi döntéshozatalban és a helyi civil szervezet munkájában legaktívabban az érettségivel és diplomával rendelkezők vesznek részt (5. táblázat). A rendszeres és az eseti aktivitás arányát együtt vizsgálva e három változó kapcsán elmondható, hogy a legkisebb arányú az alapfokú végzettséggel rendelkezők részvétele (rendezvényeken 47,8%, döntéshozatalban 12,8%, civil szervezet munkájában 3,8%), ezt követi a szakmunkásképzőt végzetek aránya (rendezvényeken 55,0%, döntéshozatalban 16,1%, civil szervezet munkájában 6,4%), majd az érettségizettek aránya (rendezvényeken 62,0%, döntéshozatalban 17,3%, civil szervezet munkájában 9,0%), legmagasabb pedig a diplomával rendelkezők részvételi aránya (rendezvényeken 71,1%, döntéshozatalban 23,7%, civil szervezet munkájában 15,9%). Az egyházi eseményeken aktívan résztvevő lakosok iskolázottsága ettől karakteresen különbözik, ahol legaktívabb az alapfokúval (48,3%) és a diplomával (53,6%) rendelkezők csoportja, ezt követik az érettségizettek (45,4%), és a legkevésbé aktívak a szakmunkásképzőt végzetek (41,0%) csoportja.

A tanulmány első részében bemutatott, társadalmi részvételre vonatkozó kutatások a társadalmi aktivitás alacsony szintjének okaként többek között a társadalmi szervezetek hatékony működésébe és az érdekképviselőbe vetett bizalom alacsony szintjét, a társadalmi szolidaritás hiányát, és nem utolsósorban a társadalmi részvétel potenciális bázisát jelentő középosztályi réteg gyengeségét jelölték meg. A társadalmi részvétel gazdasági mutatók szerinti elemzése nyomán egyrészt további adalékkal szolgálhatunk a részvétel szempontjából aktív és passzív lakosság társadalmi, gazdasági helyzetének megismeréséhez, másrészt a gazdasági mutatók és a társadalmi részvétel összefüggéseinek feltérképezésével megerősíthetjük azt a demográfiai mutatók elemzésekor sejthető hipotézist, hogy a társadalmi részvétel legaktívabb csoportja a középosztály.

Szignifikáns összefüggés figyelhető meg a társadalmi részvétel és a társadalmi státusz között a helyi rendezvényeken és egyházi eseményeken való részvétel vonatkozásában. A helyi rendezvényeken rendszeresen résztvevők több mint fele (53,1%) gazdaságilag aktív (aktív kereső vagy munkanélküli), egyharmada (30,2%) (öregségi-, rokkant-, illetve özvegyi-) nyugdíjas, 17%-a inaktív (tanuló, GYES-en, GYED-en lévő, háztartásbeli, egyéb eltartott vagy inaktív kereső). A gazdaságilag inaktívak és a nyugállományúak viszonylag magas arányban vesznek részt a helyi rendezvényeken. Ettől némiképp eltér a helyi egyházi eseményeken résztvevők társadalmi státusza, itt a rendszeresen résztvevők több mint fele (55,4%) nyugdíjas, kétötöde (21,8%) gazdaságilag aktív, és kevesebb mint egynegyede (22,8%) gazdaságilag inaktív. Ugyan a társadalmi státusz és a helyi döntéshozatali folyamatokban való részvétel között nincs szignifikáns összefüggés, a válaszok megoszlásáról elmondható, hogy a helyi rendezvényeken való részvétel válaszaihoz hasonló, azaz a döntéshozásban résztvevők bázisa a gazdaságilag aktív, illetve nyugállományban lévő lakosság (85,1%), ám itt a gazdaságilag inaktív lakosság jóval passzívabbnak bizonyul. Szintén nem mutatható ki szignifikáns összefüggés a társadalmi státusz és a civil szervezetek munkájában való részvétel között, ám a tendencia itt is hasonló: a civil szervezetek humán bázisát a gazdaságilag aktív, illetve nyugdíjas lakosság adja (79,5%), amit kiegészít a diákok máshol nem tapasztalható mértékű aktivitása (9,9%).

A társadalmi részvétel és a foglalkozási szerkezet összefüggéseit vizsgálva elmondható, hogy a helyi rendezvényeken legaktívabbak a szellemi foglalkozásúak, náluk valamivel passzívabbak a vállalkozók, kivételt ez alól a mezőgazdasági vállalkozók képeznek, akiknek az aktivitása meghaladja a szellemi foglalkozásúakét, leghaladta pedig a fizikai dolgozók csoportja. A helyi döntéshozatali folyamatokban legaktívabban szintén a szellemi foglalkozásúak vesznek részt, kisebb arányban a vállalkozók, leghaladta pedig a fizikai dolgozók. Ugyanez a tendencia figyelhető meg a civil szervezetek munkájában való részvétellel kapcsolatban. Az egyházi eseményeken való részvétel nem

áll szignifikáns összefüggésben a foglalkozási kategóriákkal, ám itt is hasonló tendenciát figyelhetünk meg.

A társadalmi aktivitás és a jövedelem kapcsolatáról elmondható, hogy a legmagasabb havi átlagjövedelemmel azok a csoportok rendelkeznek, amelyek nem passzívok, de csak néha vesznek részt a helyi rendezvényeken (59 800 Ft), a helyi egyházi eseményeken (58 600 Ft) és a helyi döntéshozatali folyamatokban (65 100 Ft). Ennél valamivel alacsonyabb a rendezvényeken (56 200 Ft), a döntéshozatali folyamatokban (63 300 Ft) aktívan résztvevők havi átlagkeresete, valamint ezektől némiképp leszakadva a részvétel szempontjából passzív csoportok havi átlagkeresete (rendezvények esetében 51 800 Ft, döntéshozatal esetében pedig 53 600 Ft). Az egyházi eseményeken aktívan résztvevő csoport havi átlagkeresete jóval elmarad a többi csoport keresetétől (45 800 Ft), amit azal magyarázhatunk, hogy ebben a csoportban felülreprezentált az idősek és a nyugdíjasok. A civil szervezetek munkájában való aktív résztvevők havi átlagkeresete 67 400, a részt nem vevőké 54 500 Ft. A megkérdezettek 55 700 Ft-os átlagkeresetét tehát az egyházi események aktív résztvevőin kívül mindegyik társadalmi aktivitást mutató csoport meghaladja. Ettől némiképp eltérő tendencia figyelhető meg a megkérdezettek lakásméretével kapcsolatban, a lakásméret egyenes arányban nő a részvétel gyakoriságával, a rendszeresen és időnként aktív társadalmi csoportok lakásmérete minden esetben meghaladja a mintába kerültek 78,35 m²-es átlagos lakásméretét.

A tartós fogyasztási eszközök (elemzésünkben a számítógép, a CD-lejátszó, a mosogatógép, a személygépkocsi és a mobiltelefon) birtoklásának elemzése alapján összefoglalóan elmondható, hogy a társadalmi részvétel szempontjából aktívabb csoportok szignifikánsan nagyobb arányban rendelkeznek tartós fogyasztási eszközökkel.

Következtetések

Magyarországon nemzetközi összehasonlításban is elfogadható a társadalmi részvétel jogi és intézményi keretrendszere, ám azok kihasználtsága meglehetősen alacsony. Az aktív részvételt igénylő területeken (döntéshozás, civil szervezetek) sokkal alacsonyabb a lakosság részvétele, mint ahol a részvétel passzív (helyi rendezvények, egyházi események). Eredményeink alapján feltetelezzük, hogy *a társadalmi részvételben fontos szerepet játszanak a helyi közösségek és a közösségeken keresztül a helyi tudás. A helyi közösségi események, különösen a passzív részvételt igénylő rendezvények és egyházi események meghatározó színterei és fenntartói a helyi tudás termelésének.* Az aktív részvételt igénylő civil szervezetek és döntéshozatali folyamatok viszont a helyi tudás hasznosításának terei, ahol *a helyi tudás kulturális tőkeként* jelenik meg. Az aktív társadalmi részvétel nem kizárólagosan, de elsősorban a magasabb társadalmi státuszú

középosztályt jellemzi, a részvétel társadalmi bázisa tehát a gazdaságilag aktív vagy nyugállományban lévő, már nem aktív lakosság, amelynek iskolázottsága, keresete, lakásmérete, felhalmozott tartós fogyasztási eszközei jóval meghaladják az átlagot. Erősebb középosztályi részvétellel találkozunk azonban a passzív részvételt igénylő formák vizsgálatakor is, ebből arra következtethetünk, hogy a középosztály körében egyre *fontosabbak a helyi kötődésű, közösségi értékek* (többek között ezzel a jelenséggel foglalkozik Csurgó–Nagy Kalamász tanulmánya ebben a kötetben). A részvétel területi megoszlása változatos képet mutat, hiszen a társadalmi részvétel a fejletlenebb országrészekben inkább passzív részvételt, a fejlettebb országrészekben pedig inkább aktívat jelent. Ez a kulturális tőke birtoklásának területi különbségeire vezethető vissza, ami a fejlettebb országrészekben az aktív részvétel lehetőségeinek jobb kihasználásában, azaz a helyi tudás magasabb fokú hasznosításában érhető tetten.

A társadalmi részvétel területi vonatkozású megoszlásainak vizsgálatakor egyértelműen kirajzolódik a vidéki és városi tendenciák különbözősége. Annak ellenére, hogy a helyi törvénykezésben a vidéki térségekben az önkormányzatok jóval kisebb számban intézményesítették a civil szervezetek és az önkormányzat kapcsolatát, és itt elvétve működik civil egyeztető fórum, a vidéki területeken jelentősen nagyobb a helyi társadalom aktivitása. Ebből arra következtetünk, hogy *a vidéki területeken aktívabban működnek a tudáshasználat, döntésbefolyásolás illetve együttműködés informális csatornái, és a társadalmi aktivitás magasabb szintje nem feltétlenül arányos a társadalmi részvétel intézményesültségével.* A vidék nem egyszerűen a nagyobb társadalmi aktivitás színtere, hiszen a városi lakosság körében a vidékhez való családi vagy a személyes kötődés is ösztönzi a társadalmi aktivitást, amelyben fontos szerepe lehet a helyi közösséghez való közvetlen vagy közvetett kötődésnek.

A részvétel különböző formáinak társadalmi háttere igen változatos: a helyi rendezvényeken résztvevő lakosság a legheterogénebb, a helyi döntéshozatali folyamatokban résztvevők a leghomogénebb csoport. A helyi egyházi eseményeken résztvevők több szempontból egyedi jellemzőkkel bírnak, hiszen a részvételt elsősorban a vallásosság befolyásolja. A többi részvételi formához képest itt valamivel kisebb a vidéki és a városi lakosság közötti részvételi arány különbsége, felülreprezentáltak a nők, az alacsonyabb iskolázottságúak és a nyugdíjasok. A döntéshozási folyamatokban való részvételhez ugyan hasonló tendenciát mutat, mint civil szervezetekben való részvétel, ám a helyi civil szervezet munkájában való részvétel meglehetősen sok esetben nincs szignifikáns kapcsolatban az elemzés során használt demográfiai és gazdasági mutatókkal. Mivel ennek a csoportnak a jellemzőit sikerült legkevésbé megragadnunk, ez a feladat a következő kutatásokra marad.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bela Gy. – Pataki Gy. – Valené Kelemen Á. (2003) *Társadalmi részvétel a környezetpolitikai döntéshozatalban*. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Környezettudományi Intézet, Budapest.
- Csegény P. – Kákai L. (2001) *Közös helyzet?* MeH Civil Kapcsolatok Főosztálya, Budapest.
- Csizmadia Z. (2002) *Robert D. Putnam: Bowling Alone*, recenzió. Szociológiai Szemle, 12 (3), 183–193.
- Enyedi Gy. – Horváth Gy. (szerk.) (2002) *Táj, település, régió*. MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Z. (1999) *A régió történeti problematikája Magyarországon*. Info-Társadalomtudomány, 44, 21–30.
- Kákai L. (2005) *Szükséges-e a civil összefogás Magyarországon? A civil összefogás dilemmái, Intézményi Támogatások Program konferencia-sorozat*. Budapest, 2005. december 8. A konferencián elhangzott előadások szövegének lelőhelye: <http://trust.soros.hu/index.php?pid=41> (2007. október 30. állapot szerint)
- Nizák P. – Péterfi F. (2005) A közösségi részvétel – társadalmi és hatalmi beágyazottság. In Márkus E. (szerk.) *Ismerd, értsd, hogy cselekedhess. Tanulmányok a részvételi demokrácia gyakorlatáról*. EMLA Egyesület, Budapest. 83–99.
- Putnam, R. D. – Leonardi, R. – Nanetti, R. Y. (1993) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Putnam, R. D. (2000) *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon and Schuster, New York.
- Radácsi L. (2006) Részvétel és fenntartható fejlődés. In Bolla M. – Tamás P. (szerk.) *Fenntartható fejlődés Magyarországon. Jövőképek és forgatókönyvek*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 256–274.
- Skoric, V. (2005) Állampolgári részvétel kutatás. In Márkus E. (szerk.) *Ismerd, értsd, hogy cselekedhess. Tanulmányok a részvételi demokrácia gyakorlatáról*. EMLA Egyesület, Budapest, 127–153.
- Szabó J. (2005) *A fenntartható fejlődés nemzeti stratégiája*. Budapest, http://www.ecovast.hu/ffns_vitaanyag_elte-nfh_050921.pdf. (2006. október 30. állapot szerint)
- Tomka M. – Góják J. (szek.) (1993) *Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok*, Szent István Társulat, Budapest.
- Van Doosselaere, S. (2004) *Részvételi demokrácia, civil és szociális párbeszéd*. Tanulmány a Foundantion pour la Solidarite megbízásából. http://www.nonprofit.hu/files/5/7/1/6/5716_Dossier_pour_Vienne_HU.doc (2006. október 30. állapot szerint)
- Vári A. (1997) A környezeti döntésekben való társadalmi részvétel és konfliktuskezelés fejlődése Magyarországon. In Kárpáti Z. (szerk.) *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarorszáján*. MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, Budapest, 273–295.

KOVÁCH IMRE – KRISTÓF LUCA:

KÖZVETÍTŐ SZEREPLŐK A VIDÉKI JAVAK ÉS SZOLGÁLTATÁSOK PIACÁN

Bevezetés

Tanulmányunk a közvetítő szereplők funkcióját vizsgálja a vidéki javaknak és szolgáltatásoknak a vidéki termelők és a városi fogyasztók közötti értékesítésében. Központi kérdésünk, hogy miképpen azonosíthatók és jellemezhetők a különböző közvetítők, illetve hogyan kapcsolódik tevékenységük a vidékfejlesztéshez.

A RURBAN nemzetközi kutatás¹ során három éven át tíz kutatási térségben esettanulmányok segítségével elemeztük a városi-vidéki kapcsolatokat. A kutatásban részt vevő öt európai országban a kutatás egyik területe egy nagyváros melletti agglomeráció volt, a másik pedig egy-egy idegenforgalmi célterület. Finnországban Helsink környékét és az Aboland-szigeteket, Spanyolországban Valencia körzetét és Alicantét, Magyarországon a nyugat-budai agglomerációt és a Balaton észak-nyugati partját, Franciaországban a nagy kiterjedésű párizsi agglomeráció egy részét, Vexin Françaist, valamint a normandiai Pays de Caux-t, Hollandiában pedig a városgyűrű közelében lévő Groene Hart régiót és a tengerparti Zeelandot vizsgáltuk.

A RURBAN projekt egyik célja a közvetítő szereplők kommercializációs és értékesítési stratégiáinak a felderítése volt, a fejlesztési rendszerek és a hatalom kérdéseivel összefüggésben. A kutatás központi fogalma, a *városi nyomás* (*urban pressure*) a vidéknek azokra az átalakulási folyamataira utal, amelyek a nem helyi, kívülről jövő, főként városi fogyasztás – elsősorban a turizmus és a bertelepülés – kihívásainak a következményei, mint például a mezőgazdasági és egyéb hagyományos javak termelésének és kínálatának megújulása vagy a helyi munkaerő és ingatlan piac átrendeződése.

A *vidéki javak és szolgáltatások* (*rural goods and services*),² a kutatás másik fontos fogalma, tágan és elvontan is értendő: ide tartoznak az olyan vidéki „ter-

¹ Building New Relationships in Rural Areas Under Urban Pressure, Európai Unió FP5 Kutatási Keretprogram.

² Ezt a fogalmat általános kontextusban vidéki javaknak és szolgáltatásoknak fordítottuk, a konkrét kutatási térségekről beszélve azonban néhány esetben pontosabbnak találtuk a *helyi* javak és szolgáltatások kifejezést.

mékek” is, mint a csend, a nyugalom, a jó levegő és a zöld környezet, azaz a rurális idill.

Tanulmányunk először bemutatja a közvetítő szereplők fogalmának értelmezéseit, valamint azt a folyamatot, amely egy új osztály létrejöttéhez vezetett annak következtében, hogy a vidékfejlesztés dominánsan projekt-alapúvá vált. Ezt követően a RURBAN kutatás esettanulmányai (Andersson és társai 2004, Buciega és társai 2004, Csurgó és társai 2004, de Lafond és társai 2004, Overbeek–Vader 2004) alapján a közvetítők konkrét tevékenységét és jellemzőit elemezzük – szerepüket a vidéki és városi aktorok közötti együttműködésben, pozícióikat a helyi hatalmi erőterben. Végül az öt európai ország példáján bemutatjuk, milyen különböző közvetítési modellek léteznek, és ezek hogyan járulhatnak hozzá a város-vidék kapcsolatok változásához.

1. A „közvetítő szereplők” fogalma

Az utóbbi néhány évben növekvő tudományos érdeklődés kíséri a vidéki termelők és a városi fogyasztók, a döntéshozók és a forrásokat felhasználók közötti közvetítő csoportok szerepét, valamint a vidéki javak és szolgáltatások áramlásának mechanizmusát. A vidékszociológiai irodalom szerint a város és a vidék közötti új kapcsolatok kialakulása, valamint az Európai Unió politikák reformja és a vidékfejlesztésbe való nemzetállami beavatkozás idején a közvetítők szerepe kulcsfontosságúvá vált (Ray 1998, Picchi 2003). A közvetítő szereplők fogalmának tisztázása azonban nem könnyű feladat. A szakirodalomban nincs konszenzus a fogalom értelmezését illetően.

Az egyik lehetséges interpretációt a vidékfejlesztés *hatalmi viszonyaival kapcsolatos* vita során fogalmazták meg (Halfacree–Kovács–Woodward 2002). A vita központi kérdései a következők voltak: hogyan hatottak az EU-s és nemzeti vidékfejlesztési programok adminisztratív struktúráinak változásai a hatalmi viszonyokra, és milyen új hatalmi pozíciók jöttek létre a vidéki életbe történő való városi beavatkozás nyomán? Milyen újonnan kialakult *hálózatok* befolyásolják a vidékfejlesztést, és mely vidéki és városi szereplők vesznek részt ezekben a hálózatokban?

A közvetítő szereplők fogalmának egy másik értelmezése szorosan összefügg a *kultúragazdaság* (Ray 1998) problematikájával. Ez a megközelítés a *kulturális és intellektuális termékekre*, egyszersmind az *intellektuális tőke tulajdonosaira* irányítja a figyelmet. A kultúragazdaság a helyi kulturális identitáson, az etikai gazdaságon és a helyi erőforrások megjelenítésén keresztül működik. További kutatások szükségesek a kultúragazdaság gyökereivel és következményeivel kapcsolatban, de már most sem kétséges, hogy a turizmusról, a kulturális örökségről vagy a gasztronómia reneszánszáról szóló elemzések az európai vidék alapvető kulturális rekonstrukciójáról tanúskodnak. A sikeres pályázati rész-

vétel és a nemzeti, regionális és uniós fejlesztési rendszerek ügyes használata jóval hatékonyabban járulhat hozzá a helyi javak és szolgáltatások eladásához, mint a közvetlen piaci vagy helyi, speciális (*niche*) piaci akciók. Ezért a közvetítő szereplők tanulmányozásakor figyelmet kell fordítanunk a pályázati folyamatokra és azok szakértőire is.

A korábban már említett tanulmánykötet (Halfacree–Kovách–Woodward 2002) a jelenkori vidéki Európa hatalmi viszonyaival kapcsolatban a következő kérdésekre válaszol: mely társadalmi csoportok hatnak a vidékfejlesztési politikák kialakulására és irányítására, és ki profitál a vidékpolitika ellenőrzéséből helyi, regionális, nemzeti és európai szinten? A tíz országban készített tanulmányok szerint a vidékfejlesztési rendszerben új elit jutott hatalomra.

A projektosztály elmélete (Kovách–Kuczerová 2006) e felemelkedő társadalmi osztály általános közvetítő funkciójára reflektál az állami és részben privát fejlesztési források elosztásában, a javak, az ideák, a tudás és a hatalom transzfereiben. A projektosztály felemelkedése a közigazgatási és üzleti struktúrák átalakulására vezethető vissza. Az új szerkezet a sokszereplős, alulról építkező fejlesztési politikákon alapul. Jellemzője az általános projektelés – a projektek³ egyre nagyobb szerepe és a kulturális komponens egyre fontosabbá válása a területfejlesztésben (Kovách–Kristóf 2005).

A vidéki társadalmat érő hatások, mint például a migráció vagy a turizmus, valamint az új típusú kormányzati beavatkozások; a vidék- és területfejlesztés társadalmi és politikai következményei a helyi hatalmi viszonyok átstrukturálódásához és a helyi társadalmak átrendeződéséhez vezetnek. Keveset tudunk a vidéki társadalom új csoportjainak összetételéről, azonban annyi biztos, hogy az EU által bevezetett fejlesztési politikák hosszú távú hatása új társadalmi csoport vagy csoportok felemelkedése lesz, és ez a szempont nem hagyható figyelmen kívül a közvetítő szereplők szerepének elemzése során (Kovách 2007a). Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a vidék-város viszonylatban azokat az egyéneket és intézményeket definiálhatjuk közvetítő szereplőként, akik anyagi, pénzügyi vagy intellektuális javakat áramoltatnak a vidéki (helyi) emberek és kívülállók (a javak városi fogyasztói) között, és/vagy képesek befolyásolni a vidékfejlesztési vagy környezetvédelmi fejlesztési források elosztását és használatát.

Buciega és szerzőtársai (2004) gondolatmenetét követve megállapíthatjuk, hogy a hatalmi viszonyok változásainak számos hatása volt a helyi társadalmi és gazdasági szférára. A hatás a következő négy, egymással összefüggő tengely mentén értelmezhető: gazdasági, technikai, politikai hatalom, valamint a civil társadalom szerepe. A gazdasági és politikai elitcsoportok kölcsönhatása erős: a politikai elit határozza meg a fejlesztési terveket, a gazdasági elit pedig befolyásolni képes a döntéshozatalt és a tervezési folyamatokat, és ösztönzi a pályázatok elkészítését és benyújtását. Az igazgatási és technikai testület szintén

³ A projekt definíciója az uniós gyakorlatban: határozott idejű, konkrét célra irányuló, kötött költségvetésű fejlesztési beavatkozás.

kulcsszerepet játszik az önkormányzatok fejlesztési stratégiájának kialakításában. Néhány kutatási térségben a politikai hatalmat a civil társadalom is befolyásolja, amely képes nyomást gyakorolni a politikai elitre a helyi fejlesztések érdekében vagy ellenében.

A fejlesztés, a szabályozás és a hatalom egyéb forrásai közötti kapcsolat dinamikusan változik, és meghatározottsága nem egydimenziós. Az olyan kutatási térségekben, ahol az intenzív helyi fejlesztéseknek alacsony a szabályozottsága, az újonnan érkezettek érdekcsoportjainak technikai és gazdasági erőfölénye uralja a fejlesztési folyamatokat. Más szereplőcsoportok, a fejlesztési tervek és gazdasági érdekek, a technikai hatalom birtokosai, a civil társadalom szervezett és informális hálózatai is befolyásolják a környezet és a tájkép védelmét, bár a természeti területeket érintő döntésekért a politikai hatalom viseli a végső felelősséget.

A helyi javak és szolgáltatások új fogyasztói használata és a fejlesztési forrásokért és azok szétosztásának ellenőrzésért folytatott hatalmi harcok közötti kölcsönhatások új hálózatok kialakulásához vezetnek. A közvetítő szereplők aktív szerepet játszanak a fejlesztési hálózatok helyi és nem-helyi résztvevői, valamint a helyi javak és szolgáltatások fogyasztói közötti együttműködésben, vetélkedésben.

2. Közvetítő szereplők a kutatásban részt vevő országokban

A vizsgálatban részt vevő országok kutatói a közvetítő szereplők fogalmát nem teljesen egyformán határozták meg. A francia kutatók értelmezésében a közvetítők azok a szereplők, akik a helyi társadalmat a közpolitikákhoz és a hatalmi centrumokhoz kapcsolják, és ezáltal kulcsszerepet játszanak a fejlesztésben (de Lafond és társai 2004). A közvetítő szereplők a vidékfejlesztési rendszer történetének minden periódusában megtalálhatók és azonosíthatók. Az első korszakban (1970–1980) a fejlesztési projektekben részt vevő szakértőket „animateur de pays”-nak hívták. Ők voltak a felelősök az egymásnak ellentmondó helyi érdekek összehétközéséért minden vidékfejlesztéssel összefüggő ügyben. Később helyi szervezetek alakultak, amelyekben a vidékfejlesztés vezetéséért harcoló, újonnan betelepült elitcsoportok jutottak érdekérvényesítési lehetőségekhez. Jelenleg a különböző hatalmi szinteken (EU, állam, régió, kistérség) működő vidéki és környezetvédelmi szervezetek a „glokális”, a helyi értékek és a globalizáltság együttes előnyeinek hangsúlyozásával próbálják vonzóbbá tenni lakóközterüket. A szereplők a termékeket és a helyi imázsokat népszerűsítő stratégiákra összpontosítottak, ezért a kutatók azoknak az elitcsoportoknak a létrejöttét vizsgálták, amelyek az imázsok és a kulturális értékek megteremtését erőforrásként és tőkeként használják fel a rurális javak mobilizálásában.

Hollandiában a közvetítő szereplők feltűnése azért vált kutatási kérdéssé,

mert a vidékfejlesztésben érintett aktorok növekvő száma erősítheti a területi kooperációt. A természetvédelmi és földhasználat-tervezési rendszer felülről szerveződő, centralizált, ugyanakkor a vidékfejlesztés, valamint a vidéki javak és szolgáltatások biztosítása komoly kérdéssé vált, mióta egyre több szereplő számára fontos a fejlesztési célok, piaci stratégiák és a helyi együttműködés koordinációja. A holland elemzők szerint (Overbeek–Vader 2004) Hollandiában ma a vidéki tájkép megőrzése egyike a leggyakoribb vidékpolitikai kérdéseknek.

Finnország a projekt-alapú uniós és nemzeti vidékfejlesztési politikák legjobb példája. A projektek a helyi lakosok számára számos lehetőséget nyújtanak: összekapcsolják az anyagi forrásokat a fejlesztési ideákkal, teret adnak a részvételnek és az alulról jövő kezdeményezéseknek, platformot biztosítanak a kooperációhoz, az új önkormányzati formák kialakításához (Kovách 2007b). A projektek költségvetésének jelentős része a különböző külső szakértőkhöz: hivatásos projektmenedzserekhez, fejlesztőkhöz, értékelőkhöz kerülhet. (Hyryläinen–Uusitalo 2002, Andersson et al 2004).

Spanyolországban sok önkormányzatnak vannak helyi fejlesztési ügynökei, akiknek feladata kimondottan a vidékfejlesztés, a projektelés. Finnországhoz hasonlóan a közvetítő és egyéb szereplők száma az utóbbi években megsokszorozódott, és pozíciójuk nagymértékben megerősödött (Buciega et al 2004).

A rendszerváltozás után Magyarországon az igazgatási és gazdasági hatalmi csoportokból álló új helyi elitek – társadalmi és kulturális tőkéjük segítségével – megkísérelték a fejlesztési projektek monopolizálását. A fejlesztési programok „intellektualizációja”, az újonnan bevezetett EU-s és nemzeti fejlesztési politikák tervezésének szükségessége megerősítette a tervezők és értelmiségiek közvetítő pozícióját. A helyi szereplők egyre nagyobb számban vesznek részt a térségükre vonatkozó fejlesztési projektek szervezésében és menedzselésében (Kovách–Kristóf 2005).

A közvetítő szereplők a RURBAN kutatás összes országában az érdeklődés középpontjába kerültek. A közigazgatási struktúrák változásainak, a fejlesztési politikák jellegének és a kultúragazdaság jelenségének az elemzése kulcsszerepet játszik a közvetítő szereplők növekvő számának és erősödésének megértésében éppúgy, mint a helyi hatalmi viszonyok változásának magyarázatában. A decentralizációt a sokszereplős hálózatok együttműködésének intenzívebbé válása kísérte, ami növelte az érintett szereplők számát és a bürokráciát az önkormányzati és regionális hivatalokban, valamint a civil szervezetekben is.

A közigazgatási rendszerek változásai mind az öt vizsgált országban a közvetítők számának növekedését eredményezte. A francia területi és helyi szabályozás és felügyelet igen bonyolult. Az állami fejlesztési ügynökségek szigorúan felügyelik a községi önkormányzatokat, mindazonáltal napjainkban az önkormányzatok autoritását már a polgármester személye és a helyi közösségekbe betelepült szereplők is befolyásolják. Az öt szervezeti szint – az államtól a helyi önkormányzatokig – között található községek és kistérségek

története a francia forradalomig nyúlik vissza, míg a megyéket és a 22 régiót a későbbi decentralizációs törvényekkel hozták létre, melyek közül a legutolsó 1982-ben lépett hatályba. Franciaországban a decentralizáció megelőzte az uniós fejlesztési politika bevezetését, és előbb ment végbe, mint a másik négy vizsgált országban. A decentralizációval új, választott hatalmi pozíciók jöttek létre, amelyek a nagyszámú szakértő alkalmazásával egy, az állammal párhuzamos adminisztratív struktúrát alkotnak. A két szervezet versenyez egymással a helyi befolyás megszerzéséért. A rendszer komplexitását tovább növelik a szaporodó szövetségek, egyesületek, magáncégek és az EU-s fejlesztési programok alkalmazottai. Néhány környezetvédő közvetítő szervezet, mint a „város-vidék” alapítványok, azért alakultak, hogy védelmet nyújtsanak a városi befolyás ellen. A sokrétű adminisztratív struktúra decentralizációja kedvező körülményeket teremtett olyan piaci cégek számára, akik a vidéki javakat és szolgáltatásokat a városi fogyasztók igényei szerint értékesítik. Az állami közvetítő szereplők is sokszor a helyi javak tisztán piaci cseréjével foglalkoznak. A decentralizációból következő növekvő helyi közösségi kontrollt átszövi a magángazdaság hatalma.

A holland természetvédelmet és földhasználati politikát a központi tervezés és a hierarchikus berendezkedés jellemzi. Az utóbbi néhány évben a kormányzási mechanizmusok átalakulása a védő szabályozással szemben a fejlesztésnek adott prioritást. Az új kormányzati formák – ez a gyakorlatban a hatalom decentralizációját jelenti itt is – nagyobb mértékű vertikális és horizontális együttműködést hoznak létre a különböző területi szinteken, valamint a köz- és a magánszféra szereplői között. A több szint és több szereplő megjelenése új együttműködési formákat kívánt, és még több közvetítő szereplő részvételét. Nem véletlen tehát, hogy a földhasználat kapcsán számos közvetítő szervezet vesz részt a helyi javak és szolgáltatások fejlesztésében. Legtöbbjük önerőből, külső támogatás nélkül szerveződött meg, mások a regionális kormányzat kezdeményezésére alakultak. Hollandiában a közigazgatási rendszer kevésbé változott, mint a többi vizsgált országban, ennek ellenére a közvetítő szereplők száma folyamatosan nő.

Finnországban a közvetítő szereplők közötti együttműködésnek nagy hagyományai vannak. A finn idegenforgalmi kutatási térségben például, ahol a legfontosabb közvetítő szervezetek az adminisztratív köztisztviselők, már a hetvenes években létrehozták az „Északi Szigetcsoport Szövetkezetet”. Finnországban is megsokszorozódott a közvetítő szereplők száma a közigazgatási rendszer átfogó reformja nyomán. Egyre több köztisztviselő látott el közvetítő funkciókat, rengeteg szervezettel és szereplővel együttműködve. Az 1995-ös EU csatlakozással egy új, bonyolult kormányzati rendszer jött létre. A finn kormány növelni szeretné az egyes önkormányzatokhoz tartozó terület nagyságát, és hatékonyabbá, funkcionálisabbá akarja tenni működésüket. A finn vidékfejlesztési rendszer általános projektesítése előrehaladott stádiumban van, és a LEADER program, valamint

a nemzeti fejlesztési terv még több lehetőséget ad a közvetítő szereplőknek a vidéki javak és szolgáltatások értékesítésében való részvétellel.

Spanyolországban 1978 óta növekszik azoknak a hatásköröknek a száma, melyeket a központi kormányzat adott át a regionális és helyi hatóságoknak. Mára az ország kormányzata erősen decentralizálttá vált, számos igazgatási szervezettel az alacsonyabb szinteken. A legtöbb önkormányzatnak saját fejlesztési ügynöksége van, hivatásos szakértőkkel vagy legalább egy megbízottal, aki a helyi fejlesztésekért felelős. Az utóbbi években a helyi önkormányzatok – főként a földrajzilag és történelmileg összetartozó területeken – „Mancomunidades”-nek nevezett fejlesztési társulásokat alakítottak a helyi gazdasági fejlődés előmozdítására. A decentralizált spanyol vidékfejlesztési rendszer közvetítő intézményeit regionális kormányzati irodák, helyi közhatalóságok, fejlesztési társulások, a LEADER-program és az ahhoz hasonló nemzeti PRODER-program személyzete, valamint magáncégek és civil szervezetek alkotják.

Magyarországon a szocialista rendszer központosított igazgatása után az 1996-os Területfejlesztési Törvény az igazgatási és döntéshozatali rendszer decentralizálása mellett döntött. Új közvetítő szereplők jelentek meg a rendszerben: a pályázati rendszer, az EU-s szabályozás és a támogatásszerzés szakértői, akik magas kulturális tőkével rendelkező, gyakran városból jött új betelepülők. A kormányzat vagy az önkéntes fejlesztési társulások által alkalmazott kistérségi menedzserek fejlesztési tevékenységeikkel vesznek részt a termékek és szolgáltatások közvetítésében. A településeknek már sok helyütt van kulturális menedzsere, akik az önkormányzatok, az üzleti és a civil szféra közötti együttműködést segítik. A helyi önkormányzatok szerepe nagyon fontos a vidék- és regionális fejlesztésben, az EU-s és állami források elnyerésében (Kovách–Krisztof 2005, Kovách 2007a).

A közigazgatási rendszer neo-bürokratizálódása és decentralizációja a vizsgált országokban a vidékfejlesztésben részt vevő közvetítő szereplők számának növekedését eredményezte, egyúttal megnövelte a vidékfejlesztésben érintett kormányzati és regionális irodák, civil szervezetek és magáncégek alkalmazottainak számát is.

A vizsgált térségekben a *kultúragazdaság* főként a területfejlesztési források megszerzésében kulcsfontosságú helyi imázs előállításában játszik szerepet.

Franciaországban a közvetítő szereplők a kulcsszereplői a helyi identitás fejlesztésének és egy olyan egyedi helyi imázs kialakításának, amelyben a kulturális különlegesség összekapcsolódik a tipikus, történelmi táj képével, a népi, vagy akár vallási hagyományokkal is. Példa erre a Chambre Interdépartementale d'Agriculture akciója, amely során a városiaknak legalább minimális betekintést kívántak adni a mezőgazdaság működésébe. A „Város-Vidék Találkozások” Egyesülettel Együttműködve, 850 iskolalátogatást szerveztek meg Párizsban, hogy bemutassák a kukoricatermesztést és -nemesítést. Az ingatlanügynök-

ségek felhasználják az agglomerációs kutatási térség (Vexin Francais) imázsát (a nyugalmat, a szép táj képét és a könnyű elérhetőséget), ugyanakkor annak megkonstruálásában is részt vesznek, építve azokra az értékekre, amelyeket a városiak általában a „falusi idillhez” kapcsolnak. A turistairodák hirdetésekben Van Gogh-nak és az impresszionistáknak a régióban festett képeit használják fel. Az idegenforgalmi térségben egy állami ügynökség nyújt segítséget a tájkép helyreállításához, így a terület (Pays de Caux) vizuális egyediségének megteremtéséhez is. Normandia imázsában nagy szerepet játszik az almáskertek és a megművelt mezők látványa, és ezek a szimbólumok az idegenforgalmi reklámok, prospektusok és szórólapok hatására születtek meg. (Például egy normann szarvasmarha képe felett a „Normandia, Île de France legnagyobb kertje” szlogenrel.) Ez az imázs a vidék hagyományos, bukolikus reprezentációja.

A holland agglomerációs térség, a Groene Hart imázsa zárt, szigorúan szabályozott vidékből vált léttel teli rurális térséggé. A kutatás interjúalanyai általában gazdaságilag élénk, és a helyben lakásra és munkavégzésre vonzó területként vázolták régiójukat. A holland idegenforgalmi térség, Zeeland korábban fejletlen terület volt, mígnem a közvetítő szereplők kifejlesztettek egy stratégiát az egyedi fejlesztési lehetőségek kiaknázására, és azóta Zeeland mint „kék-zöld oázis” szerepel a fejlesztéspolitikai jövőképében.

Finnországban két fő imázs-elem jelenik meg az idegenforgalmi broszúrákban: a természet és a kultúrtörténet. Az agglomerációs övezetben a két téma összeolvad a nemzeti klasszikus, Aleksis Kivi életének és művének különböző reprezentációiban. A Kivi-téma mindenütt jelen van, a turistáknak szánt szórólapokon, a községek weboldalain stb. A Kivi-fesztivál, ahol az író műveinek feldolgozásait adják elő szülőfalujában, a leglátogatottabb esemény a térségben, ami sok fogyasztót hoz a helyi javak és szolgáltatások előállítására. A többi település is hasonló stratégiát választott: helyi imázsukat a nemzeti kultúra országszerte ismert, a régióval valamilyen kapcsolatban álló szereplőinek személyén keresztül konstruálják meg. Ismertségüket felhasználják a weboldalakon és egynapos tematikus utak szervezésében is. A kultúra vidékfejlesztésre gyakorolt hatásának másik példája a finnországi idegenforgalmi régió. A nyugati Szigetcsoport „piacosítása” régi és új imázs-elemek elegyén alapul. Anni Blomqvist népszerű regényei a szigeteket romantikus vonzerővel ruházták fel. A természet egyébként nem kíván külön népszerűsítést, hiszen a klasszikus finn irodalom és képzőművészet az erdőt, a tavakat, a fenyőfákat, a tengerpartot, a sziklákat és az állatokat mind-mind a nemzeti identitás integráns részévé tette.

A spanyol kutatási térségben a Valencia Idegenforgalmi Ügynökség teremtette meg és népszerűsítette leginkább a Valencia környéki vidéki területek imázsát. Néhány évvel ezelőtt az Ügynökség ezeknek a belső területeknek a célzott népszerűsítését kezdeményezte promócióra, szórólapok szerkesztésére, tematikus vásárok szervezésére és gasztronómiai eseményekre koncentrálva. Más közvetítő szervezetek, ingatlanügynökségek, lakópark építők a rurális imázst nem

használják fel közvetlenül a helyi javak és szolgáltatások mobilizálására. Az önkormányzatok ezzel szemben a régió fő vonzerejének és jellegzetességének a vidéki hagyományokat és életstílust tekintik. Ezért az általuk létrehozott fejlesztési társulások speciális rurális imázsok kifejlesztésén dolgoznak.

A kulturális kínálat a magyarországi agglomerációs kutatási térségben is megjelent a helyi javak és szolgáltatások piacán, bár talán nem ez a legjellemzőbb vonzerő (kivételt jelent Etyek, „Budapest szőlőskertje”). A kulturális kezdeményezések általában nem helyi szakértőktől származnak. Az idegenforgalmi térségben viszont meghatározó a Művészetek Völgye fesztivál, amely városi értelmiségiek kezdeményezésére jött létre. Az utóbbi években a Magyar Turizmus Zrt. és a média sikeres kampányokat (pl. „Itthon otthon van”) folytatott a belöldi (és falusi) turizmus népszerűsítésére. A korábbi évek imázsa (olcsó, a kevéssé tehetősek számára is elérhető, de a külfölddel összehasonlítva unalmas) változott az otthonosság és a kulturális értékek javára.

Látható, hogy a politikának és a civil szférának a vidék átalakulására adott válaszait a ruralitás konstrukciója és reprezentációja alakítja. A rurális imázsok megteremtőinek egyfajta hatalmuk van a vidékfejlesztés felett. A kultúragazdaság fejlődése nem csak egy intellektuális trend, de hatással van a társadalmi, gazdasági és hatalmi viszonyokra is. Ha a szakértők, a hivatásos „pénzfelhajtók”, tervezők, tudósok, tanácsadók és egyéb bürokraták növekvő befolyásra tesznek szert a vidékfejlesztésben, a területi alapú, alulról építkező projektek a közvetítő projektosztály számára társadalmi és politikai laboratóriumává válhatnak a legkülönbözőbb anyagi, hatalmi, intellektuális, morális és szimbolikus előnyök eléréséhez.

3. Együttműködés, vezetés és helyi hatalom

Igen fontos kérdés, hogy a közvetítők növekvő szerepe a helyi javak és szolgáltatások fejlesztésében újrarendezi-e a helyi vezetési és hatalmi viszonyokat, vagy megmarad pusztán gazdasági tevékenységnek. A posztmodern hatalmi struktúrák nehezen definiálhatók, és nem könnyen dönthető el, hogy a befolyásolás adott formája nagyjából gazdasági, vagy inkább a politikai beavatkozás egy változata-e. A kutatási térségekben néhány példa kivételével a városi nyomás nem egydimenziós változást hozott létre a hatalom szerkezetében. Amikor a városi fogyasztók új keresletet támasztanak a vidéki javak vagy szolgáltatások iránt, a közvetítő szereplők mindig találhatnak szövetségeket a helyiek között a javak mobilizálásában való együttműködésre. Sok esetben a helyi vezetők vagy maguk a közvetítő szereplők hívják fel a külső fogyasztók figyelmét valamely helyi attrakcióra, és nem könnyű eldönteni, a városi nyomás ilyen esetben vajon a kereslet volt-e előbb vagy a kínálat, azaz a helyiek törekvése a külső fejlesztési források bevonására. A városi nyomás mint hatalmi jelenség a város-vi-

dék kapcsolatokban szintén összetett kérdés. Amikor például agresszív városi terjeszkedés fenyegeti a vidéki zöldterületeket, a helyiek erős formális vagy informális együttműködések hoznak létre a városi nyomás ellen. Hatalmi viszonyok és együttműködések változatos formái kapcsolják össze a közvetítőket, a helyieket és a külső fogyasztókat a tíz kutatási térségben. A hatalmi viszonyok alábbi interpretációja tükrözi ezt a komplexitást.

A politikai hatalom a környezetvédelemre, a földhasználatra, a helyi javak és szolgáltatások áramlására ható legfelsőbb döntéshozó. A közvetítő szereplők befolyása a politikai döntésekre a következő faktorokon alapul: gazdasági érdek, a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos technikai és tudáshasználati hatalom és a civil társadalom informális hálózatai.

A spanyol és a magyar agglomerációs kutatási térségben sok helyi hatóság kerül szembe az alulszabályozott településfejlesztés problémájával, mely a korábban beépítetlen mezőgazdasági területeket lakó-, ipari-, kereskedelmi- vagy szabadidős területekké alakítja át. A gyors ütemű építkezés és a kapcsolódó gazdasági tevékenységek új betelepülőket és közvetítőket hoztak ezekbe a térségekbe, akik részt követelnek a helyi hatalomból is. Az ingatlanfejlesztésben érdekelt közvetítő szereplőket a pénztőke teszi képessé a helyi földhasználat szabályozásának a befolyásolására, például a belterületre vagy építési területre nyilvánítás kérdéseinek eldöntésekor. A helyi önkormányzatok a fejlesztési források hiánya miatt szinte ellenállás nélkül fogadják el a befektetők által diktált fejlesztési stratégiát. A földhasználatra ható fogyasztói kereslet mellett a városi invázió felgyorsítja a hatalmi viszonyok új szerkezetének létrejöttét is. A hagyományos gazdasági ágazatokban (főként a mezőgazdaságban) aktív közvetítő szereplők elveszítik korábbi hatalmi pozícióikat. A hatalmi viszonyok újrendeződése következtében azok a közvetítő szereplők nyernek ellenőrzést a helyi vezetés felett, akik a városi fogyasztói kereslet által generált gazdasági tevékenységekben érdekeltek. Az agglomerációs térségekben a városi befolyás megváltoztatja a helyi gazdaságot, a földhasználatot és a természetvédelmet, amivel a beavatkozás új területei nyílnak meg.

Az idegenforgalmi térségekben a városi nyomás hatása nem ennyire közvetlen és nyilvánvaló. Az idegenforgalomban részt vevő közvetítő szereplők nem rendelkeznek olyan bőséges anyagi forrásokkal, mint az ingatlanüzletben érdekeltek az agglomerációs térségekben. A turizmusból származó gazdasági haszon kitermelése lassabb folyamat eredménye, amelyhez a helyiek és a hagyományos közvetítő szereplők bevonása is szükséges. A közvetítők együttműködnek a helyiekkel, és ahol az technikailag lehetséges, támogatják az alulról szerveződő projekteket. A városi kereslet sokkal kevésbé alakítja át a helyi hatalmi viszonyokat a turizmus helyszínein, mint az agglomerációs területeken, mindazonáltal a közvetítő szereplőkből itt is új befektetői és lobbicsoportok alakulnak.

Kétségtelen, hogy a közvetítő szereplők részvétele a helyi javak és szolgál-

tatások fejlesztésében mindig valamiféle beavatkozást jelent, függetlenül attól, hogy az intervenció pozitív vagy negatív következményekkel jár. A francia kutatócsoport értelmezésében (de Lafond és társai 2004) a közvetítő szereplők tevékenységének lényege a keresletbe és a kínálatba való beavatkozás, ami számos formában történhet. A tervezést, valamint a tájkép fenntartását és promócióját ritkán végzik a helyiek. Pays de Caux identitása külső (városi és vidéki, de nem helyi) aktorok befolyása alatt áll. A helyi imázsok építői, a tömegmédia szakértői, a központi turistairodák alkalmazottai, a szabályozásokat alkotó jogászok olyan közvetítő szereplők, akik a helyi fejlesztésre a jövőképek, ideák és a ruralitás, a vidéki javak és szolgáltatások imázsának formálásán keresztül hatnak.

Az intellektuális beavatkozás mellett a közvetítők erősödő befolyása a politikai folyamatokra is megváltoztatta a helyi társadalmi szerkezetet is. Franciaországban a helyi társadalom újrendeződése évtizedekkel ezelőtt kezdődött, és napjainkban egy új helyi elit születik. A jól szervezett holland és finn társadalomban a helyi fejlesztés szereplői közötti együttműködés intézményesített és többszintű, itt nehéz az osztályra szerveződés nyomait felfedezni. Értelmezésünk szerint viszont a közvetítő szereplők ezekben az országokban is azonos társadalmi pozíciót foglalnak el, mint Franciaországban, Spanyolországban és Magyarországon, ahol a városi nyomás alá került helyi társadalmak újjáformálódása még nem ért véget.

A közvetítő szereplők egyre aktívabb megjelenése a helyi javak és szolgáltatások fejlesztésében és az új típusú város-vidék kapcsolatok kialakításában ösztönözte a helyi szereplők fokozottabb együttműködését is. Hollandiában például a földhasználat szabályozásában érintett közvetítők kezdeményezték az együttműködést, és más ágazatokban bővítették külső hálózataikat. A finn idegenforgalmi térségben jól működnek a szereplőket integráló mechanizmusok, például a közös jövőkép, és a közvetítők kooperációja erős. A helsinki környéki agglomerációs kutatási térségben a vidéki javak és szolgáltatások piaca kicsi, és kevés szereplőt vonz, mert a főváros és a környező községek közötti méretkülönbség megnehezíti az együttműködést.

A francia agglomerációs térségben igen erős szövetség jött létre a városi befolyás ellen, így a helyi társadalom szinte csak profitál a városi fogyasztói keresletből. Az idegenforgalmi térség hatalmi szerkezete sokkal fragmentáltabb, de az önkormányzatok, a külső és belső közvetítők, valamint a helyiek különböző csoportjai olyan hálózatba rendeződtek, amelyen belül erősödik az együttműködés. A hajtóerő itt is a közvetítő szereplők tevékenysége. Spanyolországban és Magyarországon a kutatás interjúalanyai a városi és vidéki szereplők közötti formális együttműködés hiányáról számoltak be. A közvetítők és a helyiek közötti kooperáció jóval erősebb az olyan fejlesztési projekteknél, mint a LEADER vagy a PRODER.

4. Következtetések – a közvetítő együttműködés modelljei

Elemzésünk szempontjából -a közvetítők feladatainak és funkciójának különbségeire összpontosítva a vizsgált területek helyi fejlesztésében- három modell tűnik alkalmazhatónak: a francia „*összetett*” modell, a finn és holland „*szervezett*” modell és a spanyol és magyar „*adaptációs*” modell.

Franciaországban a vidéki területeken a sokszínűségnek erős történeti és kulturális hagyományai vannak. Az életképes községi szerkezet a közigazgatási és egyéb intézmények jelentős területi fragmentációjával társul. A közvetítők összetett tevékenysége a helyi javak, szolgáltatások és a fejlesztési források áramoltatásában mindkét vizsgált francia régióban sajátos jegyekkel rendelkezik. Az idegenforgalmi kutatási térségben nem egyetlen közvetítő intézmény teremti meg a tengerpart kínálatának és fejlesztési imázsának az egységét. A párizsi agglomerációban a közvetítők megerősödése a decentralizálódással és az alkalmazható területfejlesztésről szóló új elképzelések kialakításával járt együtt. Az erős történeti gyökerekkel rendelkező közigazgatás jelenlegi hierarchikus szerkezetét évtizedekkel korábban hozták létre. A közigazgatás, az állam és az önkormányzat hivatalai, a piaci közvetítő cégek, ügynökségek, a helyi társadalmi és politikai mozgalmak és egyesületeik sokoldalú együttműködése és versenye áramoltatja a helyi javakat és szolgáltatásokat, a fejlesztési forrásokat, a vidék-imázsokat és a tudásformákat. Ahogy az elemzők megjegyzik: „Manapság semmit sem lehet tenni a közvetítő szereplők jóváhagyása vagy semlegessége nélkül, még akkor sem, ha külső politikai kapcsolatokkal és támogatással bírnak.” (de Lafond és társai 2004). Az „*összetett*” modell négy alapvonással írható le:

- az idejekorán létrehozott és szervessé vált közigazgatási rendszerek és erőteljes decentralizáció
- a közvetítő szereplők összetett és meghatározó szerepe a helyi javak és szolgáltatások áramoltatásában,
- „kvázi-piaci” feltételek: a közvetítés szereplői között nincs állandó és erős alá- és fölérendeltség, közvetítő tevékenységüket és a helyi javak és szolgáltatások piacra kerüléséhez történő hozzájárulásukat a piaci logika szabályozza,
- a közvetítő szereplők haszna a piaci nyereség és a helyi közösség jóléte

A finn és a holland „*szervezett*” modellben a közigazgatási, a kvázi-kormányzati szervek és néhány hagyományos intézmény, mint a halászegyesületek Finnországban, vagy a vízügyi bizottságok a legfontosabb közvetítők, amelyek pontosan körülírt hierarchiába rendeződnek. A decentralizáció és a közvetítők hálózatainak megsokszorozódása – mint az új vidékfejlesztési rendszer bevezetése Finnországban és a kísérlet a helyi szereplők víz- és földvédelemben történő bevonására Hollandiában – az európai integráció következménye. Tevékenységük és érdekeik összhangban vannak a közigazgatási és kvázi-közigazgatási szervezetek hierarchikus hálózataival. A „*szervezett*” modell fő jellemzői:

- növekvő decentralizáltság és erős közintézmények,
- a közvetítők intézményeinek meghatározó szerepe a helyi javak és szolgáltatások, valamint a fejlesztési források áramoltatásában,
- kvázi-hivatali feltételek: szervezett hierarchia és összhangba hozott érdekek,
- a közvetítő szereplők haszna a közvetítő intézmények, hivatalok és cégek legitimitása, amely a helyi közösség jóléte miatt erős, valamint a piaci nyereség,

A spanyol és a magyar „adaptációs” modell kevésbé szabályozott rendszert jelent, mint az „összetett” és a „szervezett” modellek. Magyarországon a közigazgatás posztiszocialista átszervezése után, és két és fél évvel az uniós csatlakozást követően a fejlesztési szabályozás vegyes és kaotikus; és a közvetítő szereplők leginkább individuális stratégiákat követnek. Spanyolországban az Európai Unió szabályaival történő jogharmonizáció és az új nemzeti fejlesztési rendszer bevezetése egybeesett a paraszttalanítással, a vidékiek nagyobb arányú elvándorlásával, és a vidéki gazdaság és társadalom szerepének újraértelmezésével. A közvetítő szereplők gyorsan alkalmazkodnak a változó feltételekhez, hajlandóak az együttműködésre, de közvetítői tevékenységük inkább individuális marad. A közigazgatási elit a neo-bürokratizálással válaszol a sokszereplős fejlesztési rendszer kihívásaira, de a közvetítőket, hatalmi vetélytársaikat nem tudják kizárni a rendszerből. A korábbi állami, önkormányzati feladatok egy részének kiszervezését a közvetítő intézményekhez – a projektesítést – sem tudják megakadályozni. Az „adaptációs” rendszer

- kevésbé szervezett, a szervezetlen egyéni közvetítői akciók elsőbbségével, de az együttműködés és egyeztetés egyre erősödő formáival,
- az erősen individuális tevékenységű közvetítők meghatározó szerepe a helyi javak és szolgáltatások áramoltatásában,
- a „kvázi káosz” állapota: gyorsan változó, nehezen átlátható szabályozás, a politikai és gazdasági elitcsoportok dominanciája,
- a közvetítő szereplők haszna a piaci nyereség, ami legitimálja helyüket az átalakuló társadalmi, politikai szerkezetben és hierarchiában.

Tanulmányunk áttekintést kívánt nyújtani a közvetítő szereplők funkciójáról a vidéki javak és szolgáltatások városi fogyasztókhoz való eljuttatásában, amely új típusú város-vidék kapcsolatok kialakításához járul hozzá a jelenkori Európában. Központi kérdésfeltevésünk az volt, hogyan azonosíthatóak és jellemezhetőek ezek a közvetítők, és milyen összekötő szerepet játszanak a vidéki és városi szereplők között, akiknek érdekei nem mindig esnek egybe, bizonyos mértékig mégis együttműködnek. A városi hatás alatt álló vidékfejlesztési területeken igen előnyös helyzetben, kulcspozícióban vannak azok, akik a vidéki javakat és szolgáltatásokat, a rurális imázsokat, a technikai és szakértői tudást közvetítik a vidékiek és a városiak, a helyi társadalmak és a politikai

döntéshozók, valamint a helyi termelők és a külső fogyasztók között. A RURBAN kutatás az eltérő vidéki és városi érdekekre összpontosított, például a vidéki tájkép megóvása, vagy a vidéki javak és szolgáltatások kereslet-kínálat alakulásának kapcsán. Az új szereplők, a közvetítő projekt osztály, megerősödésének következménye, hogy érdekcsoportjaik monopolizálhatják a javak áramoltatásából származó összes előnyt. Még ha ez a veszély valós is, összehasonlító elemzésünkéből az is kiderül, hogyan köti össze a közvetítő szereplők tevékenysége a vidéki és városi világot a vidéki javak és szolgáltatások piacosításával és az új kapcsolatok építésével. A közvetítő szereplők nélkül az ilyen kapcsolatok nem fejlődhetnek ki. A helyi hatalom átalakulásáról szóló elemzésünk ugyanakkor egyértelművé teszi, hogy a kutatás eredeti előfeltevése a közvetítők fejlesztési tevékenységéről az empirikus eredmények szerint módosult, hiszen részvételük a helyi fejlesztésben (osztály)hatalomra való törekvésként is értelmezhető.

Az új vidékfejlesztési politikák összehasonlító elemzése megkívánja a közvetítők jelentős szerepének felismerését a helyi javak és szolgáltatások mobilizálásában és értékesítésében is, annál is inkább, mert a közvetítő szereplők beavatkozása bármely fejlesztési politikát és szabályozást átalakíthat. Társadalmi, politikai és gazdasági érdekek miatt és a helyi körülményektől függően képesek befolyásolni a javak-, a tőke- és tudásfajták áramlását. A következő kutatásokban éppen ezért szükség lesz arra, hogy felbecsüljük a közvetítő szereplők erősödő pozíciójának különböző modelljeiből származó következményeket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andersson, K. – Eklund, E. – Lehtola, M. – Nousilainen, S. (2004) *Intermediate Actors in the Finnish Regions*. RURBAN D9.
- Buciega, A. – Esparcia, J. – Trick, N. (2004) *Intermediate Actors in Spain: Camp de Túria and Marina Alta*. RURBAN D9.
- Csurgó, B. – Jókuthy, E. – Kristóf, L. – Nagy, I. (2004) *Intermediate Actors Analysis. Budapest Agglomeration and Lake Balaton Area*. RURBAN D9. Insitute for Political Science, HAS, Budapest.
- de Lafond, V. – Hucy, W. – Mathieu, N. (2004) *Intermediate Actors in France. Vexin Français and Pays de Caux*. RURBAN D9.
- Halfacree, K. – Kovách, I. – Woodward, R. (2002) *Leadership, Local Power and Rural Restructuring in Contemporary Europe*. Ashgate Publishing, Hampshire, 12-33.
- Hyryläinen, T. – Uusitalo, E. (2002) Recent Rural Restructuring and Rural Policy in Finland, Netherlands. In Halfacree, K. – Kovách, I. – Woodward, R. (eds.) (2002) *Leadership, Local Power and Rural Restructuring in Contemporary Europe*. Ashgate Publishing, Hampshire, 230-255.

- Kovách I. – Kristóf L. (2005) A hatalom projektesítése. Az európai integráció hatalmi és politikai következményeiről. In Bayer J. – Kovách I. (szerk.) *Kritikus leltár. A rendszerváltás három évtizede*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 231–251.
- Kovách, I. – Kučerová, E. (2006) The project class. The Hungarian and Czech cases. *Sociologia Ruralis*, 46 (1), 3–22.
- Kovách I. (2007a) A fejlesztéspolitika projektesítése és a projektosztály. Hozzászólás a Projektesítés következményei vitához. *Szociológiai Szemle* (megjelenés alatt).
- Kovách I. (2007b) Európai fejlesztési projektek – Magyarországi tapasztalatok. In Kovách I. – Nagy É. – Tibori T. – Tóth Á. (eds.) *Európai Magyarország 2007. Társadalomtudományi áttekintés* (megjelenés alatt).
- Overbeek, G. – Vader, J. (2004) *Intermediate actors in the Netherlands. Oost Zuid-Holland and the Zeeuwse Eilanden*. RURBAN D9.
- Picchi, A. (2002) Rural Development, Institutions and Policy. In van der Ploeg, J. D. – Long, A. – Banks, J. (eds.) *Living Countryside*. Elsevir, 204–214.
- Ray, Ch. (1998) Culture, intellectual power and territorial rural development. *Sociologia Ruralis*, 38 (1), 3–21.

KELEMEN ESZTER, MEGYESI BOLDIZSÁR, NAGY KALAMÁSZ ILDIKÓ:
**A TUDÁSINTERAKCIÓ SZEREPE A VIDÉKI
TÉRSÉGEK FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉSÉBEN**

Bevezetés

A fenntartható fejlődés az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottságának jelentésével került a tudományos és a politikai köztudatba, eszerint a fenntartható fejlődés a jelen szükségleteit úgy elégíti ki, hogy nem korlátozza az eljövendő generációkat sem szükségleteik kielégítésében (Brundtland, 1987). E máig alapvetőnek számító definíció, amelynek kulcsa a generációk közötti egyenlőség, a közgazdasági értelemben vett fejlődés (növekedés) környezeti korlátok mentén történő újragondolását célozza meg elsősorban a generációk közötti egyenlőségre alapozva, amivel tulajdonképpen a fejlesztői és a környezetvédelmi lobbí érdekeit egyszerre próbálja szolgálni (Lélé 1991, idézi Ekins 1993). A fenntartható fejlődés átfogó, ám szükségszerűen kissé homályos koncepciója az elmúlt két évtizedben vált széles körben használatossá, és a kritikák ellenére meghódította az ágazati politikák jelentős részét, az üzleti világot és a legkülönbözőbb tudományos diszciplínákat.

A vidéki térségek fenntartható fejlődése a vidéki térségek fejlesztését szolgáló uniós strukturális támogatási rendszer hanyatlásával nyert egyre nagyobb teret Európában (Nemes, 2005). Az 1980-as évek végétől szinte évről-évre jelentek meg olyan politikai beszédek és hivatalos dokumentumok, amelyek a vidékfejlesztés integrált megközelítésének fontosságát hirdették, és a vidékfejlesztés fenntarthatóságban betöltött szerepét hangsúlyozták (többek között a Vidéki társadalom jövője címet viselő konferencia 1988-ban, a Cork-i deklaráció 1996-ban, vagy a salzburg-i konferencia 2003-ban). A fenntartható vidékfejlesztés koncepciója hasonló népszerűséget szerzett a tudományos életben is, többek között abból a felismerésből kiindulva, hogy a társadalom számára létfontosságú ökoszisztéma-szolgáltatások többségét helyi közösségek tartották fenn vidéki területeken, így a vidékfejlesztés – amely jelentősen befolyásolja a vidéki tevékenységi formákat és megélhetési lehetőségeket – képes hozzájárulni ezen ökoszisztéma-szolgáltatások megőrzéséhez, ezáltal pedig a fenntarthatósághoz (Midmore–Whittaker 2000).

A fenntartható vidékfejlesztés sokszereplős, komplex folyamatában, amelyben a vidéki térségek felzárkóztatásának alapja a közösségi részvétel és a helyi

erőforrások tudatos és környezetkímélő használata (Szakál 1999; Jenkins 2000), többféle tudás jelenik meg egyszerre, és lép interakcióba egymással. E tudások, és a köztük zajló interakció elemzése közelebb vihet bennünket a fenntartható vidékfejlesztés megismeréséhez, lehetőségeinek és korlátainak feltárásához, és hozzájárulhat a vidékfejlesztési politikák hatásainak elemzéséhez is. E felismerésre alapozva indult el 2004-ben a *CORASON – A Cognitive Approach to Rural Sustainable Development* nevet viselő nemzetközi kutatási projekt, amely tizenkét európai országban vizsgálta két éven keresztül a fenntartható vidékfejlesztéshez kapcsolódó fontosabb területeken (többek között a földhasználat, az élelmiszertermelés, a civil társadalom, az innováció terén) megjelenő tudásformákat és a köztük lévő kölcsönhatásokat.¹ Tanulmányunkban a kutatás magyarországi tapasztalatait foglaljuk össze különös tekintettel arra, hogy a vidékfejlesztés helyi szintjén megjelenő tudásformák összetétele és a köztük lévő interakció milyen kapcsolatban van a fenntarthatósággal. E kötet egy másik tanulmánya a vidékfejlesztési projektekben artikulálódó hatalmi viszonyok szemszögéből rendszerezi a CORASON kutatási projekt nemzetközi tapasztalatait, s kitüntetett figyelmet szentel a projektosztály tagjainak, illetve a főként általuk birtokolt menedzseri tudás szerepének (Csurgó–Kovách–Kucerova ugyanebben a kötetben). Bár a menedzseri tudás fontos szerephez jut jelen írásban is, e tanulmány elsődleges célja a fenntarthatóság, a vidékfejlesztés és a tudáshasználat közötti kapcsolódások feltárása és elemzése a magyar esettanulmányok kapcsán. Ennek megfelelően tanulmányunkban az alábbi három alapvető kérdésre keressük a választ: milyen tudásformákat használnak a vidékfejlesztés helyi szintjén megjelenő szereplők, hogyan és milyen kölcsönhatások keletkeznek e tudásformák között, s mindez miként hat a szereplők által működtetett tevékenységek fenntarthatóságára.

A tanulmány következő részében a szakirodalom alapján röviden felvázoljuk a fenntartható fejlődés, a vidékfejlesztés és a tudásformák közötti teoretikus kapcsolatrendszer, s amellet érvelünk, hogy a fenntarthatóság platform megközelítése egy új és jól használható értelmezési keretet teremt a tanulmányban szereplő három kulcsfogalom – a fenntartható fejlődés, a vidékfejlesztés és a tudás – összekapcsolására. Ezt követően két magyar esettanulmányt mutatunk be, amelyek kapcsán vizsgáljuk a kiragadott vidékfejlesztési tevékenységekben megjelenő tudásformákat, és a tevékenységek fenntarthatósághoz való viszonyát. Az eset-tanulmányokban megjelenő tudásformák részletes elemzése során megállapítjuk, hogy a vidékfejlesztés helyi szintjén megjelenő szereplők igen sokszínű tudáskészlettel rendelkeznek, ám saját tudásukat ritkán osztják meg másokkal, így nem használják ki a tudásinterakcióban rejlő lehetőségeket.

¹ Az EU 6. keretprogramja által finanszírozott kutatásban a Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézete kutatói közül részt vett Kovách Imre, Csurgó Bernadett, Kelemen Eszter, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár és Nagy Ildikó. A kutatásról bővebb információt közöl a <http://www.corason.hu> honlap.

Elméleti háttér

A fenntartható fejlődés meghatározására az elmúlt húsz év során számos definíció született, amelyek többsége a növekedés környezeti korlátaait és társadalmi hatásait felismerve a környezeti szempontokat figyelembe vevő, társadalmilag igazságos és gazdaságilag életképes fejlesztés mellett érvel. A fenntarthatóság ökológiai közgazdaságtanban elterjedt, három pillérre épülő megközelítése (környezeti, társadalmi és gazdasági, részletesebben lásd Goodland 1995) rendszerszemléletet tükröz, és jól kapcsolódik a természeti és társadalmi rendszer együttfejlődését tételező koevolúciós elmélethez is (Norgaard 1985), így a fenntarthatóságnak egy olyan komplex megközelítését adja, amely szerint a gazdasági és a társadalmi rendszerek a globális ökológiai rendszerbe ágyazottak, és egymással kölcsönhatásban fejlődnek. Ezek alapján a fenntarthatóság záloga az, hogy a gazdasági és társadalmi rendszer egymással harmóniában, úgy fejlődjön, hogy ne lépje túl az ökológiai rendszer korlátaait. A fenntartható fejlődést jelentő ideális állapot elérésére (vagy egyesek, pl. Norgaard, szerint visszaállítására) több lehetőség kínálkozik. Az ökológiai modernizáció követői szerint például a technológiai fejlődés a kulcs a fenntarthatóság elérésében (lásd például Mol–Sonnenfeld 2000), mások szerint a fenntarthatóság a (nyugati) értékrend és életvitel megváltoztatását igényli (Scoones 1998, Merchant 1997, mindkettőt idézi Bruckmeier 2004), a természet- és társadalomtudományok határán kutatók pedig a részvételen alapuló adaptív ökoszisztéma menedzsmentben látják a megoldást (Olsson–Folke–Berkes 2004). A fenntartható fejlődés fentihez hasonló, normatív definícióival (lásd összefoglalásul Meppem–Gill 1998) szemben ugyanakkor jogosan fogalmazódik meg a kritika, hogy azok homályosak, különböző érdekek ütközőpontjával szolgálnak, és elfedik a mögöttes hatalmi viszonyokból származó konfliktusokat.

A fenntartható fejlődés helyi vagy regionális fókuszú újabb megközelítései részben a fenti kritikákra adott válaszként arra hívják fel a figyelmet, hogy a fenntartható fejlődést folyamatként értelmezve a fenntarthatóságot eszköznek is tekinthetjük. Meppem és Gill szerint a szakértői tudásra épülő tradicionális fejlesztési modellek nem képesek a mai komplex, változékony világ kihívásainak megfelelni, hiszen az állandó strukturális változások világában a tudás kontextusfüggő (*situated knowledge* – lásd pl. Haraway 1988). Ez megköveteli, hogy a fejlesztési projektekben a legkülönbözőbb tudásformákkal, értékelkötelezettséggel és érdekekkel bíró szereplők is részt vegyenek. Az ennek nyomán kialakuló tudásmegosztás révén a fejlesztési projektek a közös tanulás forrásává válnak (Meppem–Gill 1998). Ily módon a fenntartható fejlődés, illetve annak tervezése értelmezhető olyan kölcsönös tanulási folyamatként, amelyben a szakértői és a laikus tudás közötti megkülönböztetés felesleges, hiszen a folyamatosan változó kontextushoz való igazodás során bármilyen tudásforma fontossá válhat, függetlenül a tudás irányultságától és forrásától, vagy a birtokló

személyétől. Meppem szerint e tanulási folyamat, illetve a benne megvalósuló kölcsönös, kommunikációra épülő interakció (*reflexive communicative interaction*) a fenntarthatóságot kiinduló koncepcióként használja, amelynek megvitatása és értelmezése során a szereplők közösen definiálják a fejlesztési tevékenység (projekt) irányvonalait. Ez az interakció szükségszerűen transzdiszciplináris tudományfelfogásra (azaz különböző diszciplínák határain, laikusok együttműködésével zajló, problémaorientált tudományos munkára) és metodológiai pluralizmusra (vagyis a különböző tudásformák és érvelések közötti hatalmi megkülönböztetés szándékos feloldására törekvő módszertani sokféleségre), mint az interakció minőségét meghatározó feltételekre épül. Az interakció minősége pedig a tanulási folyamat eredményeként születő fejlesztési projektek és tevékenységek értékeléséhez ad információt (Meppem 2000).

Ebben az értelmezésben a fenntarthatóság egyfajta *híd* vagy *integratív* koncepcióként jelenik meg (Paehlke 2005, Bruckmeier 2004), amely nem definiálható egyszer s mindenkorra, tekintve, hogy különböző szereplők kommunikációja során nyeri el folyamatosan változó értelmét. A fenntarthatóság sokkal inkább egy platform, amely a fejlesztési folyamat különböző szereplői számára lehetővé teszi, hogy ötleteiket, meglátásaikat, értékválasztásaikat becsatornázzák a fejlesztési diskurzusba (Bruckmeier–Kopytina 2006). Ha a fenntartható fejlődési projektek tervezése során kialakul a fenntarthatóságot platform fogalomként használó interakció, megvalósulhat a tudásformák széles körének integrációja. Az így elkészülő stratégia és megvalósuló projekt pedig a tervezési folyamat során egymással versengő álláspontok lenyomata lesz, amely azt is tükrözi, hogy a kiválasztott kritériumok és tevékenységek miért és hogyan váltak mérvadóvá, illetve milyen hatásokat eredményezhetnek (Meppem 2000). Bár a fenntarthatóság platformként, vagy tanulási folyamatként való értelmezése nem kevésbé normatív, mint a korábban hivatkozott, rendszerszemléletre épülő három pillér, ez a megközelítés egyfajta eszközt és technikai útmutatót ad a kutatók, fejlesztők kezébe azzal, hogy a fenntarthatóságot a fenntartható fejlődés tervezése során tárgyalási alapnak tekinti, amely lehetőséget ad az eltérő attitűdök, értelmezések és érdekek ütköztetésére. Így válhat a fenntarthatóság a fejlesztési tevékenység során eszközzé, amely a szereplők interakcióját és tudásuk megosztását segíti elő.

Az elméleti keret felvázolása során a tudáshasználatot mindeddig csak a fenntartható fejlődéssel hoztuk kapcsolatba, tanulmányunk középpontjában ugyanakkor a (fenntartható) vidékfejlesztésben zajló tudásinterakció áll. A fenntartható vidékfejlesztés két ok miatt sem tárgyalható a fenntartható fejlődéstől elválasztva. Egyrészt, amint a bevezetőben is szerepel, a vidéki térségek jelentik a fenntartható fejlődés erőforrás-lelőhelyét (Midmore–Whittaker 2000). Másrészt bármilyen, a fenntartható jelzővel illetett fogalom csak a kiinduló koncepció, a fenntartható fejlődés ismeretében nyerheti el értelmét. Nem meglepő hát, hogy a fenntartható fejlődés és vidékfejlesztés diskurzusai (úgy a politikában, mint

a tudományos életben) nem válnak el egymástól egyértelműen (Bruckmeier 2004, Kelemen 2007), vagy hogy gyakrabban találunk a vidékfejlesztés fenntarthatóbbá tételének lehetőségeit leíró empirikus példákat és azok elemzésére épülő modelleket, mint teoretikusan megalapozott definíciókat.

Van der Ploeg és szerzőtársai empirikus tapasztalatokra hivatkozva egy új vidékfejlesztési paradigma megjelenéséről írnak, amelynek újdonságértéke abban rejlik, hogy a vidéken élők (gazdálkodók, szolgáltatók, stb.) pusztán megélhetési tevékenységüket folytatva is képesek hozzájárulni a fenntarthatósághoz. Felfogásukban a vidékfejlesztés egy olyan, több területi szintet átfogó, sokszereplős és sokoldalú folyamat, amely a vidéki emberek globális kihívásokra adott válaszreakcióiból bontakozik ki. Az új paradigma szerint a vidékfejlesztés kulcsa a hálózatosodás, amelyen keresztül a vidékfejlesztési szereplők különböző helyi és nem helyi erőforrásokat revitalizálnak és kombinálnak, a helyi erőforrások újrafelfedezése során pedig elfeledettnek vagy haszontalannak hitt kulturális, társadalmi és természeti tőkefajtaikat kapcsolnak össze (Van der Ploeg és társai 2000, Van der Ploeg–Renting 2004). Van der Ploeg és Renting, bár alapvetően épít az endogén fejlesztés koncepciójára (Ray 1998, 1999), a fenntarthatósághoz való kapcsolódással meg is haladja azt. A szerzőpáros szerint ugyanis a vidékfejlesztés új paradigmája a hálózatosodáson, együttműködésen keresztül rejtett társadalmi erőforrásokat szabadít fel; a posztmodern fogyasztói szokásokra reflektáló, helyi erőforrásokra épülő termékstruktúra piacosításán keresztül magasabb jövedelmet generál; a természeti erőforrások tiszteletben tartásával pedig azok megőrzéséhez is hozzájárul. Mindezek által a vidékfejlesztés új paradigmáját képviselő kezdeményezések társadalmi, gazdasági és ökológiai vonatkozásban is a fenntarthatóságot erősítik (Van der Ploeg–Renting 2004). Marsden megerősíti a vidékfejlesztés új paradigmájának létét, amely szerinte új típusú gondolatátársításra (*associationalism*), szövetkezésre és hálózatosodásra, retro-innovációra, ökológiai vállalkozásokra (*ecological entrepreneurship*) és a lokalitás térbeli kihasználására épít. Amellett érvel, hogy az új paradigma keretében megjelenő vidékfejlesztési kezdeményezések a korábbiaknál sokkal ökológikusabbak és fenntarthatóbbak, ezért a vidékkutatás megszokott módszereivel nem vizsgálhatóak megfelelően. Az új vidékfejlesztési paradigmához ajánlott elemzési keret az agro-ökológia, illetve az ökológiai modernizáció, amely a kutatót konstruktivista és kritikai szerepbe helyezve, a koevolúció, a helyi tudás és az endogén erőforrások fogalmait használva képes az újonnan megjelenő vidékfejlesztési kezdeményezések értelmezésére (Marsden 2006).

A vidékfejlesztés új paradigmája Marsdentől az autonóm jelzőt kapta, ez azonban sokkal inkább utal a fejlesztési forrásoktól, pályázatoktól való függetlenedésre, semmint a vidékfejlesztési szereplők individualizációjára. Az új paradigmát kutatók írásaiból kiderül, hogy az új, autonóm kezdeményezések a szereplők közötti szoros együttműködésre, közösségi részvételre és cselekvőképessé tételre (*empowerment*) épülnek, a szereplők sokszínűsége, a helyi tudás fel-

értékelődése pedig arra is utal, hogy ezek a kezdeményezések tudásmegosztáson, közös tudás generálásán alapulnak. A vidékfejlesztés új paradigmája ennek ellenére keveset mond a tudásinterakció vidékfejlesztésben betöltött szerepéről és fenntartható fejlődésre gyakorolt hatásáról. A fenntarthatóság platform megközelítése, azáltal, hogy a szereplők és az általuk használt tudás interakcióját helyezi középpontba, képes ezt a hiátust kezelni, így hozzájárulhat az új vidékfejlesztési kezdeményezések mélyebb megértéséhez. Bár az új paradigma kezdeményezései az ökológiai, társadalmi és gazdasági fenntarthatóság hármas mércéjével mérve mindeddig fenntartható(bb)nak bizonyultak, értékelésük is új alapokra helyezhető a platform koncepciót használva. Tanulmányunk ezekre a felismerésekre épít, amikor a fenntarthatóság platform megközelítéséből kiindulva vizsgál két, az új vidékfejlesztési paradigmába legalább részben beillő magyar vidékfejlesztési kezdeményezést a szereplők és az általuk használt tudások közötti interakciók szempontjából.

Mielőtt azonban áttérnénk az esettanulmányok bemutatására és elemzésére, szükséges tisztázni az elemzés egy további alapfogalmát, a tudás és a tudásformák általunk használt megközelítését.² A fenntartható vidékfejlesztésben megjelenő tudás elemzésekor kiindulhatunk a tudományos, a helyi (tradicionális) és a menedzseri tudás közötti megkülönböztetésből. A tudományos és a helyi tudás közötti különbségtétel szinte hagyományosnak mondható: a tudományos tudásról a szakirodalom többek között azt emeli ki, hogy explicit formában jelenik meg, jól dokumentált, intézményesített körülmények között sajátítható el és szekvenciális; míg a helyi tudás sokkal inkább tacit formában van jelen, kísérleti jellegű, informális módon sajátítható el és szimultán (Rahman, 2000; Bruckmeier, 2004). A helyi tudás sokszor a tradicionális tudással is egybeesik (angol szóhasználatban gyakran *indigenous knowledge*), bár dinamikájuk eltérő lehet: míg a tradicionális tudás apáról fiúra öröklődik generációkon keresztül, a helyi tudás jellegzetessége csak a helyspecifikusság, megszerzése nem feltétlenül kapcsolódik generációs örökléshez (Bodorkós és társai 2005; Folke 2004). Természetesen sem a tudományos, sem a helyi tudás nem tekinthető homogénnek, vidékfejlesztésben betöltött szerepük ugyanakkor viszonylag jól definiált. A tudományos tudás a vidékre, vidékfejlesztésre vonatkozó átfogó elméleteket, tudományos módszereket, illetve különböző térségekben végzett kutatások általánosítható tanulságait gyűjti össze, amit a vidékfejlesztés szereplői tevékenységük során a gyakorlatban is használhatnak. E tudásforma gyakorlatban történő használata ugyanakkor megköveteli, hogy az összegyűjtött elméleteket, módszereket, tapasztalatokat lefordítsák és értelmezzék a helyi adottságokra, amelyeket az ott élők ismernek a legjobban. A tudományos tudás gyakorlati alkalmazása tehát a helyi tudáson (a helyi, természeti és táji adott-

² Tanulmányunkban a CORASON kutatás tipológiájának megfelelően a tudásforma kifejezést használjuk, amikor hasonló eredete, irányultsága és jellege alapján azonos csoportba sorolható tudásokra gondolunk.

ságok, szokások, normák stb. ismeretén) keresztül valósítható meg, a helyi tudás ugyanakkor önmagában is jelentős lehet, például a természeti adottságok változásához való alkalmazkodás esetén (lásd pl. Hares és társai 2006).

A tudományos és a helyi tudáshoz képest új keletű menedzseri tudás különösen tudásformává vált a vidékfejlesztésben a projekttesedés elterjedésével. A folyamat során *„közösségi és részben magánforrásokból származó fejlesztési támogatásokat, valamint (...) eszközöket, ötleteket, tudást és hatalmat”* közvetítenek a projekt osztály tagjai (Kovách–Kucerova 2006, 4.o.). A menedzseri tudás birtokosai gyakorta ebbe a csoportba tartoznak, de lehetnek kívülállók, egyszerű vidéki vállalkozók, hétköznapi emberek is, akiknek fő tevékenysége nem kötődik vidékfejlesztési projektekhez, mégis hozzájárul az adott térség és az abban élő közösség fejlődéséhez. A menedzseri tudásformát a jogi, pénzügyi, intézményi viszonyok és szokásrendszer ismeretével, a pályázattírási és adminisztráció tudományával, a projektmenedzsmenttel azonosítjuk. Az ily módon definiált tudásforma ugyanakkor nehezen értelmezhető a tudományos és a helyi tudás dichotómiájában, tekintve, hogy a menedzseri tudás sem nem tudományos, sem nem helyi, miközben tudományos és helyi elemekkel egyaránt rendelkezik. Bár explicit formában megjelenik és intézményesített módon tanulható, gyakran kísérleti jellegű és személyhez kötött (Bruckmeier, 2004). A menedzseri tudás hordoz helyspecifikus elemeket, ugyanakkor nem egy meghatározott helyhez kötődik, hanem egy tágabban értelmezett intézményi és gazdasági kontextushoz. Vizsgálatát az indokolja, hogy a menedzseri tudás az utóbbi években megkülönböztetett szerepet szerzett a vidékfejlesztésben, tekintve, hogy a gazdasági és politikai szereplők többsége (jóformán a vidékfejlesztés teljes intézményi háttere) a menedzseri tudásformát helyezi előtérbe a vidékfejlesztésben résztvevő aktorok más jellegű tudása helyett.

Az esettanulmányok során is e három tudásformát – a tudományos, a helyi és a menedzseri tudást – elemezzük, hogy eredetüket, használatukat és a közöttük lévő interakciókat megismerve jobban megértjük az új vidékfejlesztési kezdeményezések jellegét és fenntarthatósághoz való viszonyát.

Tudáshasználat a magyar vidékfejlesztési gyakorlatban

A Mezőtúri Kistérségben készített átfogó kutatásunkból e fejezetben két esettanulmányt ismertetünk. Az esettanulmányok Mezőtúron készített félig strukturált interjúkon alapulnak, s egy-egy vidékfejlesztési kezdeményezést mutatnak be (vidékfejlesztés alatt ez esetben a tágabban értelmezett endogén fejlődést értve – lásd pl. Ray 1998, 1999, Van der Ploeg és társai 2000, Jenkins 2000). A két esettanulmány bemutatása után elemezzük, hogy az esettanulmány szereplői milyen szerepet töltenek be a helyi gazdasági életben és tevékenységük

során az elméleti bevezetőben bemutatott tudásformák milyen kombinációját alkalmazzák.

Esettanulmányok

Az első esettanulmányban egy kisvárosban élő, hatvan év körüli, helyi származású gazdálkodó tevékenységét elemezzük. A gazda feleségével él, gyermekeik felnőttek. A két önálló család gazdálkodása kiegészíti egymást: az apa szántóföldi növényeket termeszt, a fia pedig szarvasmarhát hizlal.

A gazdálkodó pár mindkét tagja régóta a városban él, ahová még ifjan költöztek a környékbeli falvak egyikéből. Mindketten szegény paraszti családból származnak, szüleik is mezőgazdasági munkát végeztek először a környék uradalmaiban, később a termelőszövetkezetben. A házaspár jelenleg gabonaféléket, kukoricát, napraforgót termel közel 250 hektáron, amelyből 200 hektárt használnak szántóként, a maradék ötvenet pedig gyepeként. Gazdaságukat apránként fejlesztették mai méretére a rendszerváltást követően, földterületeik jelentős részét ma is bérlik.

Korábban mindketten a helyi termelőszövetkezetben dolgoztak, de 1992-ben kiléptek a téesszából, vásároltak egy traktort, és éveken át abból éltek, hogy a férfi gépi bér munkát végzett különböző gazdálkodóknak. Az elmúlt 13 évben vásároltak még egy traktort, és beszerezték az összes gazdálkodáshoz szükséges munkagépet. A gépi fejlesztések jelentős részét SAPARD támogatásból fedezték. A gazdának a termelés során nincs szüksége segítségre, minden munkát egyedül végez, míg az adminisztrációt felesége intézi, aki a téesszben könyvelő volt. A közelmúltban gazdasági társaságot alapítottak a régió más gazdáival közösen. Az új vállalkozás célja, hogy a gazdák a régióban kiemelkedő minőségű búzát termeljenek, előre rögzített, egységes technológia szerint. Az így megtermelt árut a vállalkozás közvetítésével az egyik nagy hazai integrátor cég vásárolja fel, a termények döntő többségére azonban a gazda maga keres vevőt, a közös vállalkozástól függetlenül. Az értékesítés során a legjobb árat veszi alapul, függetlenül attól, hogy a feldolgozó, felvásárló hol a székhelye.

Mind a gazdálkodó, mind pedig felesége összetett tudással rendelkezik. Gazdálkodási módszereiket a hatvanas években, még a téesszben tanulták, de használják saját helyi tudásukat is. Menedzseri tudásuk szintén jelentős, de mégsem elegendő ahhoz, hogy minden adminisztrációs, pénzügyi és számviteli problémát maguk oldjanak meg.

„Könyvelőnk van, tetszik tudni, mert egy darabig csináltam én, mert a TSZ-nél könyvelőként dolgoztam, de hát aztán nagyon bonyolult volt mindent csinálni, és akkor ugye kiadtuk könyvelőnek ...“(A gazdasszony)

A fenti idézet példázza, hogy bár a gazda és a felesége rendelkeznek menedzseri tudással, az már nem elég arra, hogy a pályázatírással és –menedzsmenttel,

valamint a könyveléssel is boldoguljanak. A gazdálkodással kapcsolatos ügyvitel komolyabb hozzáértést, iskolában elsajátítható tudást igényelne, de az ő menedzseri tudásuk tapasztalatból származik, amelyet helyben, korábbi munkájuk és jelenlegi gazdálkodásuk során szereztek. Amikor a különlegesen jó minőségű gabona termelésére létrehozott vállalkozásról beszélnek, szintén az érzékelhető, hogy nem pontosan ismerik, értik a cég működését. A tévesben, és a kilencvenes évek elején tapasztalati úton elsajátított tudás nem elegendő ahhoz, hogy megértsék egy gazdasági társaság működtetésének összetett folyamatait. Ez a vállalkozás nem alulról indult, hanem a termesztett növény fajtatulajdonosának biztatására hozták létre a környékbeli gazdák, megvalósulása klasszikus példája az integrátor cégek és a közepes gazdálkodók közötti együttműködésnek. Egy közelmúltban megjelent cikk elemzi az integrátor cégek jellegzetességeit (Kelemen–Megyesi 2007a). Ugyanitt a szerzők mellett érvelnek, hogy az alulról építkező, a gazdák önkéntes társulásán és egyenlő részvételén alapuló kezdeményezések sikeresebbek, társadalmilag igazságosabbak és feltehetően hosszú távon gazdaságilag is életképesebbek, mint a felülről kezdeményezett szerveződések, mivel az előbbiek a helyi igényeknek és a kezdeményezőik céljainak jobban megfelelő működési célokat fogalmaznak meg, míg az integrátor elképzelései szerint megvalósuló vállalkozásban a gazdák érdekei elsikkadnak.

A vizsgált esetben a termelő gazdálkodási módszereiben a tudományos tudás elemei is felbukkannak, ami azonban csak részben tekinthető az iskolai oktatás eredményének. A gazda a tévesben tapasztalati tanulás révén szerezte gazdálkodási ismereteinek egy részét, ahol az agrármérnökök szabták meg, mikor milyen munkaművelet következze. A szövetkezetben dolgozva a gazdálkodó az agrármérnökök közvetítésével sajátította el ezt a fajta alkalmazott tudományos tudást, majd önállóvá válva alkalmazni kezdte megszerzett ismereteit (*„...én ugyan úgy csinálom, mint ahogy csináltam a gépállomáson, meg a szövetkezetben.”*). A gazdálkodási módszerek részletesebb vizsgálata azt mutatja, hogy a tudományos tudás mellett a hagyományos és a helyi tudás elemei is hangsúlyosak.

„Nézzé, most nem azért mondom, jártam erre a gazdaiskolára. Tudja, azt mondják nekem, hogy hát mennyit kérődzik a tehén, hány órahosszát? Tudja mi juttott eszembe, hát mikor gyerek voltam adtam a csutkát nekik, jól lakott. El kezdtem gondolkozni, megmondtam, hogy mennyit kérődzik a tehén, hány órahosszát.”

„Én döntöttem el, hogy melyik földbe vessek” (A gazda); „Hát itt a mezőtúri határban olyan 22-23 aranykoronások a földek.” (A gazdasszony).

Amikor a két tudásforma, a helyi (hagyományos), illetve a tudományos jellegű, oktatásból, agronómustól származó tudás ellentmondásba kerül egymással a

mindennapi döntések során, akkor a házaspár a helyi (hagyományos) tudásra hagyatkozik inkább.

„Hát ide figyeljen, itt a parasztember, ha elkezdni hizlalni a disznót, az nem ad még tápot se neki, mert ő kukoricán szereti meghizlalni, meg árpán. Ő nem akar tápos disznót enni.” A gazda

Ez teljesen tudatos döntésük, amelyet alapvetően a gazdaság pénzügyi környezete szab meg, amint ez az idézetből is látszik. Egy másik idézet is példázza, ahogy a környezettudatosság és a gazdasági megfontolások sokszor egymással versengenek:

„Nem vegyszerezem, mert majdnem a vegyszer árán megkapálják. (...) Hát nem lehet (azokat megfogadni), annyi pénzt kell utána befizetni, ide figyeljen, hogy többet, mint amennyit kap az az ember. Akkor inkább kimegyek, és megkapálom én, mert hát az olyan horribilis összegbe kerül.

Bár nem említi sem a gazda, sem a felesége, nyilvánvaló, hogy a társadalmi szempontok is háttérbe szorulnak, és a környezettudatosnak tekinthető kivitelezés egyetlen oka, hogy ez a legolcsóbb megoldás az adott helyzetben. Példánkban tudásinterakció, hálózatosodás is megfigyelhető. A fenntarthatóság hármasság értelmezéséből spontán módon csupán a gazdasági életképesség jelent meg, ez az egyetlen szempont, amelyet komolyan mérlegelnek döntéseik során.

Második esettanulmányunk a helyi kézműves hagyományokra épülő gazdasági tevékenység működését vázolja. Egy olyan, alulról építkező, a helyi erőforrásokat és tudást használó kezdeményezést mutatunk be, amely egyfajta endogén fejlődés jeleit mutatja.

A középkori gyökerekre visszavezethető kézműves hagyomány a térség gazdasági arculatának mindig is fontos meghatározója volt. Ez a hagyomány az elmúlt évszázadokban hullámszerűen fejlődött, több ízben megújult, az egyes korok újra felfedezték és újraértékelték a helyi tradíciókat és tudást. A mezőtúri fazekasság legutóbbi aranykora a 70-80-as évekre tehető, ekkor a Mezőtúri Fazekasok Szövetkezete a szocialista piacokra termelt. A 90-es években a rendszerváltást követően piacgazdasági átalakulást követően a helyi kézműipar gazdasági környezete is radikálisan átalakult, amely megváltoztatta a helyi termelők termék- és marketingpolitikáját, a nyugati piacokra való betörést elősegítendő. Alapvető változás volt a modern és a hagyományos termékek újraértékelése és tudatos szétválasztása. A rendszerváltás utáni időszakot átmeneti konjunktúra jellemezte, az újonnan alapított Túri Fazekas Műhely 70-100 alkalmazottal az IKEA nemzetközi áruházlánc beszállítója lett. A vállalkozás 2003-ig kézműipari termékeket gyártott, ekkor azonban az IKEA a még olcsóbb romániai termékek felé fordult. A vállalkozás megszűnését követően kisebb fazekas műhelyek alakultak, amelyek alkalmazkodni tudtak a piaci igényekhez; a helyi fazekas piac fragmentált lett.

Az esettanulmányban a térség egyik leghíresebb, legsikeresebb kézműves

vállalkozóját mutatjuk be. A helyi születésű, helyben élő asszony a gazdasági tevékenységét a termeléstől az értékesítésig egyszemélyes vállalkozásban végzi. A vállalkozó a Mezőtúri Fazekasok Népművészeti Háziipari Szövetkezetben, valamint tradicionális fazekas mesterektől tanulta a mesterséget. Nyaranta a magyarországi és az erdélyi fazekasközpontokban tanulmányozta a szakmát, piaci ismeretekre pedig ausztriai tanulmányútján tett szert. 1985-től mint független fazekas dolgozott Budapesten, 1981 és 2005 között több mint 30 kiállítása volt, művészetét számos díjjal ismerték el. A Budapesten töltött évek során sajátította el azokat a marketing ismereteket, illetve építette ki azt a kapcsolathálót, amelynek segítségével ma is értékesíti termékeit. Az 1980-as évek végéig népművészeti boltokban értékesítették kerámiáit, s mivel ezek nagy része azóta megszűnt, az 1990-es évektől új marketing stratégiát kellett kiépítenie. A keramikusnő termékpolitikájának két vezérelve a helyi kézműves hagyományok őrzése, továbbvitele, a hagyományos formákban és színekben megjelenő mezőtúri agyagedények készítése³, valamint a modern vásárlói igények kielégítése, egymással nem mindig egyeztethető össze. Véleménye szerint a piacon leginkább értékesíthető mezőtúri agyagedények legfontosabb kritériuma a márkanév, azaz a mezőtúri származás és nem pedig a térséghez vagy a névhez köthető stílus. A termékek autentikusságának megítélése az etnográfusok szigorú kategorizálása és a fogyasztók tág értelmezésének skáláján mozog. Ezt jól szemlélteti saját tapasztalata, amely szerint a 30-as évek mezőtúri agyagedényei alapján készített termékei az etnográfusok szemében már nem tekinthetők autentikusnak, holott ugyanazok a kékmázás edények Európa-szerte mint népszerű tradicionális helyi termékek jelennek meg a kézműves-piacokon. Az etnográfusok által is autentikusnak tartott barnamázás vagy máznélküli edényekre viszont sokkal kisebb a kereslet. Sikeres egyszemélyes vállalkozásának, szakmai karrierének kulcsa a szükséges képességek, erőforrások, kapcsolatok birtoklása. Vállalkozásának háttérében a helyi kulturális hagyományok állnak, ám helyi gazdasági beágyazottsága csekély. A turisztikai nevezetességek, az épített örökség és a turisztikai jelentőségű természeti értékek hiánya ellenére a térség komoly turizmus stratégiával rendelkezik, amely központjában a saját hagyományaira épülő fesztiválturizmus áll. Ennek két legfontosabb eleme a kézműves hagyományok és a szintén középkorra visszavezethető térségi rendezvény, a Túri Vásár. Az aktív fesztiválturizmus beindulása esetén a helyi kézműves termékek helyi értékesítése is fellendülne, hiszen ma helyi termékeket árusító állandó jelleggel működő bolt nincs a térségben, holott utazási irodák, ügynökségek gyakran érdeklődnek efelől a gyártóknál. Ma a mezőtúri fazekasok számára legfőbb értékesítési csatorna a magyar államalapítás ünnepén rendezett budapesti kirakodóvásár illetve a fővárosi karácsonyi vásár (Kovách-Kristóf, 2006).

³ A mezőtúri agyagedények a 18. században fekete, máz nélküli edények voltak, a 19. századtól barna mázás, a 20. század 30-as éveiben pedig kék mázás edényeket készítettek.

Az esettanulmányban bemutatott kézműves-vállalkozó összetett tudáskészletet alkalmaz működése során, mivel ő egy személyben végzi a vállalkozáshoz kapcsolódó összes fontos munkát, gyártási és értékesítési tevékenységet. Ugyan a térség kulturális hagyományainak egyik legfontosabb eleme az évszázadokra visszanyúló kézműves hagyomány, a keramikusnő művészeti és technikai jellegű tudása mégsem nevezhető hagyományos tudásnak, mivel tudását tanulás révén szerezte, annak nincsenek olyan elemei, amelyek a szocializáció során hagyományozódtak volna rá. Vizsgálati alanyunk tevékenységének kiindulópontja nem a (tudatos vagy nem tudatos) hagyományörzés, hanem a helyi tradíciók újra-feltalálása, és a (helyi és a nem helyi) kézműves-hagyományok új konstellációjából felépült egyedi stílusú termékek értékesítése, amelyben nagy szerepet játszik a külső kereslet. Helyi tudása a helyi hagyományokra vonatkozó tudományos tudás tudatos elsajátításán (különböző korszakok helyi és nem helyi fazekas termékei) és használatán (a hagyományos termékek reprodukciója, a hagyományos termékeken alapuló saját tervezésű termékek) alapszik, azonban ő nem vesz részt a tudományos tudás termelésében. Helyi tudása továbbá kiegészül tapasztalati úton megszerzett egyéb kézműves hagyományok ismeretével, amelyeket külföldi (erdélyi) tanulmányutakon sajátított el. Vállalkozásának irányításához szükséges menedzseri tevékenységeket is ő végzi. Az ehhez szükséges tudást szintén tapasztalati úton sajátította el (ausztriai tanulmányút). Menedzseri tudása specifikus, az évtizedek során kiépített kapcsolati hálókon keresztül történő közvetlen termékértékesítésre irányul, ám a tevékenységével közvetett kapcsolatban lévő területekkel (kézművesség és kézműves termékek turisztikai célú megjelenése) a gyakorlatban nem, csupán elméleti szinten foglalkozik. Menedzseri tudása tehát a piaci tapasztalatok alapján elsajátított alulról felépített tudás, amely nincs közvetlen kapcsolatban a települési, a területi vagy az országos fejlesztési rendszerekkel és politikákkal.

Ez a fajta menedzseri tudás jól használható, gazdaságilag a vállalkozás életképes. A fenntarthatóság másik két dimenziójáról, a környezettudatosságról és a társadalmi igazságosságról azonban nem tudunk sokat mondani, mivel az esettanulmányban e két kérdéskör nem jelenik meg. A vállalkozás a hagyományok és a termékei révén kötődik Mezőtúrhoz a vállalkozás, a piacai nem ide kötik, gazdasági értelemben nem kötődik a városhoz.

Ebben az esetben, szemben az előzővel a vállalkozó élénk kapcsolatokat alakított ki az ország különböző pontjain található kereskedőkkel, amelyek a vállalkozás életképességét biztosítják, de erős, jól kialakult vertikális hálózatok itt sem figyelhetők meg, más helyi iparosokkal nincsen kapcsolatban a vizsgált fazekas.

Következtetések

Amint az esettanulmányok tapasztalatai alapján is megállapíthatjuk, a vidékfejlesztésben résztvevő helyi szereplők számos helyről, különböző tudásformákat összegyűjtve egy-egy sajátos, személyre szabott tudáskészletet használnak. E tudáskészletekben más és más tudásforma dominál, attól függően, hogy az adott vidékfejlesztési szereplő milyen területen használja a tudását, de mindkét bemutatott esetre igaz, hogy domináns a helyi és a szervezett oktatáson kívül megszerzett tudás. Ez képezi a két vállalkozásban folyó tevékenységek alapját. Ezzel szemben a hasonló módon megszerzett menedzseri tudás csak részlegesen elegendő: arra semmiképpen sem, hogy a vizsgált esetekben a vállalkozók önállóan végezdhessék a szükséges adminisztrációt, könyvelést, vagy pályázatot írassanak. Ezek szerint a három tudásforma megszerzésének módja (eredete) és a megszerzett tudás természete is eltérő lehet, azaz az egyes tudásformák sem homogének. Mint írtuk a szakirodalom megkülönbözteti a helyi és a tradicionális tudást, tekintve, hogy a tradicionális tudás a helyi tudásnak egy kulturálisan átörökölt formája, míg a helyi tudásba a hely specifikus, de tapasztalat útján elsajátított tudás is beletartozik (Bodorkós és társai 2005; Folke, 2004). Ez a különbség e két esetben is megfigyelhető. Ugyanígy megfigyelhető a tudományos tudás alkalmazott (helyben szerzett) és elméleti fajtája közötti, valamint a menedzseri tudás tanult (általános) és alulról felépített (helyi, speciális) fajtája közötti különbség is. E kétféle menedzseri tudás közül pedig a tanult, általános menedzseri tudás az, amelyet a jelenlegi vidékfejlesztési rendszer előnyben részesít (lásd bővebben Kelemen–Megyesi 2007b).

Elemzésünkben nem csak a bemutatott esettanulmányok, hanem a kutatásunk során szerzett, helyi, mezőgazdasági és kézműipari ágazatra vonatkozó, egyéb tapasztalatainkat, eredményeinket is figyelembe vettük. Bár a térség kiváló adottságokkal és működőképes mezőgazdasággal rendelkezik, a különböző (helyi) gazdasági szereplők között nincs szoros kapcsolat. Egy-egy termékpályán belül hiányzik a termelésre, a feldolgozásra és az értékesítésre is kiterjedő helyi szintű vertikális koordináció. Ugyan a helyi termelési, feldolgozási és értékesítési struktúrák összekapcsolása pozitív hatással lenne a terület társadalmára és esetenként gazdaságára, ez egyrészt azért nem valósul meg, mert a gazdasági szereplők szinte kizárólag gazdasági érdekeket mérlegelnek döntéseik során, másrészt pedig azért, mert a helyi gazdaság általában nem a térség társadalmi, környezeti érdekei és igényei szerint szerveződik. Csupán kisvállalkozások között találtunk olyanokat, amelyek mind a termelésben, a feldolgozásban és az értékesítésben is érdekelték, ezek közül mutattunk be egyet. A mezőgazdaságban erre nem találtunk példát. Bár a helyi kézműipar adottságai szintén kedvezőek, a helyi nagyvállalkozások megszűnése miatt mára csak kisvállalkozások maradtak működőképesek. Ebből az ágazatból hiányzik mind a vertikális, mind a területi és a horizontális integráció, az ágazat szereplői

önállóan, egymástól függetlenül tevékenykednek, annak ellenére, hogy a stratégiák hasonló mintázatot mutatnak. A különböző szereplők között nincs gazdasági (közös piacra jutás) vagy társadalmi (közös érdekképviselés) kapcsolat. Bár területi szempontból a helyi gazdasághoz leginkább a kisvállalkozások kötődnek, a vizsgált esetekben a vállalkozások az országos piacra termelnek. Helyi kötődésük abban fejeződik ki, hogy a működésükhöz szükséges tudás helyi ismereteikben és helyi kapcsolatrendszerükben gyökerezik, valamint abban, hogy maguk a vállalkozók mezőtúriak. Területi szempontból kevésbé beágyazottak azok a nagyvállalkozások, amelyek a rendszerváltást követően alakultak meg vagy alakultak át valamilyen mezőgazdasági, élelmiszeripari szervezetből, vállalatból vagy kézműipari szervezetek, gyárak korábbi egységeiből. Ezek a vállalkozások fontos szerepet játszanak a helyi foglalkoztatásban és közvetlen gazdasági kapcsolatban állnak a térségben tevékenykedő kisebb gazdasági szervezetekkel, amelyek sok szempontból kiszolgáltatottak ezeknek a nagyvállalkozásoknak.

Esettanulmányaink szerint tehát csak korlátozottan valósul meg a tudásformák közötti interakció, illetve a hálózatosodás, mivel az egyes szereplők csak csekély mértékben kooperálnak egymással. Bár az vizsgált esetek egyes elemeiben fellelhetők a különböző vidékfejlesztési elméletekhez hasonló kezdeményezések, az alaposabb elemzés alapján nem lehet azonosítani az elméleti írások állításaival sem a mezőgazdasági vállalkozó, sem pedig a keramikus vállalkozó esetét. A fenntarthatóság Goodland-féle meghatározásának sem felel meg a két vállalkozás tevékenysége (Goodland 1995). A fenntarthatóság három pillére közül kizárólag a gazdasági életképességet említették az interjúalanyaink. A társadalmi igazságosság, hasonlóan a környezettudatossághoz nem tartoznak azon fogalmak közé, amelyeket figyelembe vesznek a vállalkozás működtetése során. A vizsgált esetekben az együttműködés és az interakció hiánya mellett ez a másik ok, amiért nem valósulhat meg a Bruckmeier-féle tudás interakció; a fenntarthatóság fogalom meg sem jelenik a vállalkozás működtetése során (Bruckmeier 2004). Így a fejlesztéspolitikában hangsúlyozottan felbukkanó fenntarthatóság fogalom nem válhat a fejlesztési tevékenység során közös értelmezési keretté. A vállalkozók magukra hagyva egyetlen célt, a gazdasági életképességet szeretnék elérni, hogy a tulajdonosok biztosítsák saját megélhetésüket.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bodorkós B. – Mihók B. – Bela Gy. – Gálhidy L. (2005) *Local People and the Changes of Local Environment in the South-Borsod Region*. ESRs XXI. Konferencia, Keszthely, Magyarország.
- Bruckmeier, K. (2004) *CORASON – Framework for the Analysis of Rural Sustainable Development*. Theoretical and conceptual framework input paper.
- Bruckmeier, K–Kopytina, M. (2006): *Sustainable rural development – How does it affect rural societies in Europe and the third world?* Collection of papers of international conference: Countryside – Our World, Cesky Krumlov, 2006. 03. 01-03. 42-71.
- Brundtland, G. (szerk.) (1987) *Our Common Future: The World Commission on Environment and Development*. Oxford, Oxford University Press.
- Ekens, P. (1993) 'Limits to Growth' and 'Sustainable Development': Grappling with Ecological Realities. *Ecological Economics*, 8 (3), 269-288.
- Folke, C. (2004) Traditional Knowledge in Social-Ecological Systems. *Ecology and Society*, 9 (3) <http://www.ecologyandsociety.org/vol9/iss3/art7/>.
- Goodland, R. (1995) The Concept of Environmental Sustainability. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 26, 1-24.
- Haraway, D. (1988) Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist Studies*, 14 (3), 575–599.
- Hares, M. – Eskonheimo, A. – Myllyntaus, T. – Luukkanen, O. (2006) Environmental literacy in interpreting endangered sustainability. Case studies from Thailand and the Sudan. *Geoforum*, 37 (1), 128-144.
- Jenkins, T. N. (2000) Putting postmodernity into practice: endogenous development and the role of traditional cultures in the development of marginal regions. *Ecological Economics*, 34 (3), 301-313.
- Kelemen E. – Megyesi B. (2007a) The Role of Collective Marketing Initiatives in Hungarian Agriculture, *Eastern European Countryside*, 13 (1), 83-97.
- Kelemen E. – Megyesi B. (2007b) Tudásformák a fenntartható vidékfejlesztésben c. írás, elhangzott az Európai Magyarország c. konferencián 2007. február 7., Kézirat.
- Kelemen E. (2007) Vidékfejlesztés és fenntarthatóság: az értelmezés hatalma. In Boda Zs. – Kovách I. – Szoboszlai Gy. (szerk.) *Fiatal kutatók elitekről, kampányokról, vidékimázsokról. Mikroelemzések politikai jelenségekről*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest (megjelenés alatt).
- Kovách, I. – Kucerova, E. (2006) The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociologia Ruralis*, 46 (1), 3-21.
- Kovách, I. – Kristóf, L. (2006) Non-agricultural Economies and Knowledge Dynamics in Sustainable Rural Development. In Gorlach, K. - Kovách, I. (szerk.) *Local Food Production, Non-Agricultural Economies and Knowledge Dynamics in Rural Sustainable Development. Working Papers* (7) 2006 (5)
- Marsden, T. (2006) The road towards sustainable rural development: issues of theory,

- policy and practice in a european context. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage, London, 201-212.
- Meppem, T. (2000) The discursive community: evolving institutional structures for planning sustainability. *Ecological Economics*, 34 (1), 47-61.
- Meppem, T. – Gill, R. (1998) Planning for sustainability as a learning concept. *Ecological Economics*, 26 (2) 127-137.
- Midmore, P. – Whittaker, J. (2000) Economics for sustainable rural systems. *Ecological Economics*, 35 (2) 173-189.
- Mol, A. P. J. – Sonnenfeld, D. A. (2000) Ecological Modernisation Around the World: an Introduction. *Environmental Politics*, 9 (1), 3-14.
- Nemes G. (2005) *The Politics of Rural Development in Europe*. Műhelytanulmányok, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 2005/5.
- Norgaard, R. (1985) An Evolutionary Critique and Plea for Pluralism. *Journal of Environmental Economics and Management*, 12 (3) 382-394.
- Olsson, P. – Folke, C. – Berkes, F. (2004) Adaptive Co-management for Building Resilience in Social-Ecological Systems. *Environmental Management*, 34 (1) 75-90.
- Paehlke, R. (2005) Sustainability as a Bridging Concept. *Conservation Biology*, 19 (1), 36-38.
- Rahman, A. (2000) *Development of an Integrated Traditional and Scientific Knowledge Base: A Mechanism for Accessing, Benefit-Sharing and Documenting Traditional Knowledge for Sustainable Socio-Economic Development and Poverty Alleviation*. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), Expert Meeting on Systems and National Experiences for Protecting Traditional Knowledge, Innovation and Practices. Geneva, Switzerland, 30. October – 1. November, 2000. 15 p.
- Ray, C. (1998) Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 38 (1), 3-20.
- Ray, C. (1999) Towards a Meta-Framework of Endogenous Development: Repertoires, Paths, Democracy and Rights. *Sociologia Ruralis*, (39) 4, 521-537.
- Szakál F. (1999) A hazai vidékfejlesztés rendszerének EU-konform kialakítási lehetőségei. *Zöld Belépő*, Budapest 70. szám,
- Van der Ploeg, J. D. és társai (2000) Rural Development: From Practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis*, 40 (4), 391-408.
- Van der Ploeg, J. D. – Renting, H. (2004) Behind the 'Redux': A Rejoinder to David Goodman. *Sociologia Ruralis*, 44 (2), 233-242.

CSURGÓ BERNADETT – KOVÁCH IMRE – EVA KUČEROVÁ:

HATALOM ÉS TUDÁS AZ EURÓPAI VIDÉKFEJLESZTÉSBEN

Bevezetés

A fenntartható erőforrás felhasználás, a fenntarthatóság és a tudástársadalom egyre inkább az európai vidékfejlesztés kulcsfogalmaivá válnak; ezekhez kapcsolódva egy új fejlesztési paradigma körvonalazódik. Az Európai Unió, a tagállamok és a régiók a természeti és társadalmi erőforrások fenntartható felhasználásának tudásalapú stratégiáit kezdeményezik. Ezért számos agrártermelő – elhatárolódva a modernizáció termelés- és termelékenység-központú szemléletétől – gazdálkodását a fenntarthatóság követelményei szerint alakítja át (Marsden 2006). Az uniós és nemzeti vidékfejlesztési politikák a fenntarthatóság menedzselhetőségének technokrata szemléletében fogantak, és a tudásra az új, közös európai érték hatékony megvalósításának a forrásaként tekintenek.

A politikai és tudományos diskurzusokban használt fenntarthatóság-fogalmak egymást átfedő változatai az etika, ökológia, fejlesztés és a többdimenziósság kérdéseire összpontosítanak (Cloke–Marsden–Mooney 2006). A változó vidéki hatalmi viszonyok, a projektekben használt tudás társadalmi forrása, fejlődéstörténete és a projekt résztvevőinek érdekei sokkal kisebb figyelmet kapnak a közbeszédben és a tudományos kutatásokban. A CORASON kutatási program esettanulmányait elemezve Bruckmeier, Tovey és Mooney mutatta ki, hogy a politikai dokumentumokban és programokban a fenntartható fejlesztés hat formája található meg (Bruckmeier–Mooney–Tovey 2006). A *konzervatív* és a *hagyományos* menedzselési módok nem egyeznek a fenntarthatóság elveivel, mert alapvetően gazdasági célokat követnek. A *természeti erőforrások védelme és megújítása*, az *életminőség* és a *megélhetés javítása* az erőforrások állapotával kapcsolatosak, és mindössze a *részvételi menedzselési forma* az, amelyben a projektekben különböző érdekekkel rendelkező szereplők együttműködése is megjelenik. A „fenntarthatósági projektek hatalma” és a „hatalom a fenntarthatósági projektekben” kérdéskörei nem túl gyakran bukkannak fel a politikai dokumentumokban és a közbeszédben.

A tudás értelmezésének a CORASON kutatás¹ esettanulmányaiban bemutatott

¹ Tanulmányunk alapját a CORASON (A fenntartható vidékfejlesztés tudás alapú megközelítése) elnevezésű EU FP6-os kutatási projekt eredményei képezik. A kutatás célja a vidékfejlesztési pro-

változatai a tudományos, a menedzseri és a helyi tudásformák felhasználásának társadalmi meghatározottságát tükrözik. Gorlach és társai tanulmányában például az elemzett, nem mezőgazdasági vidékfejlesztési módszer legnépszerűbb változata az a vállalkozási, szolgáltatási modell, amelyben a szükséges menedzseri és szakértői tudást néhány helyi szereplő részvételével a helyi és a regionális hatalom képviselői hozzák létre és birtokolják (Gorlach és társai 2006). A tudományos, közigazgatási és helyi elitek hatalom-tudás szövetsége uralja a fejlesztési projekteket, és elsődlegesnek fogadtatja el a tudományos tudásformákat, létrehozza az ökológiai modernizáció és a fenntartható fejlesztés stratégiáit.

A CORASON kutatásban részt vevő országokban a *fenntarthatóság értelmezése* a szereplők osztály- és *hatalmi pozíciójának és érdekeinek* a következményeként is magyarázható. A fenntarthatóság fogalmát gyakran formálisan használják. A formális és politikailag létrehozott, propagált és diktált fenntarthatóság eszméjének pontos megvalósítási programját a nemzeti vidékfejlesztési tervekben határozzák meg a helyi fejlesztési gyakorlat számára, ahol kötelező a fenntarthatóság alapelveinek és eszméjének az elfogadása és alkalmazása. A vidékfejlesztési rendszer rendelkezéseit és előírásait jól ismerik a projekteket tervező szakértők. A fenntarthatóság ideológiáját a projekttervek kötelező elemeként használják, és ennek nem feltétlenül van köze a fejlesztés valós céljaihoz. A szakértők megélhetésének és a hivatali apparátus hatalmi legitimitásának a forrásaként szolgáló sikeres projektek a fenntarthatóság formalizált és általánosított értelmezését alkalmazzák. A fenntarthatóság *mechanikus értelmezésére* a görög esettanulmány adta az egyik legjobb példát. Görögországban a környezetpolitika alapvonásait az uniós elvek szerint alakították ki. A szakértők és a tervezők a helyi fenntartható projektek befolyásos szereplői; a tudományos és szakértői tudásformák határozzák meg a fenntarthatóságról szóló közbeszédet. A környezetvédelem szempontjait érvényesítik a politikai intézkedésekben, tekintet nélkül a helyi szükségletekre, és elhanyagolva a helyi, laikus tudást (Bruckmeier és társai 2006, Kasimis–Koutsouris 2006). A fenntarthatósági projektek módszertani forrásai elsősorban az uniós politikai programok. Az új tagállamok esetében közös és gyakori ez, mert a fenntartható fejlődés gondolatát a régi tagállamokból „exportálták”. A legfontosabb közszereplők, a civil szervezetek, a helyi adminisztráció képviselőinek és a szakértőknek a nyilvános vitája valamelyest hozzájárul a központilag diktált fogalom helyi értelmezéséhez (Kelemen – Kovács 2006). A fenntarthatóság cseh értelmezésében az Agenda 2001 hivatalos érvei keverednek a nyilvános vitákban megfogalmazott szempontokkal (Moldan 2001).

jektekben megjelenő tudásformák feltárása volt konkrét projektek elemzésén keresztül. A kutatás fő témái a földhasználat, civil társadalom, természetvédelem, élelmiszerláncok, nem mezőgazdasági jellegű gazdasági tevékenységek, innovációs fejlesztések és a fenntarthatóság voltak. A kutatás 12 ország (Írország, Skócia, Norvégia, Svédország, Németország, Csehország, Lengyelország, Magyarország, Görögország, Olaszország, Spanyolország és Portugália) részvételével zajlott.

A fenntarthatóság értelmezésének második típusa nem pontos fogalmakat, hanem emocionális, normatív, álmodern és posztmodern vonásokat tartalmaz. A fenntarthatóságot a projektekre vonatkozó globális követelményként értelmezik, amely -a hatások pontos, konkrét bemutatása nélkül- az adott régió bármely erőforrásához társítható. A kulcsszereplők érdeke a fejlesztési és megélhetési forrásokat biztosító projekt, amelynek legitimizálásához a fenntarthatóság képlékeny fogalmát használják. A tudományos tudásformák tekintélye a fenntarthatóság *szimbolikus értelmezésének* a terjesztését segíti, amit legszemléletesebben a CORASON projektben az Aspromonte Nemzeti Parkról szóló dél-itáliai esettanulmány mutat be (Fonte és Grando 2006). A Parkot a „fenntartható fejlődés laboratóriumának” és nem „természeti múzeumnak” szánták. 1999-ben egy egyetemről érkező szociológus lett a Nemzeti Park elnöke, aki a földhasználat és a térségfejlesztés tervét egyeztetette a régió polgármestereivel, vállalkozóival és farmereivel, és ezzel kapcsolatot teremtett a helyi szereplők, az egyetemi tervezők és a szakértők között. A Park területén a föld magántulajdonban maradt, de a használat mértékét és mikéntjét – a szimbolikusan értelmezett fenntarthatóság eszméjét felhasználva – a Park szakértői szabályozzák, ami törvényszerű konfliktusokhoz vezetett a helyi közösségekkel és politikusokkal. A fenntartható fejlődés eszméjét a szabályozás során hatalmi eszközként alkalmazó szakértőkkel szemben a helyiek a Park vezetésében való növekvő arányú részvétellel és érdekérvényesítéssel válaszoltak.

A fenntarthatóság harmadik típusú, *organikus* felfogása a résztvevők helyi tudására is támaszkodik. A projekt a hozzáférhető forrásokat hasznosítja, és elsődleges célja, hogy környezeti, gazdasági és társadalmi szempontból is megőrizze a helyi forrásokat, javakat, és ösztönözze a szolgáltatásokat és más tevékenységeket. A CORASON esettanulmányok közül az ír példa mutatta leginkább az organikusan értelmezett fenntarthatóság jegyeit. Egy helyi civil csoport az egészség, az életminőség, a kulturális örökség megőrzése miatt szervezte meg a Suir folyó víztisztaságának a védelmét, és újraterleptette a folyó lazacállományát. A civil szervezet a folyó menti kisebb horgászegyesületeket egyesítette az ökológiai természetvédelem és a Suir emberközponthú esztétikai és gyakorlati értékeinek a megőrzése érdekében (Tovey és Mooney 2006).

A fenntarthatóság a legtöbb esetben általános alapeszme, amely alkalmas arra, hogy *megbeszéljék a fejlesztéssel kapcsolatos teendőiket, nyilvánítsák céljaikat, és megküzdjenek azokért*. Buttel szerint például a fenntarthatóság elve a vidékfejlesztés kritikai eszköze lehet, de szolgálhatja a mezőgazdasági termelés elterjedt formáinak és intézményeinek a védelmét is (Buttel 2006). A CORASON esettanulmányok azt tükrözik, hogy a fenntarthatósági projektek mindig *hatalmi viszonyok hálózatában* valósulnak meg, bár azok lényegileg különböznek a „hatalom valami felett”, a „hatalom valamiben”, „a hatalom valamihez” jellegű értelmezésektől, és legfőbb jellegzetességük, hogy a tudásfelhasználás módjaihoz kötődnek. A projektosztály (Kovách 2007a, Kovách

– Kučerová 2006) a fenntarthatósági projektek kulcsszereplőjeként közvetít a döntéshozók és a fejlesztési források felhasználói között. Az intellektuális tulajdon (ld. bővebben Ray 1998) biztosítja a projektosztály hatalmát és annak legitimizációját. Shucksmith azt hangsúlyozza, hogy a fejlesztési projektek és az azokban használt tudás nagyobb társadalmi változásokat okozhatnak, amelyek a helyi társadalmi különbségek növekedéséhez és az egyes projekteken belüli és kívüli társadalmi csoportok marginalizálódásához vezethetnek (Shucksmith 2000, 2004, Reimer 2004, Shortall 2004a, 2004b). A tudáshasználat közvetlenül a hatalom forrása.

Tanulmányunk célja a *hatalmi viszonyok és a tudáshasználat összekapcsolódásának vizsgálata a fenntarthatósági projekteken*. A hatalmi viszony a fenntarthatósággal és a tudáshasználattal kapcsolatban két módon értelmezhető: *a projekttesztelési folyamat* (Sjöblom 2006, Kovács–Kristóf 2005a, 2005b) *hatalmaként a résztvevő és azokból kirekesztődő szereplők fölött és a projekteken belüli hatalmi viszonyokként*. A tanulmány a fejlesztési projekteken használt tudásformák társadalmi forrásait, hozzáférhetőségét és fejlődési dinamikáját vizsgálja, és bemutatja, ahogy a szereplők megvitatják, elfogadják vagy éppen ellenállnak a vidékfejlesztés és ezzel együtt a fenntarthatóság követelményeinek, és ahogy a fenntartható fejlődést, a helyi javakat és szolgáltatásokat piacosító tudásformákra lehet alapozni. Külön figyelmet kap a városi fogyasztói igények és a vidékfejlődés kapcsolata, és a közvetítő csoportok és ügynökségek hatása a használt tudásformákra.

Projekt és tudás

A CORASON projekt összegző tanulmánya (Bruckmeier és társai 2006) szerint a fenntartható fejlődés és a fenntartható erőforrás használat egymástól különböző, ugyanakkor összekapcsolódó fogalmak a vidékfejlesztésnek. A hatalom, tudás és fenntarthatóság összefüggéseinek megértése szempontjából az a lényeges, hogy míg a fenntartható erőforrás használat alkalmanként lehet egyéni és nem szervezett tevékenység, a *fenntartható fejlesztés a legtöbb esetben a többszereplős projektekhez kapcsolódik*. Sjöblom jegyzi meg, hogy a fejlesztési politika projekttesztelése a közszférában és az üzleti életben a kormányzás/irányítás változásának, és a *kormányzás új formáiban* szerepet kapó, nagy számban megjelenő *ideiglenes szervezetek* vertikális és horizontális összekapcsolása iránti igénynek az egyik következménye (Sjöblom 2006). Az Európai Unió támogatási alapelvei, a fejlesztési források szétosztásával kapcsolatos döntések legitimizálásának a kényszere, az ellenőrizhetőség és a partnerség kezdeményezése a támogatott tevékenységformák döntő többségét projektként határozza meg. Az állami adminisztráció reformjai miatt az állami feladatokat az ideiglenes (stabil költségvetéssel és állandó, hosszú távon rögzített feladatkörökkel nem rendelkező) intézményekhez szervezik ki a projekteken keresztül, ami újralegitimizálja az

állam központi szerepét a projektek forrásainak redistribúciójában elfoglalt feladatai következtében. Az ideiglenes szervezetek bevételei az állami, európai vagy éppen a piaci projektekből származó, redistribúciós technikákkal szétosztott fejlesztési forrásokhoz kötődnek, és a hagyományos kormányzati szervezetek tevékenységét is egyre nagyobb arányban projektessítik. Az állandó feladatokkal, költségvetéssel és személyzettel nem rendelkező ideiglenes szervezetek *folyamatos külső forrásfüggősége* idézi elő és állandósítja a tudás, az információ és a fejlesztési források körforgása, cseréje iránti igényt (Klijn 1997).

Böröcz és Sharkat (2005) szerint az Európai Unió olyan közhatalom, amely nem rendelkezik nagyobb hivatali apparátussal, ezért *fejlesztési céljainak megvalósítását projektek szervezésével* valósítja meg. Ray és Kovách elemzésben az Európai Unió vidékfejlesztési rendszere a fejlesztésre szánt (köz)pénzek, a tudás, az eszmék és a gyakorlati tapasztalatok *áramoltatása*, valamint a kapitalista termelési mód(ok), a szervezés és a redistribúció kettős funkciójával rendelkezik (Ray 2001, Kovách 2000). A *transzferek szervezésének és irányításának formája a projekt*, ami az uniós meghatározás és a szervezéstudomány irodalma szerint szoros költségvetésű, rögzített időbeosztású és meghatározott célú beavatkozás a fejlesztés folyamatába (Sjöblom 2006). A projekt a vidékfejlesztési eszmék és gyakorlat összekapcsolásának szervezési módja, amely a civil társadalom intézményi átalakulásának és a politikával kapcsolatos attitűdök változásának következtében válik bonyolultabbá. A vonatkozó irodalom legfontosabb megállapítása, hogy a projektek *a közvetítők* a nemzetközi rendszerek, a nemzeti adminisztráció szintjei és a projektek szereplői között, és hozzájárulnak az uniós politikák elfogadtatásához a tagállamokban (Boonstra 2006). A legitimizálási folyamat számos szereplő bevonásával és érdekegyeztetésével jár, és új politikai és közigazgatási eljárásokat indít el.

Sjöblom ismerteti a projektek szerteágazó stratégiai funkcióit, amelyek a tudás és az információáramlás során keletkeznek, valamint a változások feltételeit a szervezetekben és a résztvevő szereplők orientációjában (Sjöblom 2006). A projekt stratégiai sajátossága a szimbolikus politizálás, a konfliktusok kezelése, az innováció, a kaotikus és összetett helyzetek megoldásának tudománya (Kovács 2007b). A projekten keresztül történő *politikai beavatkozás*, a legitimizálási folyamat, a fejlesztés szervezése és az érdekek egyeztetése a tudáshasználatot és a hatalmat a fenntartható fejlődéshez kapcsolja. Temmes írja le, hogy a hagyományos kormányzási formáktól a projekt- és tudásalapú állami menedzsmentre történő váltás demokratikus veszteséget és irányítási problémákat okozott (Temmes 2006). Anderson és Sulkonen is idézhető itt, akik arra hívják fel a figyelmünket, hogy a fejlesztési tevékenységek projektre alapozott professzionalizációja, a tudás birtokosainak részvétele a fejlesztésben azt eredményezheti, hogy a helyi szereplők, akik részesedni akartak a projektforrásokból, kevés lehetőséghez jutnak, és *a források felhasználása révén egy menedzseri réteg születik*. Az alulról építkező fejlesztést könnyen felülről irányítottá változtathatja a projektessített köz-

igazgatás, meggyengítve ezzel az állam és az Európai Unió morális tartalékait (Andersson 2006, Sulkonen 2006).

A fenntarthatóság feltételeinek érvényesítése a *tudáshasználatot hatalmi eszközzé* változtatja mindenhol Európában (Buller 2000, Mathieu–Gajewski 2002, Woodward – Halfracree 2002). A projekteken keresztül történő külső beavatkozás hatására új hatalmi szerkezet keletkezett a kibővített Európai Unióban. A szakértőkből, tervezőkből, az európai és nemzeti közigazgatás szakembereiből, az intellektuális tőke tulajdonosaiból, a civil szektor képviselőiből más szereplőkkel együtt *új társadalmi osztály, a projektosztály jön létre*. (Kovách–Kučerova 2006, Kovách 2007a). A fejlesztési projektek tervezése és szervezése, a forrásokért történő pályázás és a kultúragazdaság (Ray 1998) jelenségének következménye, hogy a projektosztály a szereplők és a fejlesztési szintek között közvetítve a *tudásformákat használja társadalmi tőkeként*. A projektek intellektualizálódnak, mert a fejlesztési programok, elképzelések és imázsok tervezéséhez, a pályázatok megírásához és a vidékfejlesztés fenntarthatóságának létrehozásához sajátos tudás szükséges.

Tanulmányunkban a hatalom többretegűségét feltételezve azt vizsgáljuk, hogy ki és hogyan képes élni a hatalommal (Kovách–Kristóf 2005a, 2005b, Goverde van Tatenhove 2000, Goehler 2000, Dahl 1989, Giddens 1984, Clegg 1989). A hatalom és tudás közötti kölcsönhatás rétegeit, a *projektnek a szereplők fölötti hatalmát*, és a fenntarthatósági *projekteken belüli hatalmi viszonyokat* elemezzük a CORASON nemzetközi kutatási program esettanulmányai lapján.

1, A projekt hatalma a szereplők felett

Tanulmányunknak ebben a fejezetében azt vizsgáljuk, hogy milyen feltételei vannak a projektben való részvételnek, milyen, a résztvevőket kényszerítő mechanizmusok érvényesülnek, a projekt hogyan, milyen eszközökkel szabályozza a szereplők viselkedését, tudáshasználatát, és hogyan projekttesíti őket. A projekt lehetőségeket kínál a különböző szereplők számára fejlesztési céljaik elérésére, ugyanakkor számos eszközzel kényszeríti is őket a rendszernek megfelelő viselkedésre, cselekvésre és kommunikációra. Ezek pedig szoros összefüggésben vannak a tudásfelhasználás formáival és képességeivel.

A projektnek, mint rendszernek négyféle jellegzetességét emeljük ki, és ezek elemzésével mutatjuk be, hogy a projekt hogyan képes hatalmat gyakorolni a résztvevők felett, milyen tudás szükséges a rendszerhez való alkalmazkodáshoz, amely a projektben való részvétel feltétele, tehát, hogy a projekt hogyan projekttesíti a szereplőket. Az első ilyen projektelem a vidékfejlesztés speciális célrendszere, a második a projektben megkövetelt intenzív tudásfelhasználás, a harmadik a szereplők közötti együttműködés kívánalma, és végül a negyedik a projekt adminisztratív szabályai, keretei.

A vidéki társadalom és fejlesztési rendszer tudásalapú megközelítése (Stehr 2001, David–Foray 2002) fontos elemzési módszerré vált a vidékszociológiában. Kutatások bizonyítják, hogy a vidékfejlesztési rendszer egyik fő sajátossága a résztvevő szereplők eltérő tevékenységében és motivációiban megmutatkozó összetettség. A rendszer sajátosságaiból adódóan különféle szereplők: szakértők, értelmiségiek, civil szervezetek tagjai, bürokrácia számára kínálnak lehetőségeket a vidékfejlesztési projektek (Knickel – Renting 2000, Ploeg és társai 2000). A rendszer kínálta lehetőségekből adódóan az elmúlt évtizedekben újabb szereplők tűntek fel a vidékfejlesztési projektekben, kihasználva a vidék erőforrásait és a fejlesztési forrásokat (Tovey 1998). Ezek az új csoportok megjelentek a helyi politikában, és a hatalmi lobbik meghatározó résztvevőivé váltak. (Kovách – Kučerová 2006, Bruckmeier–Kopytina 2001) Az elmúlt évtizedekben a tudás szerepe a vidékfejlesztési rendszerben is felértékelődött, amelyben a projektnek, mint speciális szervezési és menedzselési tudást igénylő formának, döntő szerepe volt. A vidékfejlesztési projektek szereplőire mindezek következményeként intenzív tudásfelhasználás jellemző.

A vidékfejlesztési rendszer számtalan területet foglal magába, mint például az életmód, a termelés, a természetvédelem, a turizmus vagy a rekreáció, amelyek a különböző társadalmi szereplők érdekeihez kötődnek. A vidékfejlesztési projekt biztosít lehetőségeket a szereplők számára céljaik elérésére. A projekt a pályázás, döntés, ellenőrzés, értékelés és monitoring eszközeivel szabályozza a részvételt. Ezekhez a formális szabályokhoz történő alkalmazkodás pedig speciális tudást is megkövetel a résztvevőktől, a tudás szerepe elsősorban így válik nyilvánvalóan meghatározóvá a rendszerben, de számtalan egyéb módon is megjelenik.

A vidékszociológiai irodalomban eddig még nem született átfogó tipológia a vidékfejlesztési szereplők leírására, többen többféle szempontból közelítették meg a problémát (Tovey 1998, Kovách–Kučerová 2006, Bruckmeier–Kopytina 2001). Kučerová és Kovách a vidékfejlesztési rendszer résztvevőinek három típusát különbözteti meg: a döntéshozó-ellenőrzők, a fejlesztési források felhasználói és a közöttük közvetítők. Tovey a szereplők felosztásának alapjaként a vidéki és nem vidéki származást javasolja (Tovey 1998). Bruckmeier a CORASON kutatás módszertani bevezető tanulmányában a szereplők tágabb tipologizálását nyújtja. Az aktorok különböző típusait írja le a szereplők közötti hatalmi viszonyok és a fejlesztési folyamatokban betöltött szerepeik és funkcióik alapján. Négy alapvető kategóriát hoz létre a szereplők vizsgálatához: a vidékiek, a nem vidékiek, a fejlesztési rendszer menedzserei és bürokratái és az egyéb szereplők, akik a fenti három csoportba nem sorolhatóak, de fontos szerepet töltenek be a projektekben. A szereplők jellemezhetőek a hatalmuk és befolyásuk, illetve a képességeik alapján is (Bruckmeier 2004).

Jelen tanulmány keretei között azt vizsgáljuk, hogy a szereplők hogyan integrálódnak a projekt rendszerbe, melyek azok a kényszerítő mechanizmusok,

amelyek hatására a rendszer elfogadtatja a játékszabályokat az eltérő érdekű, hatalmú és tudású szereplőkkel.²

A projekt hatalma abból származik, hogy egyetlen olyan szereplő sincs, aki elegendő tudással és erőforrással rendelkezne céljai önálló megvalósításához, ezért a projektben való részvétel az egyedüli lehetőség fejlesztési és egyéb céljaik megvalósításához. A projekt keretek közé szorítja, alkalmazkodásra kényszeríti és ezzel projekttesíti a társadalom különböző szegmenseiben elhelyezkedő szereplőket. A projektalapú vidékfejlesztési rendszer egy olyan társadalmi aréna, amely egyes szereplőket magához vonz és felettük kényszerítő erővel bír, míg másokat kirekeszt (Sucksmith 2000, 2004, Reimer 2004, Shortall 2004a, 2004b). A következőkben európai innovatív vidékfejlesztési projekteket vizsgálunk, amelyek többsége illeszkedik a fenntarthatóság irányelveihez is. Az innovációs projektek egyrészt a tudásalapú megközelítés szempontjából kínálnak gazdag vizsgálati anyagot, másrészt az innováció és fenntarthatóság, mint fejlesztéspolitikai koncepció jól szemlélteti a vidékfejlesztési rendszer sajátos elvrendszerét, fogalomhasználatát.

A vidékfejlesztési célok kényszere

A vidékfejlesztési rendszer nagyon sokféle szereplő számára kínál lehetőségeket céljaik eléréséhez, érdekeik érvényesítéséhez. Ahhoz azonban, hogy valaki sikeres lehessen a rendszerben, céljait a rendszer szabályainak megfelelően kell megfogalmaznia, azaz mindig valamely meghatározott keretbe kell belehelyeznie saját elképzeléseit. Ez a vidékfejlesztési projektek tervezésekor azt a speciális tudást és felkészültséget kívánja meg a szereplőktől, hogy képesek legyenek meghatározott keretek között, a speciális elvárásoknak megfelelően megfogalmazni céljaikat. Az egyes szereplők egyéni céljaikat csak úgy érhetik el, ha azt kapcsolni tudják egy régió, kistérség vagy település erőforrásaihoz, fejlesztési irányjaihoz. Számos esetben esélyegyenlőségi vagy környezetvédelmi célokhoz és egyéb elvárásokhoz is alkalmazkodniuk kell (Bruckmeier 2000). A sikeres alkalmazkodás tudást igényel, és kikényszeríti a bizonyos viselkedésmintákhoz való alkalmazkodást. A céladaptáció formáira nyújt példát a kócsújfalu Társadalmi Múzeum és a csehországi Píšťany-i Kishajó Kikötő projektje.

A Kócsújfalu projektet egy budapesti alapítvány³ kezdeményezte és irányítja,

² A tudáshasználat elemzésünk szempontjából központi jelentőségű. Ehhez Bruckmeier a CORASON kutatás módszertani tanulmányában kidolgozott tipológiáját használjuk. Bruckmeier háromféle tudásformát különböztet meg: a tudományos tudást, a politikai vagy menedzseri tudást, ami döntően a politikusokhoz, döntéshozókhoz, az adminisztrációhoz és a projektirodákhoz köthető, és a helyi tudást, ami a helyi lakosság, a helyi erőforrást használók és termelők ismereteit foglalja magában.

³ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a Telepesek – Társadalmi Múzeum Alapítvány képviselőjének, Saád Józsefnek, hogy rendelkezésünkre bocsátotta a projekt dokumentumait.

s a vállalkozás sajátossága, hogy folyamatos pályázással, lépésről lépésre valósul meg. Az Alapítvány eredeti célja az 1950-1953 között létesített hortobágyi és nagykunági zárt kitelepítő táboroknak emléket állító telepésmúzeum létrehozása volt. Ahhoz azonban, hogy ez a terv vidékfejlesztési projektként valósulhasson meg, kapcsolódnia kellett a térség területfejlesztési koncepciójához és fejlesztési elképzeléseihez. Így született meg a társadalmi ismerettárra épülő oktatási-kutatási bázis kiépítésének koncepciója, ami – kapcsolódva a terület turizmusfejlesztési elképzeléseihez – a mai igényeknek megfelelő szolgáltatást jelent, használoinak interaktivitást biztosít, és folyamatos fizetőképes keresletként is megjelenő művelődési, oktatási és rekreációs igények kielégítésére képes. (Csurgó–Nagy Kalamász 2006)

A cseh Píšťany-i Nemzetközi Kishajó Kikötő (Mezinárodní veřejný přístav Píšťany) projekt egy Karlovy Varyból betelepülő vállalkozó egyéni ötlete volt, aki a Žernosecké tó partján vásárolt házához egy hajókikötőt kívánt építeni. A terv megvalósításához azonban szükség volt a helyi önkormányzat beegyezésére és támogatására, és olyan projekttervre, amely illeszkedik a helyi önkormányzat és vállalkozók elképzeléseihez és a hely adottságaihoz. A Píšťany-i Kishajó Kikötő projekt a szereplők közötti hosszas tárgyalássorozatok, egyeztetések után született meg. Eredményként egy Csehországban máig egyedülálló turisztikai központ jött létre hajókikötőkkel, éttermekkel, parkolókkal, amely új arculatot és turisztikai vonzerőt adott a térségnek (Husak–Zalud 2006).

Az intenzív tudásfelhasználás kényszere

A vidékfejlesztési projektekben csak olyan szereplők válhatnak sikeressé, akik tudásuk intenzív felhasználására képesek. A projekt mint rendszer megköveteli a különböző tudásformák együttes felhasználását. A legtöbb esetben a tudományos tudás jelenti a projekttevékenység alapját, a működéshez, kivitelezéshez azonban szükséges a menedzseri tudás és – bár erre vonatkozóan számos ellenpéldát is találhatunk – a projekt sikere, eredményessége a helyi tudások integrálástól is függ (Dargan – Schuksmith 2006, Kelemen–Nagy–Megyesi ebben a kötetben). A tudásfelhasználás képessége felértékelődik a projektrendszerben, ez pedig bizonyos képességek kifejlesztését követeli meg a szereplőktől, amely szintén meghatározott viselkedésformákhoz való alkalmazkodást eredményez. Egyes szereplők képesek speciális, döntően menedzseri tudásuk birtokában közvetíteni a szereplők és tudástípusaik között, amivel az új típusú tudásfelhasználás is megjelenik (Kovách–Kučerova 2006, Kovách 2005).

A már említett magyar Kócsújfalu projekt jól mutatja a különböző tudásformák szerepét. A projekt alapját képező telepésmúzeum létrehozásához elengedhetetlen a tudományos tudás, amely képessé teszi a szereplőket egy szakmailag megalapozott múzeum működtetésére és a kapcsolódó oktatási,

kutatási tevékenységekre, amelyet a projekt ötletgazdája, az alapítvány tesz lehetővé. A vidékfejlesztési támogatások elnyerése a projekt pénzügyi alapját jelenti és speciális menedzseri tudást kíván. Ehhez az Alapítvány a projektben résztvevő partnerszervezetektől, a helyi önkormányzattól és a Hortobágyi Nemzeti Parktól kap segítséget. A múzeumhoz kapcsolódó turisztikai, rekreációs tevékenységek miatt nélkülözhetetlen a helyi vállalkozók tudása is a projektben (Csurgó–Nagy Kalamász 2006).

Sokféle tudás együttműködésén alapul a spanyol Alto Palancia olívaolaj projekt is. Ebben a projektben néhány részmunkaidőben mezőgazdasági tevékenységet folytató farmer szövetkezett, akik egy új technológia bevezetésével a magasabb minőség biztosítását kívánták elérni a helyi olívaolaj gyártásban. Az Alto Palancia szövetkezet egyike az első bio olívaolaj gyártóknak Spanyolországban, és úttörőnek számított a valenciai régióban. A szövetkezet három kisebb olívagyártó cég összefogásával jött létre 1991-ben, és mára 14 szervezetet és több mint 900 tagot tömörít. A speciális tudásfelhasználás elsősorban a minőséghez kötődik, a projekt fő célja az volt, hogy értékesebb minőségű olívaolajat állítsanak elő. Ezt a technológia átalakításával, a hagyományos, környezetbarát termelésre való áttéréssel, a birtoktestek hatékonyabb összevonásával és a termőfák, az olajbogyó termés és a késztermék minőség-ellenőrzésével érték el. Az aktív tudásfelhasználást jelzi a termék előállítása mellett az értékesítés és a marketingtevékenység is. A többfajta tudás intenzív felhasználásának eredményeként a térségben korábban kannákban, címke nélkül értékesített olívaolajjal szemben az Alto Palancia projekt keretében egy jobb minőségű, speciális igényeket kielégítő olívaolaj jött létre, amit igényes, saját címkével ellátott üvegpalackokban értékesítenek (Arévalo–Antonio–Esparcia 2006b).

A szereplők közötti együttműködés kényszere

A vidékfejlesztési projekt sikere érdekében a különböző társadalmi helyzetű és érdekű szereplőknek kooperálniuk kell egymással. Az együttműködés képessége, illetve a kapcsolati tőke meghatározza, hogy ki vehet részt a vidékfejlesztési projekteken. Azok, akik hajlandóak és képesek az együttműködésre, meghatározott viselkedési és cselekvési módokat kénytelenek követni. Aki nem rendelkezik megfelelő kapcsolati tőkével, vagy nem képes együttműködni az eltérő helyzetű, érdekű és hatalmú szereplőkkel, az kimarad a projektből, és más lehetőség hiányában nem tudja érdekeit érvényesíteni, erőforráshoz jutni, fejlesztési és egyéb célját megvalósítani.

A szereplők együttműködésén alapul a svéd slattensi szélerőmű projekt. A projektet egy szélerőművel foglalkozó cég kezdeményezte. Társulásokat szerveztek a helyi termelők között, és szélerőműveket helyeztek el földjeiken. A cég biztosította a projekt megszervezéséhez szükséges tudást, a megfelelő szakmai

háttérrel. A farmereknek külön képzésen kellett részt venniük, ahol megismerték a szélerőművek működtetési technikáját. A helyiek innovatív kapacitása és kooperációs hajlandósága volt a projekt sikerének kulcsa (Pedersen 2006).

Az együttműködés, a részvételi kapacitás kevésbé sikeres példáját adja a görög Melissa projekt. A projekt fő célkitűzése az volt, hogy egy ernyőszervezetet hozzon létre, amely segíti a karditsai farmerek átállását új típusú tevékenységekre (pl. agro-turizmus) és új termelési formákra (pl. biogazdálkodás). A projektet az AN.KA, a karditsai vidékfejlesztési ügynökség vezette, amely a tervezéstől a végrehajtásig biztosította a többféle tudásformával rendelkező szakembergárdát. A projekt mégis csak részben volt sikeres. A farmerek közül kevesen vállalták az átállással járó terheket, kevesekben volt meg a kockázatvállalási képesség és hajlandóság. A részvételi hajlandóságot csökkentette még a fejlesztők és a helyi farmerek közötti kommunikációs szakadék, mert az ügynökség szakemberei nem mindig tudták lefordítani a céljaikat a helyiek nyelvére (Koutsouris 2006).

Az adminisztratív szabályok kényszere

A kényszer legnyilvánvalóbban a projekt adminisztratív szabályaiban jelentkezik. A vidékfejlesztési projekteknek rögzített és megkerülhetetlen formai szabályai, előírásai vannak a tervezéstől a végrehajtáson át az ellenőrzésig, és ehhez minden szereplőnek alkalmazkodnia kell. Ezek ismerete speciális tudást feltételez a szereplőktől, ami leginkább a menedzseri tudásformának felel meg. Csak az sikeres a projektben, aki ismeri a szabályokat, képes megfelelni a követelményeknek és egyfajta uniformizált cselekvést kényszerít ki a résztvevőkből. A menedzseri tudás felértékelődésének következménye, hogy bizonyos szereplők ezen tudás birtokában képesek kiemelkedésre és érdekeik érvényesítésére.

Minden olyan projekt, amelynek alapját valamilyen vidékfejlesztési támogatás jelenti, rögzített keretek között zajlik a tervezéstől a végrehajtáson át az értékelésig.

A görög Melissa projekt (Koutsouris 2006) példája szemlélteti, hogy az innováció sokszor olyan fejlesztéspolitikai koncepcióként jelenik meg, amely nehezen fordítható le a helyiek nyelvére, mert gyakran alig kapcsolható a helyi fogalmakhoz. Részben ezért egyik fő sajátossága szerte Európában az innovatív vidékfejlesztési projekteknek, hogy azt nem helyi, hanem külső szereplők irányítják. Az innovatív projektek vezetése speciális felkészültséget és tudást igényel, amivel a helyi szereplők sokszor nem, vagy nem kellő mértékben rendelkeznek. A projekt hosszú távú működéséhez azonban elengedhetetlen, hogy kapcsolódjon a helyi társadalomhoz, gazdasághoz és/vagy kultúrához, de ennek a legtöbb projekt mégsem tesz eleget.

A fenti példák is jelzik, hogy a projekt számos módon bír kényszerítő erővel a résztvevők felett. Ezeknek a kényszerítő mechanizmusoknak hatására

pedig a különböző társadalmi háttérű és érdekű szereplők alkalmazkodnak bizonyos rögzített keretekhez, adoptálják a megfelelő viselkedési, cselekvési és kommunikációs mintákat, amely azt jelenti, hogy társadalmi helyzetüktől függetlenül projekttesednek a rendszer résztvevőiként. Nem minden szereplő kerül ugyanolyan hatalmi helyzetbe a projekten belül. A projekt a szereplők, társadalmi csoportok közötti differenciálódás és a hatalmi kapcsolatok új társadalmi arénáját teremti meg. Azok számára pedig, akik nem rendelkeznek a megfelelő tudással és alkalmazkodási képességgel, a projekt a társadalmi ki-rekesztődés új formáját hozza létre.

2, A vidékfejlesztési projekteken belüli hatalmi viszonyok

A projekten belüli hatalmi viszonyok megértéséhez két egymással szorosan összefüggő tényező elemzése szükséges: a szereplők társadalmi, foglalkozási háttérének, ambícióinak, tudásának és fejlesztési céljainak, valamint a hatalmi pozícióknak vizsgálata, amely valójában a tudásfelhasználás módját jelenti. Sjöblom szerint a szereplők projektben való részvételének két oka van: egyrészt gazdasági célok, másrészt a politikai rendszer legitimációja. Ugyanakkor Foucault (Foucault 1978) hangsúlyozza, hogy a hatalmi viszonyok azokon a jól kidolgozott stratégiákon keresztül ragadhatóak meg, amivel a helyi szereplők hatalmuk megerősítésére vagy a lehetséges ellenállásra törekszenek. A vidékfejlesztési projektek nagyon eltérő társadalmi, gazdasági helyzetű, érdekű és hatalmú szereplők bevonásával kívánják megváltoztatni a társadalmi, gazdasági környezetet, és megvalósítani fejlesztési céljaikat (Sjöblom 2006).

Nem kétséges, hogy a szereplők hatalma és tudása közötti kapcsolatban jelentősége van annak is, hogy az ún. aktív résztvevők (Latour 1987) hogyan alakítják az igényeket a projekten belül. A projekt esetében nem elegendő a szereplők tudásformáinak vizsgálata, ismerni kell azt is, hogy a szereplők hogyan képesek tudásaikat aktiválni és alkalmazni, illetve segítségükkel másokat manipulálni a projekteken belül. Nincs olyan projekt, amely egyetlen szereplő tevékenységén alapulna. A fenntartható fejlesztési projektek *sokféle szereplő sokféle hatalmi kapcsolatából* állnak, amelyben a társadalmi tőkék és tudások variációja, egymáshoz kapcsolódása hatással van a projekt kivitelezésére is. A projekten belüli *tudásátadás* vizsgálatakor többféle modell is meghatározható: a tudás eredete szerint beszélhetünk helyi, nem helyi tudásról, vizsgálhatjuk a tudások típusait (tudományos, menedzseri, helyi), vagy a tudás hatását a projektekre. A fő kérdés, hogy mi a *forrása a projekten belüli hatalmi viszonyoknak*, és hogy ezek *milyen kapcsolatot eredményeznek a szereplők között*.

Az uralkodó hatalmi pozíció és a hierarchikus tudásközvetítés

A CORASON kutatás esettanulmányai között számos példát találhatunk a hierarchikus tudásátadásra. A tudás ezekben az esetekben nem helyi tudás, és gyakran a szakértői és menedzseri tudás kombinációjaként használják. A hierarchikus tudásátadás lényege, hogy a nem helyi szereplők – kihasználva a menedzseri és szakértői tudásból származó előnyüket – hatalmi pozícióra tesznek szert a projektben, bár igyekeznek érdekeiket a projektbe bevont helyiek érdekeivel összeegyeztetni. A goffmani terminológiát (Goffman 1999) alkalmazva, a projekt vidéken úgy jelenik meg, mint a külső szereplők színtere, ahol a külső szereplők a vidéket magát és a helyiek erőforrásait használják saját céljaik elérésére még akkor is, ha a projekt maga a fenntartható vidékfejlesztés céljait követi. A spanyol kutatók ezt például úgy fogalmazták meg, hogy az innovatív szereplők csoportját hajlandók követni és hagyják kibontakozni a helyieket (Arevalo–Antonio–Espancia 2006a). A spanyol INTERCOOP projekt kulcsszereplője és kezdeményezője az INTERCOOP szervezet volt, amely az olívaolajat a helyi természeti és kulturális örökség részeként kívánta felértékelni és értékesíteni. A megfelelő marketing stratégia, termék címke és reklámtevékenység sokkal jobb minőségű olívaolaj előállításához vezetett. Az INTERCOOP képviselői, zömmel mérnökök és vezetők, létrehoztak egy bemutató központot, ahol a termékeiket árulták és bemutatták, illetve később egy éttermet is nyitottak. A résztvevők között erőteljes hierarchia jött létre. Az INTERCOOP mérnökei a legerősebb szereplők, akik a helyi szervezetek vezetői és a helyi olíva-termelő kistermelői szervezetek vezetői fölé kerekedtek. A kezdeményezés, a tudás, az innovatív képesség az INTERCOOP-tól származik, helyben valójában csak a projekt infrastruktúrája volt adott (Arevalo–Antonio–Espancia 2006a).

Az eset jól mutatja, hogy a szereplők közötti kommunikáció hogyan eredményezheti a szereplők közötti hierarchikus kapcsolat kialakulását. A csúcson a legfontosabb tudással rendelkező szereplő, az INTERCOOP áll. Mérnökei külső beavatkozóként, szakértői és menedzseri tudásukat felhasználva érvényesítették hatalmukat a projektben részt vevő helyiek felett (termelők és szervezetek), akik végül is az irányításban nem tudtak részt venni.

Az alulról építkezés képességén alapuló tudás – a szereplők központú hatalmi struktúra

Számos példát találhatunk a vizsgált esetekben a tudásközvetítés azon formájára is, amikor helyi szereplők használják fejlesztési és egyéb céljaik elérésére a projektet. A tevékenység alapját a helyi szereplők tudása adja, akik céljaikat képesek a vidékfejlesztés céljaihoz illeszteni. Új kapcsolat, új hálózat jön létre a szereplők között a projekt végrehajtására és működtetésére. A folyamat azzal kezdődik, hogy az ötletgazda helyi szereplő aktivizálja az elérhető szereplőket,

hogy tudásukkal járuljanak hozzá a projekthez. A helyi szereplő irányításával így épül fel a fenntartható projekt.

Egy cseh és egy magyar fazekas, keramikusművész esete két nagyon eltérő modelljét adja a fenti tudásközvetítésnek. Mindkettőjük célja saját termelésük fellendítése volt a fazekas hagyományokon alapuló művészi ismereteik felhasználásával. Mindkettőjüknek van menedzseri gyakorlata, marketing tervet dolgoztak ki, és a turizmus szervezésében is rendelkeztek valamennyi gyakorlattal, de nagyon eltérő volt a fejlesztési stratégiájuk. A cseh keramikus célja a turisztikai szolgáltatásokhoz kötődő helyi tevékenységek aktivizálása volt: pl. szálláshely, kézműves foglalkozások. Ehhez nagyon sokféle szereplő különböző tudásait kellett integrálnia a projektbe. A résztvevők között találunk közgazdászt és menedzsért, aki a pénzügyi, gazdasági háttérét biztosította a projektnek, építészt és belsőépítészt, akik a projekttervhez kapcsolódó farm-épület rekonstrukciójában működtek közre, a helyi médiát, amely a farmot mint fontos találkozási helyet népszerűsítette a turisták és a turizmusban érdekelt helyi vállalkozók és szervezetek között (Kučerová–Ševčíková 2006). A cseh keramikus a helyi szereplőkkel működött együtt a helyi hagyományok turisztikai piacosításakor, amelyhez egyéb menedzseri és szakértői tudásokat is mozgósított. A magyar keramikus célja a vállalkozás, valamint a fiatalok képzésének és a hagyományőrzésnek az összekapcsolása volt, és döntően a térség fazekasaival kívánt együttműködni. A projekt helyi beágyazottsága így jóval kisebb volt, mint a cseh példa esetében. Terve nem kapcsolódott a helyi fejlesztési irányokhoz, nem működött együtt a helyi szereplőkkel (Kovács–Krisztof 2006). Ezért, ellenétben a cseh projekttel, a magyar keramikus csak részben tudta megvalósítani céljait.

Tudásmozgósítás, együttműködés – formálisan demokratizált hatalmi viszony

A tudásmozgósítás a szereplők már korábban kialakult kapcsolataira, hálózataira támaszkodik, és a már létező tudások hasznosítását jelenti. Ennek szemléletes példáját adja egy norvég természetvédelmi projekt. A természetvédelem Norvégiában olyan fejlesztési terület, ahol a különböző kormányzati, területi szintek szakértői egyaránt fontos szerepet játszanak az intézményesülés szabályrendszerének a kialakításában. A természetvédelmi projekt története jól szemlélteti, hogy a nemzeti, sőt nemzetközi célok hogyan kapcsolódhatnak helyi regionális célokhoz. A norvég kutatók két település, Stranda és Norddal példáján keresztül mutatták be a fenntartható vidékfejlesztési projektek jellegzetességeit. Mindkét település a világörökség része, ami különleges kihívás a terület vezetői számára, és speciális tudást igényel. Több mint két évtizede mindkét település lakossága folyamatosan csökken, és területük egyharmadát állandóan hó borítja. A két település gazdasági karaktere nagyon különbözik,

Norddalban a mezőgazdaság dominál, míg Stranda ipari település. Norddalban a lakosság többsége saját farmgazdaságából él, a gazdaság leginkább a helyi beruházásokra épít, állami tőkeberuházások nincsenek. Az iparosodott Strandában a helyi tőke mellett a nemzeti és regionális befektetők is aktívak.

A projekt lényege azon a diskurzuson keresztül ragadható meg, amely a védetség gazdasági szabályozása körül zajlott. A norvég kutatók hangsúlyozzák, hogy mindkét település esetében az agrártermelők és a földtulajdonosok voltak azok, akik ellenezték a védelegi státuszt, mivel attól tartottak, hogy az akadályozza a földhasználatot. A térség kormányzója viszont kezdeményezte és javasolta a terület felvételét az UNESCO listára, ezért alakult ki konfliktus az agrártermelők és az önkormányzat között. Néhány politikus a farmerek oldalára állt, míg a helyi érdekcsoportok között is voltak, amelyek a védelegi státusz megszerzését támogatták, felismerve a benne rejlő lehetőségeket (mint például a turizmus).

Az UNESCO-nak a világörökség és a természetvédelem esetében is meghatározott szabályai vannak. Ennek megfelelően létrejött egy 11 tagú döntőbizottság, amelyben 4–4 fő a települési politikából és adminisztrációból képviselte a farmereket és a turizmusban érdekeltet, és három fő az állami adminisztráció elveinek a részt a mezőgazdaság, környezetvédelem és kulturális örökségből képviselőjében.

A lobbizási pozíciók miatt minden érdekcsoport számára fontos volt, hogy megszerezzék az irányítást az állami szereplők felett, akik magasan képzett mezőgazdasági és környezetvédelmi szakértők voltak, ami esetükben nem csupán képzettséget jelentett, hanem konkrét, gyakorlati tapasztalatokat is. Az állami szakértők végül mégis manipulálni tudták a helyi szereplőket, akiknek a részvétele a fejlesztési folyamatban formálissá vált. A helyi tudást csak a szakértői tudás mellett, azt kiegészítve építették be a projektbe, mert a települések lakosságának hiányzott a megfelelő tudása érdekeik érvényesítéséhez.

A norvég példában a demokratikus elvek csak formálisan érvényesültek. A döntéshozásban egyértelműen a tudást és a gyakorlati kivitelezés tapasztalatait monopolizáló állami és regionális szervezetek voltak túlsúlyban. A szereplők közötti együttműködés formálisan demokratikus volt, de a megfelelő tudás hiányában a helyiek nem tudták megfogalmazni és érvényesíteni igényeiket (Daugstad–Frisvoll–Holm 2005).

Értékvezérelt tudás – a szereplők feletti intellektuális hatalom

A tudásátadás olyan formái jelennek itt meg, amelyhez nem társul közvetlen hatalmi mechanizmus. A tudás ezekben az esetekben egyszerűen beáramlik a projektekbe, mivel a projekt maga fontos azoknak a szereplőknek, akik ezt a tudást hordozzák. Ezt jól példázzák a környezetvédelmi problémákhoz is kap-

csolódó projektek. A Prága és Berlin közötti autópálya projekt jól jellemzi ezt a típust (Kučerová–Ševčíková 2005). Az autópálya ebben az esetben a természeti értékekben gazdag Kubačka hegyen keresztül vezetett. A környezetvédelmi aktivisták a Kubačka hegy védelmében alternatív javaslatokat fogalmaztak meg az állami tervezők számára, figyelembe véve az autópálya-építés során a környezeti szempontokat is. Egy környezetbarát alagút megépítését javasolták, amely nem zavarja meg a hegy természetes élővilágát. A meglehetősen bonyolult döntéshozatali folyamatban nagyon sok szereplő vett részt: helyi politikusok, média, civil szervezetek, környezetvédők, farmerek és helyi emberek. Az állam képviselői egy olyan példát mutattak be a helyieknek, amely gyors, gazdaságilag kedvező megoldást és az ökológiai károk kompenzációját kínálta. A környezetvédő szervezetek csak a negatív következményeket hangsúlyozták és a helyiek végül -a zöldek érvei ellenére- elfogadták az állami tervet. A környezetvédők akciójának mégis nagy hatása volt a helyiek gondolkodására, és számtalan megközelítésük megjelent a végső tervekben. A tudás, amely a projektben a környezetvédőkön keresztül megjelent, külső szakértői tudás volt anyagi érdekektől mentesen és hatalmi mechanizmusok felhasználása nélkül, mégis befolyásolta a projekt végkifejét (Kučerová–Ševčíková 2005).

A fenti példák is mutatják, hogyan határozza meg a tudás a projekten belüli hatalmi viszonyokat. Egyes szereplők tudásuk segítségével képesek érdekeiket érvényesíteni és hatalmat gyakorolni a többi szereplő fölött. Ez jelenthet nyílt hatalomgyakorlást, rejtettebb manipulációt, irányítást vagy egyszerűen külső befolyást. A lényeg azonban, hogy a tudás, mint tőke a projekt keretei között felértékelődött, és a legfontosabb tőkefajtvá vált.

Összegzés

Tanulmányunk a fenntartható fejlődés hagyományosnak mondható, a szereplők érdekeit és hatalmi kapcsolatait kevésbé figyelembe vevő, szemléletmódját megkérdőjelezve *a hatalmi viszonyok és a tudáshasználat összekapcsolódásának* jelentőségét vizsgálja a fenntartható vidékfejlesztési projektekben, és a projekt szereplők fölötti hatalmában. Azzal érveltünk, hogy *a fenntarthatóságot a politikai beavatkozás hatékony formájaként működő fejlesztési projektben teremtik meg*: az általános projekttesedés új hatalmi viszonyokat hoz létre a projekteken belül, és alkalmazkodásra kényszeríti az abban részt vevő szereplőket, valamint hatással van a projekt-rendszeren kívül maradókra is. *A fejlesztéspolitikának a helyi gazdasági, társadalmi, kulturális és környezeti adottságokra, azok építésére, fejlesztésére kellene alapoznia ahhoz, hogy a fenntarthatósági projektek meghatározott hatalmi feltételek között működni tudjanak.* Dolgozatunk arra figyelmeztet, hogy a tudáshasználattal összefonódó hatalmi viszonyok miatt a fenntarthatóság problémakörének újragondolására van szükség. Olyan példákat mutattunk be, ame-

lyek elősegítik a tudásfajtákhoz és a tudáshasználat módjaihoz kötődő hatalmi pozíciók megértését a projektek résztvevőinek kapcsolatrendszerében. Az esettanulmányok tanúsága szerint a menedzseri, szakértői tudás befolyása erősödött meg, annak ellenére, hogy a fenntarthatósági projekt sikeréhez az összes tudásfajta, különösen a helyi tudás használatára is szükség lenne. A hosszútávú siker feltétele nem csupán az, hogy a fenntarthatóság eszméjét a helyi lakosság elfogadja, hanem elengedhetetlen a *helyi szereplők kapcsolatain keresztül a helyi tudás kiaknázása* is. A helyiek háttérbe szorítása miatt nem része a helyi tudás a projektnek, ami tovább erősíti az intézményi és egyéni külső szereplők beavatkozását, és gyengíti a helyi autonómiát.

A projekt hatalma a helyi és nem helyi szereplők fölött abból ered, hogy azok többnyire csak részleges tudással és rész-forrásokkal rendelkeznek. Fejlesztési céljaik megvalósításához szükségük van az integrált külső és belső erőforrásokra és a tudás különböző formáira, és ez a hiány kényszeríti ki a projekt kereteiben történő kooperációt. Az együttműködés kényszere az egyik forrása a helyiek és idegenek, vidékiek és városiak közötti új kapcsolatnak, együttműködési hálózatoknak és hatalmi szerkezetnek.

Elemzésünkben fokozott figyelmet kapott a monopolizált menedzseri tudás birtokosa, a projektosztály és a menedzseri, szakértői tudás, amely determinálja a fenntarthatósági projekteket és azok belső hatalmi szerkezetét. Korábbi munkáink is azt igazolják, hogy a projektosztály felemelkedése egyértelműen összefügg a menedzseri, szakértői tudás kulcspozícióba kerülésével. A tanulmány elsődleges kérdése volt, hogy milyen tudások képezik a hatalmi pozíció alapját. Ebből a megközelítésből célszerű a projektosztály fogalmának kiegészítése. A projekt osztály legfontosabb jellemzője a fenntarthatósági projektekből az intellektuális tulajdon és a közvetítői szerep. Elemzésünkben világossá vált, hogy a képlékenységi és változékonysági, amelyek a projektosztály társadalmi pozíciójának jellemző vonásai, új módon is értelmezhetők. Azok a helyi és nem-helyi csoportok, akik – tekintet nélkül foglalkozásukra – időről időre a projektosztály tagjai közé kerülnek, a tudás és a társadalmi tőke összes fajtájának birtokosai, és képesek arra, hogy ellenőrzésük alá vonják a fenntartható fejlődés finanszírozását és egyes erőforrásait. Ebben az értelemben a projektosztály nem csak a társadalom egy új csoportja, hanem egy új társadalmi pozíció, amelybe és amelyből – a projektek változó feltételei és igénye szerint – állandó a be- és kiáramlás. A projektosztály az alkalmazott tudás egészen új formáját használja, amely alapjaiban különbözik a hagyományos intellektuális és tiszta szakértői tudástól. Összefoglalásként hangsúlyozzuk, hogy a projektosztály újonnan megjelenő tudásfajtájának a megismeréséhez további intenzív kutatások szükségesek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arévalo, A. B. – Antonio, V. F. S. – Esparcia, J. (2006a) *A Cognitive Approach to Rural Sustainable Development – The Dynamics of Expert and Lay Knowledges*. www.corason.hu.
- Arévalo, A. B. – Antonio, V. F. S. – Esparcia, J. (2006b) *Innovatory Economic Development*. Spanish National Report. CORASON WP8, www.corason.hu.
- Andersson, K. (2006) Pursuing innovations through projects – the paradox of project management as a tool for regional development. In Sjöblom, S. – Andersson, K. – Ecklund, E. – Godenhjelm, S. (ed.) *Project proliferation and governance*. Helsinki University Press, Helsinki, 59–75.
- Boonstra, W. J. (2006) Policies in the polder: how institutions mediate between norms and practices of rural government. *Sociologia Ruralis*, 46 (4), 299–318.
- Böröcz, J. – Sarkar, M. (2005) “What is the EU?” *International Sociology*, 20, (2) (June), 153–73.
- Buller, H. (2000) Re-creating Rural Territories: LEADER in France. *Sociologia Ruralis*, 40 (2), 190–200.
- Bruckmeier, K. – Kopytina, M. O. (2001) Post-traditional or post-modern rurality. Cases from East Germany and Russia. In Granberg, L. – Kovách, I. – Tovey, H. (eds.) *Europe’s Green Ring*. Ashgate Publishing, Aldershot, 167–196.
- Bruckmeier, K. (2000) LEADER in Germany and the Discourse of Autonomous Regional Development. *Sociologia Ruralis*, 40 (2), 219–227.
- Bruckmeier, K. – Tovey, H. – Mooney, R. (2006) *Sustainable Development and Sustainable Resource Management*. www.corason.hu.
- Bruckmeier, K. (2004) CORASON – *Framework for the Analysis of Rural Sustainable Development*. www.corason.hu.
- Buttel, F.H. (2006) Sustaining the unsustainable: agro-food system and environment in the modern world. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P.H. (eds.) *Handbook of rural studies*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 213–230.
- Clegg, S. R. (1989) *Frameworks of Power*. Sage Publications, London.
- Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P.H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, 213–213.
- Csurgó, B. – Nagy Kalamász, I. (2006) *Innovatory Economic Development in Hungary*. In Gorlach, K. – Kovách, I. (eds.) *Innovation and Sustainability in Central Europe*. Institute for Political Science, HAS, E-books, Working Papers (8) 2006/6, Budapest, 29–49.
- Dahl, R. A. (1989) *Democracy and Its Critics*. New Haven, Yale University Press.
- Dargan, L. – Schuksmith, M. (2006) *Innovatory Economic Development*. Comparative Report. CORASON WP8, www.corason.hu.
- Daugstad, K. – Frisvoll, S. – Holm, F. E. (2005) *Sustainable Management of Rural Resources*. Norwegian National Report. CORASON WP9, www.corason.hu.
- David, A. – Foray, D. (2002) An Introduction to Economy of the Knowledge Society. *International Social Science Journal*, 54 (171), 9–23.

- Fonte, M. – Grando, S. (2006) *Sustainable Resource Management in Rural Development Projects and Practices in Aspromonte*. www.corason.hu.
- Foucault, M. (1978) *The History of Sexuality*. Volume 1: An Introduction, Penguin, London.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Polity Press, Cambridge.
- Goehler, G. (2000) Constitution and Use of Power. In Goverde, H. – Cerny, P. G. – Haugaard, M. – Lentner, H. (eds.) *Power in Contemporary Politics*. Sage Publications, London, 41–58.
- Goffman, E. (1999) *Všichni hrajeme divadlo (The Presentation of Self in Everyday Life)*. Prague.
- Gorlach, K. – Adamski, T. – Pilichowski, A. – Dzwonkowska, K. – Starosta, P. (2006) Non-agricultural Economy in Poland. In Gorlach, K. – Kovách I. (eds.) *Local Food Production, Non-Agricultural Economies and Knowledge Dynamics in Rural Sustainable Development*. Institute for Political Science, HAS, E-books, Working Papers (7) 2006/5, Budapest, 85–99.
- Goverde, H. – Tatenhove, J. van (2000) Power and policy networks. In Goverde, H. – Cerny, P. G. – Haugaard, M. – Lentner, H. (eds.) *Power in contemporary politics: Theories, practices and globalizations*. Sage Publications, London, 96–111.
- Husak, J. – Zalud, J. (2006) Innovatory Economic Development in the Czech Republic. In Gorlach, K. – Kovách I. (eds.) *Innovation and Sustainability in Central Europe*. Institute for Political Science, HAS, E-Books, Working Papers (8) 2006/6, Budapest, 8–28.
- Kasimis C. – Koutsouris A. (2006) *Sustainable management of Natural Resources*. Greek National Report. CORASON WP9, www.corason.hu.
- Klijn, E. H. (1997) Policy networks: an overview. In Kickert, W. – Klijn, E.H. – Koppenjan, J. (eds.) *Managing Complex Networks: Strategies for the Public Sector*. Sage Publications, London.
- Knickel, K. – Renting, H. (2000) Methodological and Conceptual Issues in the Study of Multifunctionality and Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 40 (4), 512–528.
- Koutsouris, A. (2006) *Innovatory Economic Development*. Greek National Report. CORASON WP8, www.corason.hu.
- Kovách, I. (2000) LEADER, the New Social Order, and Central- and East-European Countries. *Sociologia Ruralis*, 40 (2), 181–190.
- Kovách, I. (2002) Leadership, Local Power and Rural Restructuring in Hungary. In Halfacree, K. – Kovách, I. – Woodward, R. (eds.) *Leadership, local power and rural restructuring in contemporary Europe*. Ashgate Publishing, Hampshire, 91–122.
- Kovách I. (2007a) A fejlesztéspolitika projektjesítése és a projektosztály. Hozzászólás a Projektjesítés következményei vitához. *Szociológiai Szemle* (megjelenés alatt).
- Kovách I. (2007b) Európai fejlesztési projektek- Magyarországi tapasztalatok. In Kovách I. – Nagy É. – Tibori T. – Tóth Á. (szerk.) *Európai Magyarország 2007. Társadalomtudományi áttekintés*. (megjelenés alatt).
- Kovách, I. – Kelemen, E. (2006) Sustainable Management of Rural Resources. In Gor-

- lach, K. – Kovách, I. (eds.) *Local Food Production, Non-Agricultural Economies and Knowledge Dynamics in Rural Sustainable Development. The Czech, Hungarian and Polish Cases*, Budapest, Institute for Political Science, HAS, E-books, Working Papers (7) 2006/5, 99–123.
- Kovács, I. – Kristóf, L. (2006) Non-agricultural Economies as a Factor of Rural Sustainable Development in Hungary. In Górlach, K. – Kovách, I. (eds.) *Local Food Production, Non-Agricultural Economies and Knowledge Dynamics in Rural Sustainable Development*. HAS Institute for Political Science, E-books Working Papers (7) 2006, 73–85.
- Kovács, I. – Kristóf, L. (2005a) *Mobilising and Commercialising Rural Goods and Services an Intermediate Actors Oriented Comparative Analysis*. Institute for Political Science, HAS, Budapest.
- Kovács I. – Kristóf L. (2005b) A hatalom projektésítése. Az európai integráció hatalmi és politikai következményeiről. In Bayer J. – Kovách I. (Szerk.) *Kritikus leltár. A rendszerváltás három évtizede*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 231–251.
- Kovács, I. – Kučerová, E. (2006) The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociologia Ruralis*, 46 (1), 3–21.
- Kučerová, E. – Ševčíková, A. (2005) Nature Protection and Biodiversity in the Czech Republic. In Górlach, K. – Kovách, I. (eds.) *Land Use, Nature Conservation and Biodiversity in Central Europe*. Institute for Political Science, HAS, E-books, Working Papers (5) 2006/3, Budapest 87–109.
- Kučerová, E. – Ševčíková, A. (2006) Non-agricultural Economy in the Czech Republic. In Górlach, K – Kovách, I. (eds.) *Local Food Production, Non-Agricultural Economies and knowledge Dynamics in Rural Sustainable Development (the Czech, Hungarian and Polish cases)*. Institute for Political Science, HAS, E-books, Working Papers (7) 2006/5, Budapest, 57–72.
- Latour, B. (1987) *Science in Action*. Cambridge, Massachusetts.
- Mathieu, N. – Gajewski, P. (2002) Rural Restructuring, Power Distribution and Leadership at National, Regional and Local Levels: the Case of France. In Halfacree, K. – Kovách, I. – Woodward, R. *Leadership and Local Power in European Rural Development*. Ashgate Publishing, Hampshire, 122–145.
- Marsden, T. (2006) The Road towards Sustainable Rural Development: Issues of theory, policy and practice in a European context. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P.H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 213–213.
- Moldan, B. (ed.) (2001) *Národní strategie udržitelného rozvoje České republiky (návrh) – Cseh Nemzeti Fenntartható Fejlődés Stratégia (tervezet)*, Prága.
- Mooney, R. – Tovey, H. (2006) *Sustainable Management of Rural Resources*. Irish National Report. CORASON WP9, www.corason.hu.
- Pedersen, M. B. (2006) *Innovatory Economic Development*. Swedish National Report. CORASON WP8, www.corason.hu.
- Ploeg, J. D. van der – Renting, H. – Brunori, G. – Knickel, K. – Mannion, J. – Marsden,

- T. – De Roest, K. – Sevilla-Guzmán, E. – Ventura, F. (2000) Rural Development: From Practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis*, 40 (4), 391–408.
- Ray, C. (1998) Culture, Intellectual Power and Territorial Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 38 (1), 3–21.
- Ray, C. (2001) Territorial Co-operation between Rural Areas: Elements of a Political Economy of EU Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 41 (3), 279–295.
- Reimer, B. (2004) Social Exclusion in a Comparative Context. *Sociologia Ruralis*, 44 (1), 76–94.
- Rodrigo, I. – Veiga, F. J. (2006) *Sustainable Management of Rural Resources*. www.corason.hu.
- Shortall, S. (2004a) Exclusion Zones: Inadequate Resources and Civic Rights in Rural Areas. *Sociologia Ruralis*, 44 (1), 40–42.
- Shortall, S. (2004b) Social or Economic Goals, Civic Inclusion or Exclusion? An Analysis of Rural Development Theory and Practice. *Sociologia Ruralis*, 44 (1), 109–123.
- Shucksmith, M. (2000) Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion: Perspectives from LEADER in the UK. *Sociologia Ruralis*, 40 (2), 208–218.
- Shucksmith, M. (2004) Young People and Social Exclusion in Rural Areas. *Sociologia Ruralis*, 44 (1), 43–59.
- Shucksmith, M. – Chapman, P. (1998) Rural Development and Social Exclusion. *Sociologia Ruralis*, 38 (2), 225–242.
- Sjöblom, S. (2006) Towards a Projectified Public Sector – Project Proliferation as a Phenomenon. In Sjöblom, S. – Andersson, K. – Ecklund, E. – Godenhjelm, S. (eds.) *Project proliferation and governance*. Helsinki University Press, Helsinki, 9–33.
- Sulkonen, P. (2006) The Power Structure of the Project State. How bottom-up became top-down in public administration. In Sjöblom, S. – Andersson, K. – Ecklund, E. – Godenhjelm, S. (eds.) *Project proliferation and governance*. Helsinki University Press, Helsinki, 33–45.
- Stehr, N. (2001) *Knowledge Societies*. Sage Publications, London.
- Temmes, M. (2006) The Administrative Structure of the Project State. In Sjöblom, S. – Andersson, K. – Ecklund, E. – Godenhjelm, S. (eds.) *Project proliferation and governance*. Helsinki University Press, Helsinki, 45–59.
- Tovey, H. (1998) Rural Actors, Food and the Post-modern Transition. In Granberg, L. – Kovách, I. (eds.) *Actors in the Changing European Countryside*. HAS Institute for Political Sciences, Budapest.
- Woodward, R. – Halfacree, K. (2002) Influences on Leadership and Local Power in Rural Britain. In Halfacree, K. – Kovách, I. – Woodward, R. (eds.) *Leadership, local power and rural restructuring in contemporary Europe*. Ashgate Publishing, Hampshire, 59–91.

A kötet tanulmányai a nemzetközi tudományos gyakorlatra támaszkodva kisebbfajta fordulatot hoznak a hazai vidékkel foglalkozó tudományok téma-választásában. A vidék kutatása a vidékről szóló tudásnak és képzeteknek a kutatása is. Ahogy és ami megjelenik a kollektív gondolkodásban és a képzetekben sok esetben az a vidék vagy azzá válik a vidék. Ezért annak az ismerete, hogy mit tudunk a vidékről, miért, minek és kinek az érdekében legalább annyira meghatározhatja a vidék fejlődésének a lehetőségeit, mint a tárgyi, földrajzi, éghajlati adottságokról és a társadalom makro-szerkezetéről szóló tájékozottság.

A kutatási tapasztalatok szerint a tudásnak a jelenkori magyar (és európai) társadalomban többszörös funkciója van. Ismeretek forrása, de a hatalomé is. A vidékiek verbális alárendelésének eszköze, de a fejlesztési forrásokért folytatott versengés hatékony fegyvere is. Társadalmi tőke és a tulajdon egyik formája.

A kötet azok érdeklődésére tarthat számot, akik a tudáshasználat és a társadalom sokszálú összefüggései iránt érdeklődnek és szeretnék jobban megérteni a magyar lakosság vidékképeit létrehozó és fenntartó folyamatokat, és akik tájékozódni akarnak a tudáshasználat és hatalom összefonódásának hazai és nemzetközi folyamatairól.

ISBN 978-963-236-064-5

1900 Ft

9 789632 360645

L'Harmattan